

De nieuwe Molenwereld

In memoriam
Johan Bakker
Pagina 4

Een molenerf is meer
dan de som der delen
Pagina 39

december
6
2020

De Zaanstreek onder
en boven de grond
Pagina 53/66

Een brandgevaarlijke
jaarwisseling?
Pagina 82

Een afscheid dat tot stilstaan, maar niet tot stilstand leidt

Van de uitgever

De Stichting Molenwereld is de uitgever van *De nieuwe Molenwereld*: dit behelst het mogelijk maken dat de uitgave twee keer per jaar verschijnt. De stichting houdt zich niet bezig met het schrijven en maken van artikelen, maar verzorgt het financiële en organisatorische gedeelte. De stichting bestaat sinds eind jaren negentig van de vorige eeuw. Secretaris vanaf bijna het begin was Rob van Wetten. Hij nam veel organisatorische taken over van Johan Bakker die eindredacteur was - en bleef - van *Molenwereld*. Ruim 20 jaar verzette Rob als een stille kracht veel werk voor de instandhouding van het tijdschrift. Zijn kennis en kunde zette hij belangeloos in. Zijn expertise was kennis van de grafische wereld. Net voor de zomervakantie liet hij echter weten niet langer secretaris te kunnen zijn wegens ziekte. Bij de overdracht van het secretariaat bleek hoeveel werk hij heeft verzet, letterlijk en figuurlijk. Er kwam een bestelbusje aan te pas om administratie en archief van De (nieuwe) Molenwereld

een andere plek te geven. Tijdens de laatste bestuursvergadering regelden we de bestuursoverdracht. In de daarop volgende weken bleek de ziekte van Rob ernstiger te zijn dan gehoopt. Op 17 september 2020 overleed hij op de leeftijd van 69 jaar. We weten dat Rob vertrouwd op de beloften van zijn Schepper. We leven met zijn (klein-)kinderen en familie mee in hun gemis.

Drie dagen voor het overlijden van de secretaris van ons bestuur overleed ook de oprichter van *Molenwereld*, Johan Bakker uit Moerkapelle. Het trio Bakker, Coops en Roose startte destijds het maandblad. Johan Bakker als oud-geschiedenisleraar en de man met de meeste beschikbare tijd, voerde 200 nummers lang de eindredactie van het tijdschrift. Hij was de drijvende kracht achter het maandblad. Door lichamelijk ongemak was hij sinds 1988 niet meer in staat om les te geven. Om toch te kunnen woekeren met zijn talenten, werd het huis in Moerkapelle een 'molenwerkplaats' waar op ambachtelijke wijze geschreven werd over de wereld

van molens. Zijn werk was vertellen hoe de wereld van molens in elkaar zat. Daarnaast had hij oog voor de esthetische kanten van de molen en zijn omgeving. De molenaar is onmisbaar in het bedienen van dit tijdloze instrument. Johan Bakker was een beschouwer en uitlegger van wat hij waarnam. Hij deed dat met verve. Zijn verdiensten voor de wereld van de molens zijn groot. Zijn warm pleidooi voor het behoud en het herstel van rompen en stompen heeft Nederland veranderd. Na 200 nummers *Molenwereld* meende de stichting dat het ondoenlijk zou zijn om een waardige opvolger voor Bakker te vinden, iemand die met net zoveel passie en belangeloze inzet kon doorgaan. Gelukkig heeft het bestuur zich daarin vergist. Nu ligt immers nummer 6 van *De nieuwe Molenwereld* voor u; dit dankzij de grote inzet van de redactieleden Scheirs en Meesters. In dit nummer meer over Johan Bakker. De stichting is Johan heel veel dank verschuldigd. Ook zijn kinderen Jan, Willem en Pieternel werden ingeschakeld om *Molenwereld* te realiseren. Zij heb-

De nieuwe Molenwereld

Halfjaarlijks tijdschrift
voor molensliefhebbers en molenkenners
(en voor hen die dat willen worden)

Redactie:

Jan Scheirs
Loostraat 2
5081 VB Hilvarenbeek
E-mail: redactie@molenwereld.com

Ton Meesters
Zandoogjes 6
4814 SB Breda
E-mail: redactie@molenwereld.com

Versijning:

juni en december

Uitgave:

Stichting Molenwereld
Staringlaan 50
3906 WJ Veenendaal
E-mail: adm@molenwereld.com
Internet: www.molenwereld.com

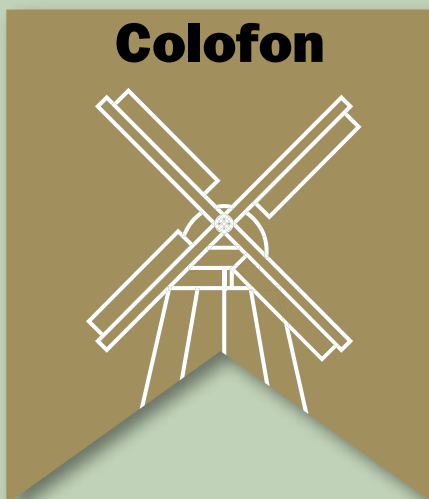
Uitgever:

Sjoerd Veerman
Zwanebloem 51
2954 NH Alblasterdam
Tel: 06 23974997

Abonnementen en administratie:

E-mail: adm@molenwereld.com
Internet: www.molenwereld.com

Colofon

Advertenties:

Bart Dooren
Kerkstraat 52
2355 AH Hoogmade
Tel.: 071 5012672
E-mail: adv@molenwereld.com

De abonnementsprijs bedraagt € 20,- per kalenderjaar en dient bij vooruitbetaling te worden voldaan. Abonnementen kunnen op ieder gewenst mo-

ment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij een abonnement uiterlijk op 31 oktober van het lopende kalenderjaar schriftelijk is opgezegd.

De in het lopende kalenderjaar reeds verschenen nummers worden na ontvangst van het abonnementsgeld direct toegezonden.

Prijs losse nummers: € 12,- (exclusief verzendkosten).

Donateurs van de Stichting Molenwereld ontvangen het blad gratis bij een minimale donatie van € 62,50.

Bankrelatie:

NL 16 RABO 0375 0308 87

KvK: 41174466, Rotterdam

Layout en druk:

Twigt Grafimedia, Moordrecht
www.twigt.nl

Realisatie website:

Red Vitamine, Rotterdam
www.redvitamine.nl

ISSN 2589 5451

©COPYRIGHT: Stichting Molenwereld.

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ben hun vader ondersteund. Wij danken hen voor de goede zorg. Het bestuur van de stichting gaat verder en mist beide mannen. Naast de nieuwe secretaris Johan Janssen is er ook een nieuwe penningmeester gevonden. Arie Verhoeff uit Nieuwegein beheert vanaf 1 juli 2020 de financiële administratie. Welkom aan beide mannen. Het bestuur kent nu nog één vacature. Wilt u meedoen aan het in stand houden van *De nieuwe Molenwereld*, dan is aanmelden mogelijk via administratie@molenwereld.com.

Sjoerd Veerman,
voorzitter Stichting Molenwereld

Van de redactie

In dit nummer komen we met een terugblik op de persoon en het leven van Johan Bakker. In volgende nummers van *De nieuwe Molenwereld* gaan we uitgebreider in op de betekenis die Johan heeft gehad voor de molens in Nederland.

Het overlijden van Johan laat bij ons als redactie een leegte achter die moeilijk te beschrijven valt. Het is niet alleen een leegte op molenkundig vlak. Johan was door zijn enorme kennis van de Nederlandse molens een wandelende encyclopedie. Als geen ander kende hij de materie. Zijn bijdrage aan de kennis van en over molens is ongeëvenaard. Honderden artikelen en publicaties kwamen uit zijn pen. De leegte die hij achterlaat voelen wij ook door de mens Johan. Johan was benaderbaar. Graag deelde hij zijn kennis met anderen, nog tot vlak voor zijn overlijden. Zijn drang om te publiceren, was ook zijn wijze om kennis te delen.

Het nummer van ons blad dat nu voor u ligt is alweer het zesde, of pas het zesde; het is maar hoe je het bekijkt. Wij beschouwen onszelf in ieder geval nog als een jonge redactie. In dat licht hebben wij ons meermalen afgevraagd hoe het Johan gelukt is om al die nummers te maken. Elke maand, en dat gedurende een kleine twintig jaren, produceerde hij een *Molenwereld* met een gedegen inhoud. Geen vluchtigheid, maar een kompas waar molenminnend Nederland vol vertrouwen op kon varen.

Johan, wij namen het roer van je over en bouwen verder op het door jou getimmerde tafelelement. Met diep respect zeggen wij dan ook: dank voor alles!

Jan en Ton

Inhoud

Johan Bakker, 1949 – 2020 4
Molenkenner op eenzame hoogte
Jan Scheirs

Windwatermolens met extra schepdraden 8
Jan Hofstra

De Beemstermolens met dubbel schepdrad, en waarom de stad Leiden niet zo'n molen kreeg 23
Wim Zalm

Boekbespreking 27
Nigel S. Harris,
Wheat Flour Milling from Millstones to Rollers
Jan Scheirs

Column 29
WvdL

Molenromp Bunnik gesloopt 30
Erwin Esselink

Een molinologische tijdcapsule 39
Strijd om behoud van een bijzonder molenerf in Halsteren
Hans Geerts

Het uitzonderlijke leven van molenaar Leendert Brand 45
"Als het niet harder waait, moet gij mij niet meer roepen"
Jan-Willem de Winter en Tessa de Winter-Agterhuis

Poeren, pelstenen en plattegronden 53
Resten van verdwenen Zaanse molens in de grond
Piet Kleij

Zaansche molens beginnen aan een tweede jeugd 66
Peter van der Molen

Boekbespreking 72
Siebe Rolle,
De Santpoortse korenmolens. Over graan, malen, meel en brood vanaf de komst van de oermens in onze streken
Ton Meesters

Zo vader zo zoon: op bezoek bij Aad en Jannick Schouten 74
Willem Roose

Molens en vuurwerk 82
Dick Kenbeek

Omslag voor:

De bouw van molen De Veldmuis in Westzaan. De molen zal gebruikt worden voor het opwekken van elektriciteit (foto R. Jonker, 2020).

Omslag achter:

Kinderen die met vuur speelden waren er op 26 september 1975 de oorzaak van dat houtzaagmolen De Haan in Franeker in brand vloog en volledig verloren ging.

De molen, die ter plaatse in 1892 gebouwd was, stond al sinds 1912 zonder wiekenkruis en staart. Eerdere restauratieplannen waren steeds afgeketst (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

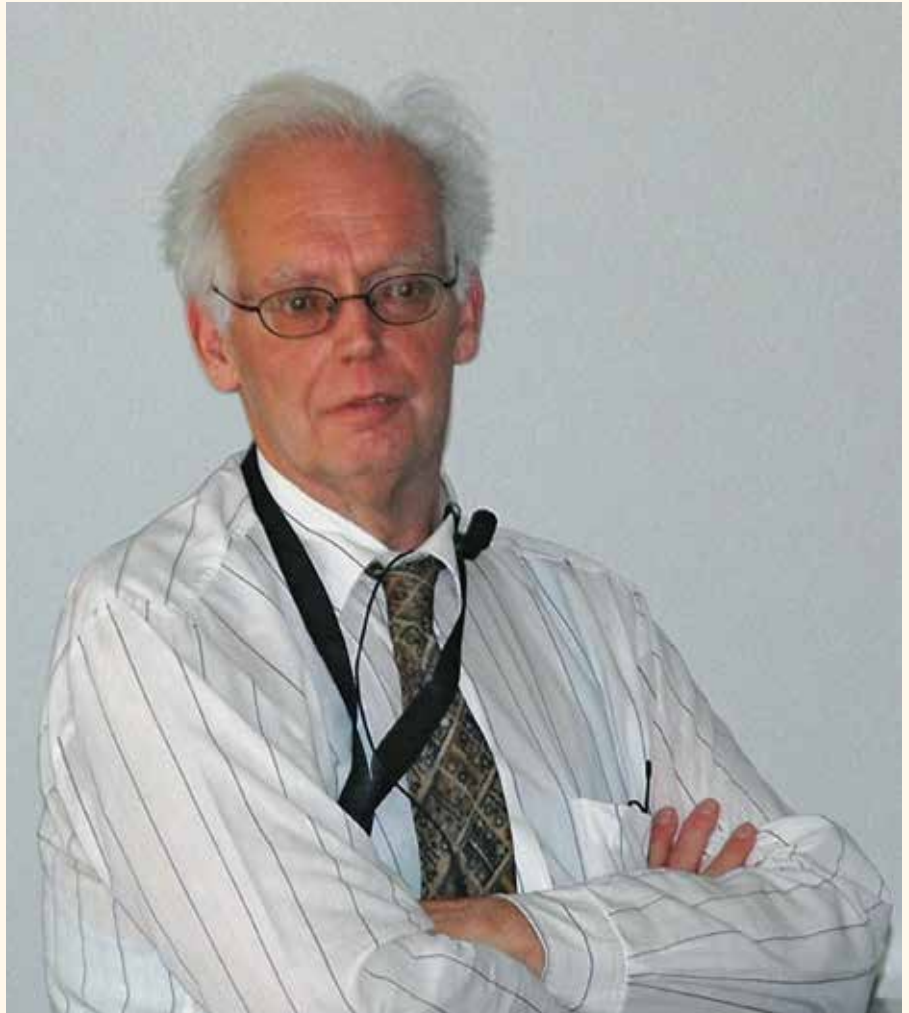
Johan Bakker, 1949 – 2020

Molenkenner op eenzame hoogte

Jan Scheirs

Op 14 september van dit jaar stierf Johan Bakker op 71-jarige leeftijd. Hij was de oprichter van het sinds 1998 verschijnende maandblad *Molenwereld*, waar de huidige *Nieuwe Molenwereld* de opvolger van is. Maar ook daarvoor schreef Bakker al over molens en molengeschiedenis in het vakblad *De Molenaar*, 'Weekblad voor koren- en pelmolenaars, olieslagerijen, handelaren in lijn- en raapkoeken, graanhandelaren, enz. enz.', zoals het blad bij het eerste verschijnen in 1898 genoemd werd. Met het overlijden van Johan Bakker verloor de Nederlandse molenwereld een van zijn grootste kenners en tevens een van de meest fervente promotoren van het molenbehoud. In volgende nummers van ons blad zullen de activiteiten en verdiensten van Johan Bakker nader worden belicht, maar eerst zal in deze bijdrage nader worden ingegaan op wie en wat Johan was, en hoe hij tot de molens is gekomen. 'Geschiedenis' is daarbij het sleutelwoord.

De historische wortels van Johan liggen in Moerkapelle. Zijn voorouders waren vissers. Toen echter in 1840 de Zuidplaspolder, waar Moerkapelle aan grenst, door molens was drooggemalen, zagen vissers op die plas hun broodwinning wegvallen. Dat gold ook voor de stiefvader van Dirk Bakker, die toen besloot als beurtschipper te gaan varen van Moerkapelle op Gouda en Rotterdam. Dat beroep zouden Dirk daarna, en ook de latere generaties Bakker blijven uitoefenen, totdat Johans vader daar kort na de Tweede Wereldoorlog geen heil meer in zag. Hij besloot in aardappels te gaan handelen in Hillegersberg. In dat gezin werd Johan geboren, als oudste van in totaal zes kinderen. Midden jaren vijftig verhuisde het gezin naar Rotterdam-Terbregge, en daar bleek ook voor Johan een confrontatie met de molens onvermijdelijk.

Johan Bakker tijdens een TIMS-congres op 8 juni 2007 (foto Erik Stoop).

De Vier Winden – De Lelie

De woning waar Johan zijn jeugd verder zou doorbrengen, stond op een steenworp afstand van korenmolen De Vier Winden van Arie Kluit, aan de overkant van de Rotte. Toen bij die molen in het voorjaar van 1960 roeden werden gestoken, ging hij er met een schoolkameraad kijken. Dat legde de basis voor een tweede bezoek enkele jaren later. Johan zat toen in de eerste klas van de HBS en moest een spreekbeurt houden, maar wist niet waarover. "Kom nog maar eens terug", had molenaar Kluit destijds tegen hem gezegd. Die toezegging bracht hem nu op het idee voor een spreekbeurt.

Maar dat niet alleen, het leidde ook tot een blijvende, vriendschappelijke band met het molenaarsechtpaar. Johan kreeg van Kluit zijn eerste boekje over molens en toen hij daarna ook nog stadsgenoot Leo van Lambalgen ontmoette, een bekend verzamelaar van molenaafbeeldingen, ontwaakte zijn molenliefde in de volle breedte. Tijdens vakanties op de fiets ging Johan ansichtkaarten kopen van alle molens die hij tegenkwam. Dit was het begin van de enorme collectie aan boeken en documenten, maar vooral van foto's, die Johan uiteindelijk in zijn woning bijeen zou brengen. Om die verzameling te kunnen herbergen,

► *Johan als molenaar op De Lelie in 1978 (foto familie Bakker).*

kocht hij er zelfs een buurpand bij. Tot de dood van Arie Kluit in 1971 bleef hij in Terbregge regelmatig op de molen komen en er meewerken. Ook ondernamen Kluit en hij meerdere molenreisesjes. "De meeste oude molenaars moesten niets van bezoekers hebben, maar Kluit was een bijzondere man en kenden ze overal, en zo kwam ook mijn vader bij alle molens binnen", aldus zoon Jan Bakker. Na het overlijden van Kluit verlegde Johan zijn molenaarsactiviteiten naar de molens De Ster en De Lelie in Kralingen, op slechts enkele minuten fietsen afstand van zijn ouderlijk huis. Hij ontmoette daar oud-beroepsmolenaar Cor van Harrewijen en liet er dan vaak molen De Lelie draaien. Cor zelf was al op leeftijd, kon geen twee molens tegelijk bijhouden en beperkte zich meestal tot molen De Ster. Tot midden jaren tachtig bleef dit zo. Daarna werd het laten draaien van molens minder en zouden Johans activiteiten zich meer en meer gaan toespitsen op het onderzoeken en schrijven. Met dat schrijven over molens was hij overigens al eerder begonnen.

Geschiedenis als vak en hobby

Al vroeg had Johan belangstelling voor geschiedenis. Volgens Jan Bakker had hij dat van zijn moeder, een tuindersdochter uit Terbregge. Na de HBS ging Johan dan ook een beroepsopleiding tot docent geschiedenis volgen. Omdat zijn vader overleed toen Johan nog maar 21 was, heeft hij als oudste zoon nog veel moeten meewerken in de aardappelhandel. Daardoor vergde de opleiding veel tijd en moest het grotendeels in de avonden gebeuren. Op de middelbare scholen waar hij daarna les ging geven, probeerde hij meteen al om het thema 'molengeschiedenis' in zijn lessen te integreren. Zo liet hij een van de leer-

► *Ondanks zijn ambivalente houding ten aanzien van tuinmolens ("alleen geschikt om bij noordenwind in brand te worden gestoken"), bouwde Johan er op 18-jarige leeftijd zelf toch een. Het molentje stond aanvankelijk achter zijn ouderlijk huis en verhuisde bij zijn huwelijk mee naar Moerkapelle. Hier staat de bouwer half verscholen achter een van de zeiltjes (foto familie Bakker, 1970).*

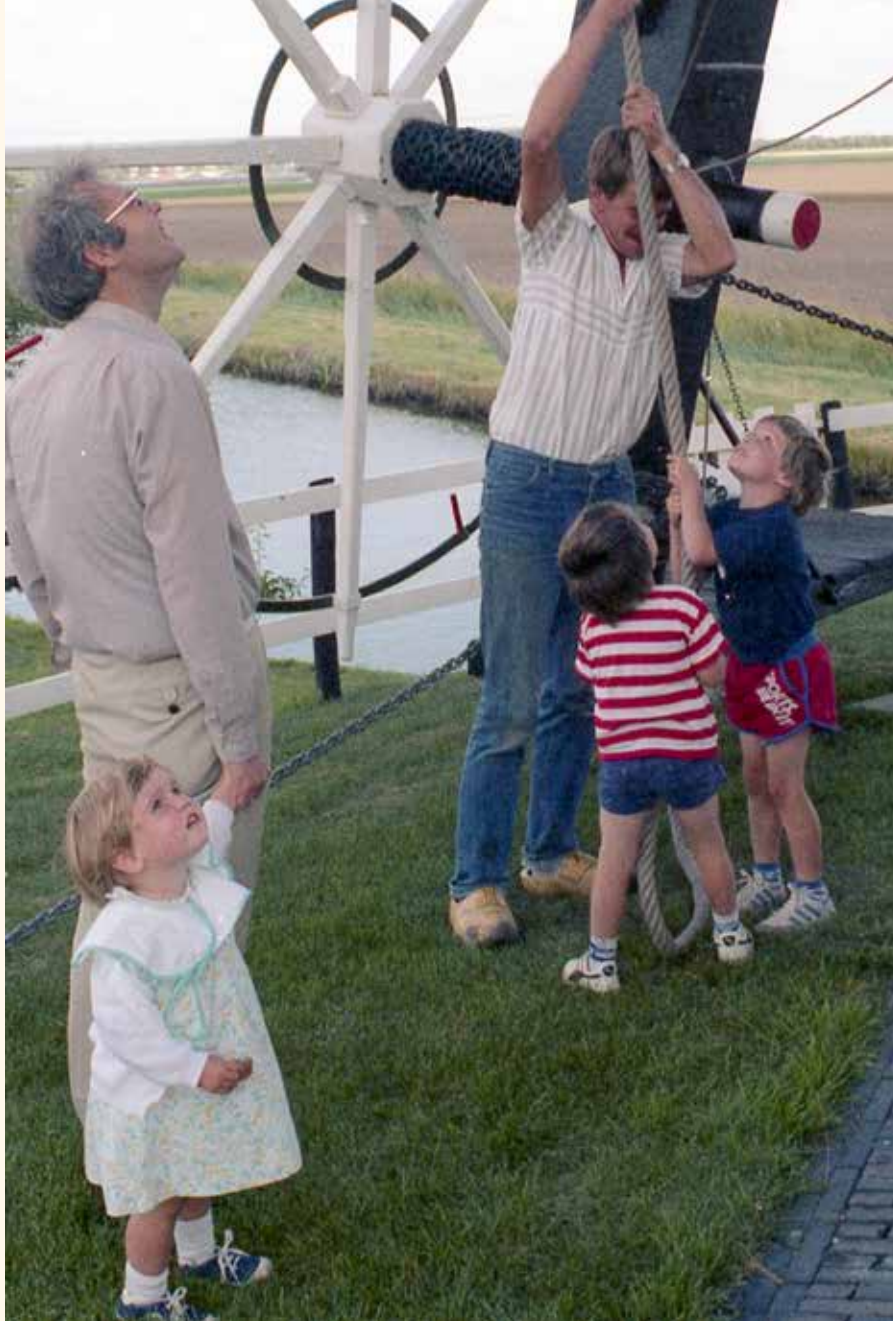
lingen eens een oud molenbestek uitpluizen. Ook maakte hij van de opgraving van een wipmolenfundament, waarvan hij had uitgezocht dat het nog in het veld te vinden moest zijn, een klassikaal project. Vanaf 1971 werkte hij in het onderwijs.

In 1975 trouwde hij, en kregen zijn vrouw en hij drie kinderen. Een beginnende doofheid begon hem toen echter al parten te spelen. Deze aan-doening verergerde en hinderde hem zo erg, dat hij zijn carrière in het onderwijs vanaf 1988 niet meer kon voortzetten. Hij kwam thuis te zitten en de rollen draaiden om: Johans echtgenote ging lesgeven en hij zelf ging voor de kinderen zorgen. Daarmee werd ook Johan als bijna fulltime molenschrijver geboren.

De Molenaar en De Molenwereld

Voor Johan moest schrijven gebaseerd zijn op het uitzoeken van hoe bepaalde molenzaken nu echt in elkaar zaten ("Je moet je altijd afvragen: is dat wel zo?"). 1988 was echter niet het jaar waarin dat schrijven vanuit het niets begon. Al rond 1970 was hij benaderd door Ben Kloosterman, hoofdredacteur van *De Molenaar*. In die tijd was dat blad van karakter veranderd en een periodiek voor de producenten van mengvoeders geworden. Kloosterman, die gemerkt had dat er onder zijn lezers nog veel belangstelling was voor de molens, was voor een bedrijfsreportage op bezoek bij machinefabriek Ottevanger in Moerkapelle. Daar vroeg hij of men niet iemand kende die naast Van Lambalgen, die voor het blad al de rubriek 'Molennieuwtjes' verzorgde, ook nog over molens zou kunnen schrijven. Ons kent ons, en dus was het geen wonder dat toen onmiddellijk de naam van Johan Bakker genoemd werd. Op die manier startte Johans schrijversloopbaan, en precies vijf decennia lang vond hij daarvoor een podium in *De Molenaar*. Reorganisaties maakten echter tegen het einde van de vorige eeuw abrupt een eind aan langere stukken voor dat blad. Achteraf begreep Johan dat wel: "Rond 1970 stonden de mengvoederfabrikanten nog met één been in de molen. Inmiddels (*dertig jaar later*) zijn we een generatie verder en is die binding helemaal weg".

Er moest en er zou echter een alternatieve uitlaatklep voor zijn molen-

In de zomer van 1986 bracht Johan met zijn drie kinderen een bezoek aan een van de molens van de molen- viergang in Zevenhuizen. Jan Spruit staat aan het vangtouw (foto J. Tersteeg).

onderzoek komen. Dat vond hij zelf, maar iedereen die van Johans deskundigheid doordrongen was en zijn stukken graag las, kon hem daarin alleen maar bijvallen. Johan richtte, met de hulp van anderen, een geheel nieuw molenblad op, een maandblad dat in 1998 voor het eerst verscheen: *Molenwereld*. Het blad, waarvoor Johan als schrijver, redacteur en aanvankelijk ook als administrateur het overgrote deel van het werk verrichtte, was vrijwel meteen succesvol. Het aantal abonnees groeide tot een kleine duizend.

Maar na 200 nummers was begin 2016 de koek op: gezondheidsproblemen dwongen Johan tot stoppen. En hoe inspirerend voor andere molenliefhebbers Johan Bakker in zijn geschriften ook geweest was, hem opvolgen

was geen sterveling gegeven. Zijn inzet en kennisniveau waren niet te evenaren, en het pad voor zijn opvolging was ook onvoldoende geëffend. Het blad hield op te bestaan.

Over wat hij wilde, en wie hij was

Johan Bakker wilde vooral informatie vastleggen die anders verloren zou gaan. In zijn jonge jaren kon hij, doordat er toen nog werkende molens en molenaars waren, het oude molenleven nog net bij de staart grijpen. Omstreeks 1980 moest hij echter vaststellen: "Dit is voorgoed voorbij". Dat sterkte hem in de overtuiging dat zoveel mogelijk herinneringen en verhalen moesten worden opgetekend uit de mond van mensen die het zelf hadden meegemaakt, zo lang dat nog mogelijk was.

De door hem vergaarde kennis betekende ook een last voor hem. Hij zag soms maar weinig van het echte molenleven terug in de activiteiten van degenen die zich wel met molens bezig hielden, maar die buiten het vak en de traditie leken te staan. 'Foute' restauraties waarbij met de geschiedenis van de molen in het geheel geen rekening was gehouden, oude gebouwen die niet meer bekend waren of verkeerd gehanteerd werden, historische vaktermen die vergeten waren en nieuwe molentermen die verzonnen werden, het waren allemaal zaken die herhaaldelijk tot onbegrip en verontwaardiging bij Johan hebben geleid. "Voor hetzelfde geld had het beter gekund", zei hij dan.

Hij vond het zijn taak om over misstanden kritisch te schrijven. Bij de introductie van *Molenwereld* beargumenteerde hij de noodzaak van een nieuw blad zo: "Er verschijnen wel meer bladen, maar die zijn vaak aan een vereniging verbonden en dus niet onafhankelijk. Je moet echter ook vervelende dingen kunnen zeggen als dat nuttig is." En hij noemde altijd de dingen bij de naam, niet de persoon. Niettemin werd hem dat niet steeds in dank afgenomen, vooral niet als men zichzelf dacht te herkennen in wat hij zei.

De authenticiteit van molens stond bij Johan hoog in het vaandel, en wat dat betreft ontwikkelde hij zich tot een scherprechter. Ook al hadden zijn oordelen milder gekund, zij waren altijd gefundeerd. Steeds liet Johan gedegen onderzoek, op de molenlocatie zelf, in zijn documentatie thuis of in de archieven, voorafgaan aan wat hij schreef.

Dat Johan zoveel tijd en energie stak in de molens, betekende niet dat hij voor andere zaken of voor de mensen in zijn omgeving geen belangstelling had. Johan was een handige man. Een schilder, tuin- of timmerman hoefde er in en rond de woning in Moerkapelle nooit aan te pas te komen. Zoon Jan zegt ook dat zij als kinderen aan aandacht niets tekort kwamen. "Hij was ook een voorbeeld van hoe je met tegenslagen in het leven om moet gaan", volgens Jan. Zo spreekt hij met respect over zijn vader als hij zich in het bijzonder de periode rond 1998 herinnert. Toen overleed Johans echtgenote op nog maar 51-jarige leeftijd. Hij kwam daardoor persoonlijk alleen te staan, moest de zorg voor de kinderen

op zich nemen, en tevens nam de start van zijn nieuwe blad hem helemaal in beslag. Zelf zou hij daarna volledig doof worden. En op jonge leeftijd had hij destijds ook al zijn vader verloren. Bij dat alles bleef Johan altijd positief ingesteld, en mopperen deed hij zelden. Het geloof in God speelde een belangrijke rol in zijn leven. "Hij was zwaar in het geloof, maar niet zwaar op de hand", zo luidde de typering door iemand die hem goed gekend heeft. Maar rechtlijnig was Johan ook, en vasthoudend aan gewoontes en afspraken. Daar hield hij niet alleen anderen aan, maar hij betrok het ook op zichzelf. "Je kon altijd op hem bouwen", zei Ben Kloosterman, "hij was de beste medewerker aan het blad die ik ooit gehad heb."

Van de andere kant moeten juist die eigenschappen in combinatie met zijn doofheid, waardoor er met Johan enkel nog via geschreven berichten 'gepraat' kon worden, een open communicatie ook in de weg hebben gestaan.

Johans erfenis

Johan Bakker heeft ons in zijn geschriften veel waardevols nagelaten. Zijn kennis en inzichten verdienen het bekend gemaakt te blijven worden onder een nieuwe generatie molenenthousiastelingen. Zij moeten weten hoe het verdwenen molenleven er ooit uitzag, om de gebouwen waarin en waar omheen dat leven zich afspeelde, de molens zelf, op een passende manier te kunnen behouden.

De kwaliteiten van Johan betroffen niet alleen de inhoud van wat hij schreef, zij scholen ook in zijn stijl. Schoolmeester als hij was gebleven, was hij altijd concreet en helder in zijn uiteenzettingen. Van wollig taalgebruik of om de brij heen draaien moest hij niets hebben. Maar vaak bediende hij zich ook van bloemrijke taal, met daarin beeldspraak en vergelijkingen. Die waren niet zelden aan de bijbel ontleend. Johan kon het niet alleen treffend, hij kon het ook mooi zeggen. Bij het uitkomen van het eerste nummer van *Molenwereld* bleek dat daarin ook een artikel over het veelbeschreven molencomplex van Kinderdijk was opgenomen. Een journalist van het Reformatorisch Dagblad twijfelde aan de nieuwswaarde, maar Johan antwoordde:

"Dat lijkt een cliché, maar langs platgetreden paadjes groeien soms toch mooie bloemen".

Ruim twee jaar nadat Johans blad *Molenwereld* was opgehouden te bestaan, kwam er onverwacht toch nog een doorstart. Het oude stichtingsbestuur en een nieuwe redactie vonden elkaar en zij besloten om het blad in de geest van *Molenwereld*, maar met een gewijzigde verschijningsfrequentie en omvang, opnieuw te gaan uitbrengen. Johan was de eerste die de redactie bij haar werk alle succes toewenste, maar het leveren van bijdragen aan het blad zou er niet meer van komen: "Het is welletjes geweest". ◻

In 1993 ontving Johan de prijs van 'Het molengiftenfonds voor Vernuft en Volharding' uit handen van de directeur van Vereniging De Hollandsche Molen, A. J. de Koning (foto J. Tersteeg).

Windwatermolens met extra schepraderen

Jan Hofstra

De wisselvalligheid van de wind maakt het bepalen van de juiste afmetingen van het scheprad of de vijzel lastig. Met een heel breed scheprad of grote vijzel kan een molen zeer veel water geven, maar als er daarvoor maar twee dagen per jaar voldoende wind is heeft men er niet zo veel aan. Nu kan men deze werktuigen ook zo klein maken dat ze bijna alle winden kunnen benutten, maar veel water zullen dergelijke molens nooit kunnen geven. Tussen deze twee uitersten moet eigenlijk altijd een compromis worden gevonden.

Beemster

In feite zou men de belasting van de molen moeten kunnen aanpassen aan de windkracht. Al vroeg werden oplossingen in deze richting bedacht. Bij het droogmaken van de Beemster werd al voorgesteld om de eerste molens van twee schepraderen te voorzien. Het oorspronkelijke bouwbestek voor de molens van december 1607 had 90 artikelen, maar begin 1608 werden daar nog 10 artikelen bijgevoegd, met als opschrift: *Veranderingen van eenige punten in het bestek: Men zal maken twee schepraderen elk lang 17 voet, het ene breed 18 duim, het andere 14 duim, en twee waterloopen, wijd elk 3½ voet en aan de einden zoo wijd als het van de pilaars vallen kan, welke twee schepraden aan eene wateras gesteld zullen worden, door den molen heen, tot aan de buitenkant van de waterloopen, en zal op drie steenen liggen, twee aan de einden en een in het midden.* Verder wordt er in het bestek niets gezegd over de werking van een en ander, zodat deze constructie tamelijk onzinnig lijkt. Als de beide schepraderen immers op dezelfde as moesten worden aangebracht, dan zou men beter één scheprad kunnen maken van 32 duim breed. Voor de aanbesteding werd het bestek in alle steden van Noord- en Zuid-Holland aangekondigd, zodat men wijd en zijds kennis kon maken met het

idee om een molen te voorzien van twee schepraderen.

Leiden

In het archief van de stad bevindt zich een plan uit 1608 voor de bouw van een vuilwatermolen. Wellicht raakte men daar geïnspireerd door het bestek van de Beemstermolens, omdat overwogen werd om de in Leiden te plaatsen molen ook met twee schepraderen uit te rusten. Daartoe werd door twee Leidenaars een excursie ondernomen naar de Beemster om te zien hoe zo iets daar werkte. Uit het verslag van deze reis blijkt dat de toen aanwezige molens inderdaad waren uitgerust met twee schepraderen, waarbij het smalle scheprad afgekoppeld kon worden. Hoe dit heeft gewerkt, doet Wim Zalm in een volgend artikel uit de doeken. Blijkbaar waren de nadelen van een inrichting met een dubbel scheprad groter dan de voordelen, want later verneemt men er in de Beemster niets meer over. Misschien was het ook alleen bedoeld voor het droogmalen van het meer. Bij de aanvang daarvan hadden de molens immers te maken met weinig opvoerhoogte, zodat ze het bij weinig wind al zullen hebben gedaan. Met een extra scheprad kon men zo het meer sneller droogmaken. In die tijd werd daar veel waarde aan gehecht, wat blijkt uit de droogmaking van bijvoorbeeld de Schermer, waar meer uitmaalders werden geplaatst dan er later bovenmolens zouden komen. De extra uitmaalders werden later verplaatst en benut als trap in een molen-gang. Al dat gesleep met molens bracht natuurlijk extra kosten met zich mee, maar blijkbaar was dat het waard. Zo'n extra scheprad ging wel ten koste van de molenaarswoning, maar uit het bestek blijkt dat het toen nog helemaal niet de bedoeling was om de molens permanent te bewonen. In artikel 80 staat: *Nog zal men in den molen maken een kamertje met eene bedstede om in te logeren, van goede deelen, binnen ge-*

schaafd, de rigchels van kapravens.

Meer woorden worden er in het bestek verder niet vuilgemaakt aan de bewoning.

Er zijn aanwijzingen dat het voor 1600 niet gebruikelijk was om in een molen te gaan wonen. Op oude kaarten van de Zijpe wordt naast iedere molen meestal een woning aangegeven. De oudste molen van de Zijpe is de Zuider-G bij Burgerbrug. Deze grote molen is in 1597 gebouwd en duidelijk nooit bewoond geweest. Ook de molens van de polder Waarland (1535) en die van Hoogwoud (oorspronkelijk gebouwd als poldermolen in 1527) waren oorspronkelijk niet bewoond. Van de Groote Molen van Schellinkhout is vast komen te staan dat deze in 1630 is gebouwd, maar dat de molenaar aanvankelijk in het dorp woonde. Wel was er een slaapplek in de molen. Pas na de vervijzeling werd er een woning in de molen gemaakt. Misschien dat het droogmaken van de grote meren in Noord-Holland de aanleiding is geweest tot het permanent bewonen van de molens, want bij het droogmalen moest natuurlijk ieder windje worden benut, wat veel meer maaluren zal hebben gegeven dan bij de normale poldermolens.

Johannis van Zyl

In de druk van 1761 van het molenboek van Johannis van Zyl komt men bij Tabula IV en V ook een molen tegen met twee schepraderen. Bij deze molen is het extra scheprad niet bedoeld voor aanpassing aan de windkracht, maar voor aanpassing aan de stand van het buitenwater, want deze molen moet op zee uitmalen. In dit molenboek komen ook molens voor die werkelijk hebben bestaan en daartoe zijn opgemeten. Bij de afgebeelde molen wordt dat niet vermeld. Vermoedelijk wilde Van Zyl met deze tekening zijn kunsten eens vertonen. Het ene (houten) scheprad heeft ook houten waterloopen en het andere ge-

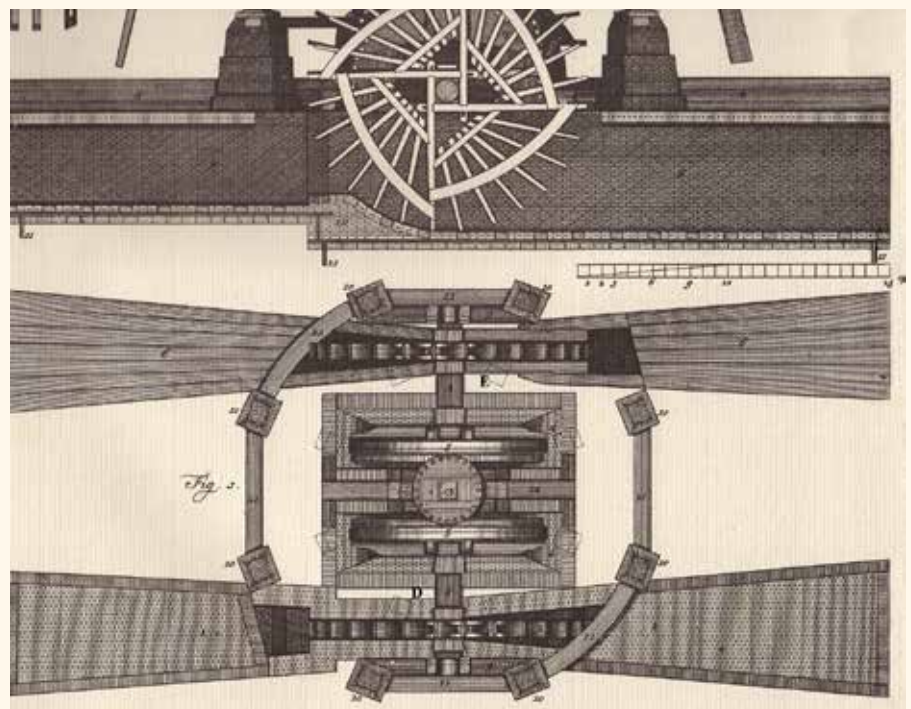
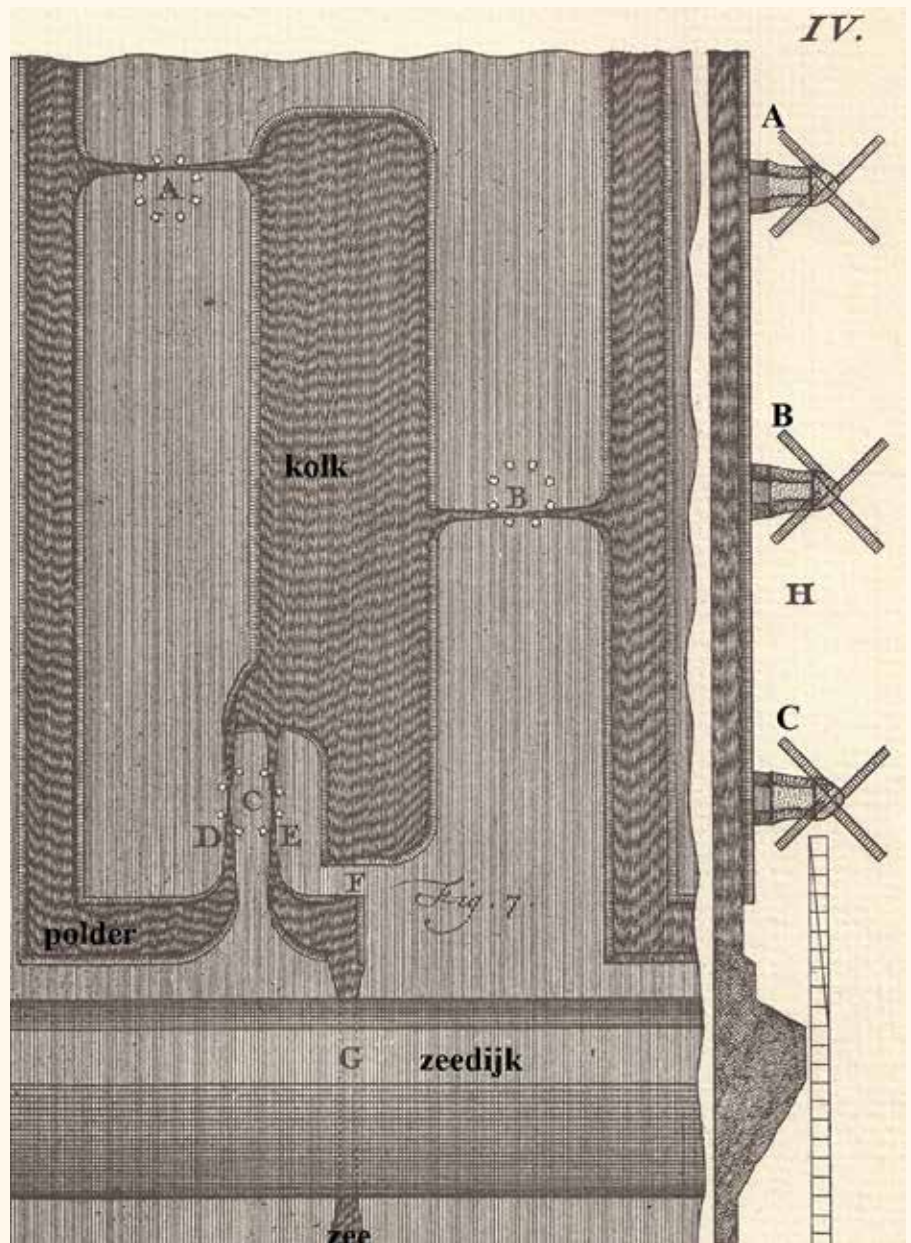
► 1. Situatietekening uit het molenboek van Johannis van Zyl, met links de plattegrond en rechts een doorsnede over de poldersloot.

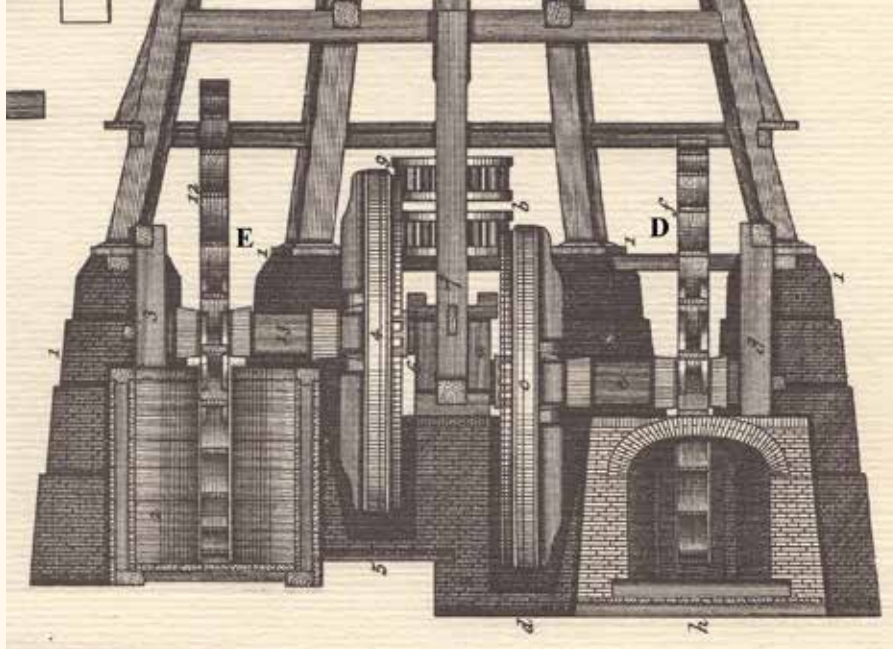
metselde om het verschil te kunnen laten zien. Het kan ook zijn dat Van Zyl is geïnspireerd door de molens van de Vier Noorder Koggen bij Medemblik. Voor de vervijzeling waren enkele van die molens ook uitgerust met twee schepraderen. Normaal maalden alle molens daar rechtstreeks uit in de Zuiderzee, maar de dubbele molens konden ook fungeren als voormolen of bovenmolen.

Afbeelding 1 toont de molens A en B die water vanuit de polder in een kolk malen. Ook molen C kan met zijn lage scheprad (D) water vanuit de polder in de kolk malen. Bij eb kan dit water via sluis F in de zee worden geloosd. Wanneer de zee hoger rijst dan het kolkpeil, wordt sluis F gesloten en het lage scheprad afgekoppeld. Met het hoge en grote scheprad (E) kan molen C nu als bovenmolen of voormolen voor de molens A en B gaan fungeren en het water vanuit de kolk op zee brengen. Dat molen C het water van twee molens verder moet malen lijkt onevenwichtig, maar Van Zyl legt uit dat deze molen doorgaans met een kleinere opvoerhoogte heeft te maken en daarom meer water mag geven. In afbeelding 2 lijkt het net of beide schepraderen door hetzelfde schijfloop worden aangedreven, maar op de doorsnedetekening (afbeelding 3) is te zien dat dit niet het geval is. Daar is ook te zien dat de schepraderen niet even groot zijn en op een andere hoogte hangen. Het uit het werk zetten van de schepraderen zal moeten gebeuren door kammen uit het onderwiel te halen.

De voorgestelde situatie doet ook denken aan de bemaling van de polder Nieuw-Lekkerland. De beide molens van deze polder maalden vroeger ook uit in een soortgelijke kolk of boezem, die via een sluis kon uitwateren op de Lek. Weliswaar is dat iets anders dan op zee, maar eb en vloed op de

► 2. Molen C uit het molenboek van Johannis van Zyl. Het scheprad (D) met de stenen waterlopen maalt het water vanuit de polder in de kolk, het andere scheprad (E) kan het water vanuit de kolk op zee uitmalen.

3. Doorsnedetekening van molen C uit het molenboek van Johannes van Zyl, met rechts het scheprad (D) voor polderbemaling en links het scheprad (E) voor de bemaling van de kolk.

Noordzee werken tot wel 50 km landinwaarts door op de grote rivieren. In feite waren alle molens die op dergelijke rivieren uitmaalden voorzien van zo'n boezem. Als de boezem maar groot genoeg was, konden de molens gewoon doormalen als de spuisluis tijdens vloed gesloten werd. Door de eeuwen heen werd de gemiddelde stand van de zee echter hoger, waardoor de tijd dat de sluis tijdens eb geopend kon zijn steeds korter werd. Op den duur te kort om al het polderwater kwijt te raken.

In 1740 kreeg de polder Nieuw-Lekkerland er daarom een voormolen bij, genaamd de Hoge Molen. De kolk werd daartoe gesplitst in een hoog en een laag gedeelte, met op de scheidsdijk de molen en een sluis. Bij heel laag water kon het door de beide poldermolens opgemalen water nog steeds via deze sluis rechtstreeks in de rivier worden gemalen. De Hoge Molen kon dan stil blijven staan. In tegenstelling tot molen C heeft deze molen echter nooit twee schepraderen gehad, maar de vlakbij staande molen nummer 4 van de Overwaard had dat weer wel (zie hiervoor *Molenwereld* nummer 196, oktober 2015). Bij deze molen werden beide schepraderen wel door hetzelfde schijfloop aangedreven. Door de spil wat schuin te zetten, kon van het ene scheprad op het andere worden overgeschakeld.

De hoge boezem van de Overwaard was oorspronkelijk gewoon een polder die men onder water liet lopen als de sluisgang te lang was gestremd. Hier toe had men in de kade tussen de

beide boezems een heulsluis gemaakt. Op die manier konden de poldermolens, verder landinwaarts, nog een tijd blijven doormalen in de lage boezem. Wanneer de rivier weer zo laag was geworden dat de lage boezem er in ontlast kon worden, liet men deze polder via de heul eerst weer zo ver mogelijk leeglopen in de lage boezem. Een gewone poldermolen maalde dan het

4. Kaart uit 1774 (Rijksarchief, inv. nr. 4204) met boven de Lek en rechts de beide oorspronkelijke poldermolens (a) en (b) van de polder Nieuw-Lekkerland, die uitmalen in een boezem. Daarboven de in 1740 gebouwde Hoge Molen (c), die in werking wordt gesteld wanneer niet rechtstreeks in de rivier kan worden uitgemalen. Linksonder in de bocht molen nummer 4 van de Overwaard, die was uitgerust met twee schepraderen.

laatste water eruit, zodat het land nog benut kon worden voor de winning van hooi.

Tijdens de bouw van de acht boezemmolens in 1740 ging deze molen door brand verloren. Omdat er toen nog waarde werd gehecht aan de functie van deze molen, werd in de nog te bouwen molen nummer 4 een tweede scheprad gemaakt om de andere kant uit te kunnen malen. Doordat steeds vaker gebruik moest worden gemaakt van de hoge boezem, werd het land in de boezem steeds slechter van kwaliteit en verloor deze functie aan belang. Johannes van Zyl was molenmaker te Lexmond en zal vast bekend zijn geweest met de situatie te Kinderdijk (zie afbeeldingen 4, 5 en 6).

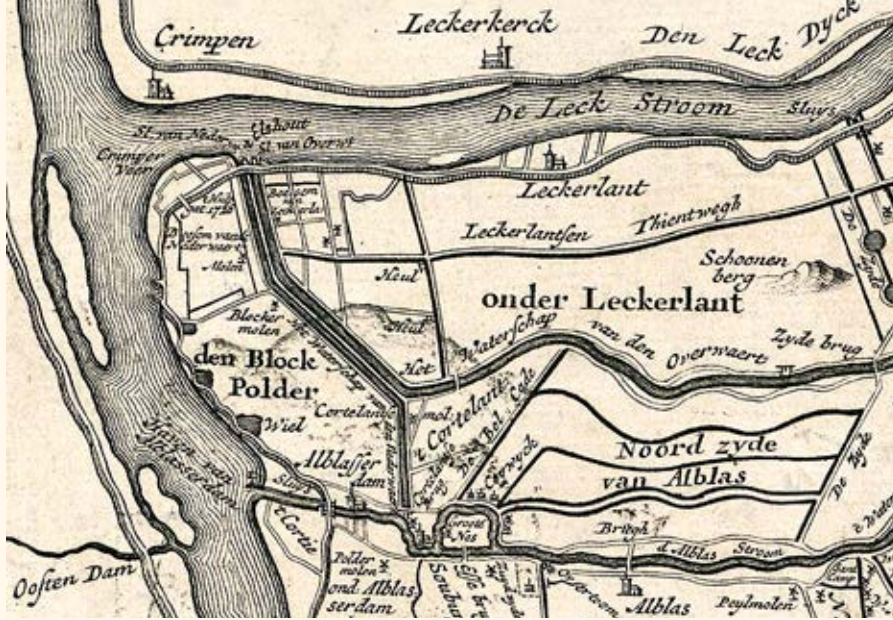
Groot Volkomen Moolenboek

In het tweede deel van het molenboek van Leendert van Natrus, Jacob Polly en Cornelis van Vuuren uit 1734 komt ook een molen voor met twee schepraderen. Plaat XII toont de plattegrond van deze molen (afbeelding 7) en plaat XIII een wat onbehulpene perspectieftekening (afbeelding 8). Beide tekeningen zijn gemaakt door Cornelis van Vuuren. Ook hier is sprake van een laag en een hoog scheprad, maar in tegenstelling tot de molen van Johannes van Zyl kunnen deze schepraderen wel gezamenlijk malen.

De molen vormt zo een tweegang in één molen. Het verschil met de hiervoor beschreven molens is dat ieder scheprad hier een eigen spil heeft en dat er met een spoorwiel wordt gewerkt. Ook hier gaat het waarschijnlijk niet om een bestaande molen. Volgens het bijschrift is de molen bedoeld om zowel met een wisselend polderpeil als met een wisselend boezempeil te werken. Bij normale peilen hoeft alleen het lage scheprad te werken, maar als het lage scheprad te diep in het polderwater komt te staan, kan dit uit zijn werk worden gezet en kan het hoge scheprad de polder bemalen. Als de boezem lager kwam te staan dan de polder, kon het polderwater ook zonder gebruik van de schepraderen door de molen in de boezem lopen.

Boezembemaling Rotte

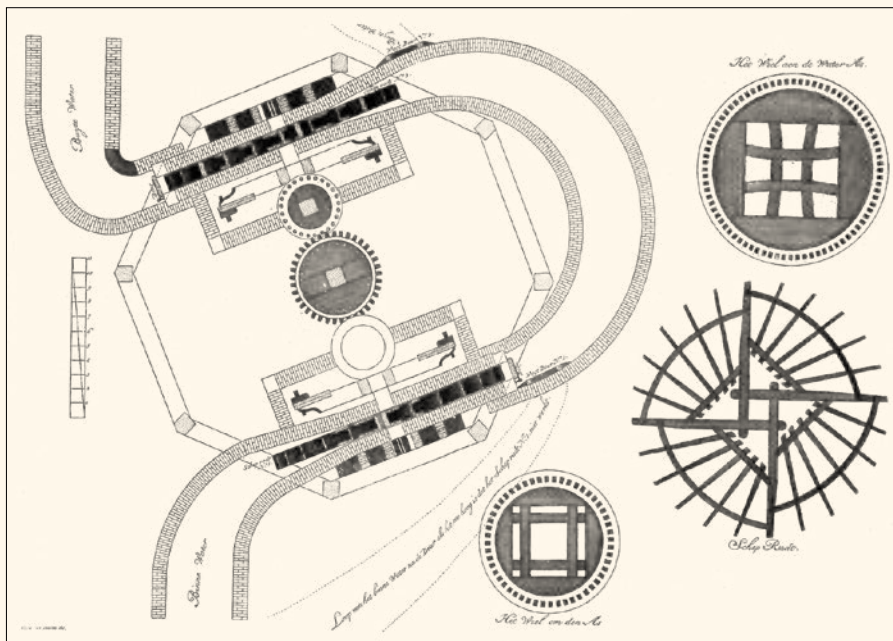
De Kostverlorenmolen in Rotterdam heeft ook twee schepraderen gehad die werden aangedreven op de manier zoals in het Groot Volkomen

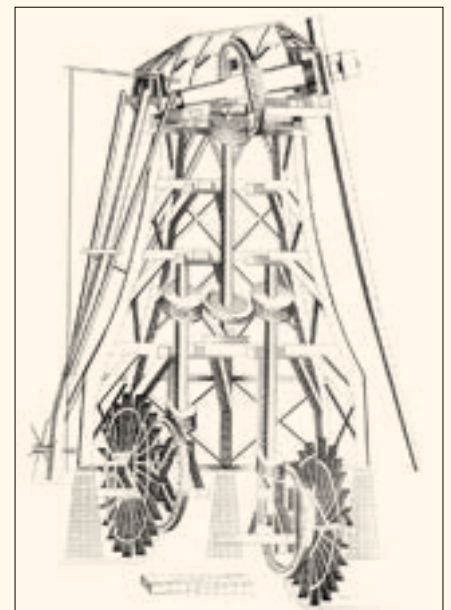
5. Kaart van Abel de Vries van voor 1738 (Rijksarchief, inv. nr. 104). Te zien is dat de polder Nieuw-Leckerland nog maar twee molens heeft en de bekende molens van Kinderdijk nog moeten verschijnen. Wel hebben zowel de Nederwaard als de Overwaard een boezem met daarop een molen die de boezem weer droog kan malen.

6. Overwaardmolen nummer 4 tijdens de restauratie van 2009. Links de gewone achterwaterloop en rechts de ontgraven voorwaterloop van het vervallen scheprad (foto stichting Werelderfgoed Kinderdijk).

7. Molen met twee schepraders in het Groot Volkomen Moolenboek.

8. Perspectieftekening uit het Groot Volkomen Moolenboek.

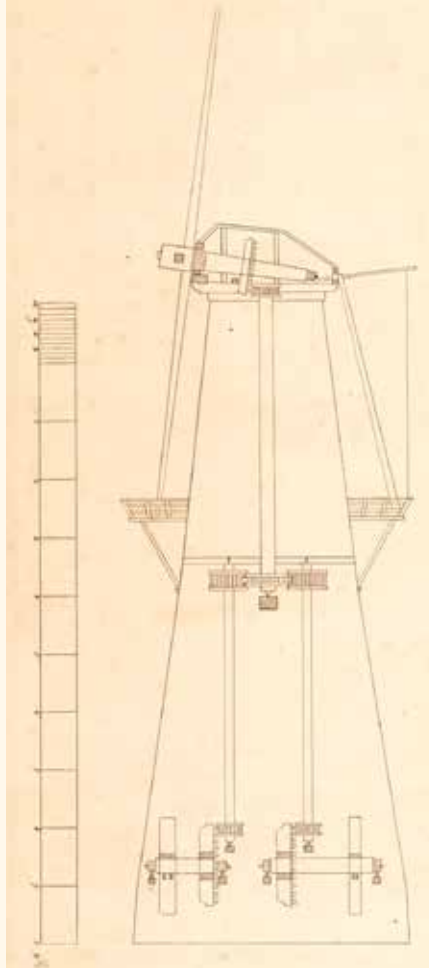

9. De Kostverlorenmolen bij het Oostplein voor het bemalen van de Rotte, gebouwd in 1742 en afgebroken in 1870 (foto collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

houden, maar in die tijd waren de meeste polders langs de Rotte uitgeveend, en in die plassen kon men ook heel veel water bergen. Toen men rond Bleiswijk ruim 3.000 ha water weer in land wilde veranderen, kwam men al snel tot de conclusie dat zoiets alleen mogelijk was door de boezembemaling te versterken. In 1772 werden bij Rotterdam dan ook acht boezemmolens gebouwd, waarvan twee molens waren voorzien van twee schepraderen (zie afbeeldingen 11 en 12). Volgens het boek "Waterbouwkunde" van D.J. Storm Buysing had het ene scheprad een breedte van 45 cm en het andere van 65 cm. De onderas of wateras was daartoe in drie delen verdeeld die gekoppeld konden worden.

Beteugeling Zuidplas

Tussen Gouda, Nieuwerkerk aan den IJssel, Moerkapelle en Waddinxveen lagen vroeger verschillende polders die ten gevolge van de turfwinning langzamerhand in water waren getransformeerd. Alleen langs de Gouwe en de Hollandsche IJssel werd een strook land in stand gehouden. Van water kon echter geen belasting worden geheven, zodat het onderhoud

10. De inrichting van de in 1742 gebouwde Kostverlorenmolen. Door de brede voet van de molen pasten de beide schepraderen er gemakkelijk in (afbeelding uit het archief van het Hoogheemraadschap Schieland en de Krimpenerwaard).

van de molens en kaden steeds meer te wensen ging overlaten. Daarbij kwam dat de wind steeds meer vat kreeg op de watervlakten. De verschillende polders kwamen door het wegslaan van de kaden in contact met elkaar te staan zodat er rond 1800 eigenlijk sprake was van één grote plas. Door gebrekkige bemaling kwam de plas steeds hoger te staan en in 1808 greep de overheid in door bij Kortenoord, gelegen tussen Moordrecht en Nieuwerkerk, drie molens te laten bouwen die de plas zouden moeten beteugelen. Het werden stenen balie-molens zoals de Haastrechtsemolen bij Gouda, met daarbij een lage en een hoge boezem zoals bij de polder Nieuw-Lekkerland. De beide ondermolens nummer 2 en 3 werden uitgerust met één scheprad en maalden uit in de lage boezem (zie afbeelding 13). De bovenmolen nummer 1 kwam op de dijk tussen de hoge en lage boezem te staan en werd uitgerust met twee schepraderen. Bij normale of lage waterstanden stond de sluis tussen beide boezems open en konden beide boezems zich tijdens eb in de Hollandsche IJssel ontlasten. Bij hogere standen van de rivier maalde de

11. De boezemmolens op de dijk tussen de hoge en de lage boezem van de Rotte. Molen nr. 2 die tussen de beide voorste molens stond, is door brand verloren gegaan. De molens zijn in 1895 door de komst van een stoomgemaal buiten werking gesteld (foto collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

12. Plan voor uitbreiding van de hoge boezem van de Rotte in 1845. K = Oostplein met Kostverlorenmolen en spuilsuis, met ten noorden daarvan een verbindingskanaal met de Rotte. Ten zuiden van de molens 1-8 de lage boezem met rechts een verbinding met de Rotte. Ten noorden van de molens de hoge boezem met een verbindingskanaal naar het Oostplein. De vergroting van de hoge boezem betreft het groene gedeelte ten noorden van de boezemmolens (afbeelding uit het archief van het Hoogheemraadschap Schieland en de Krimpenerwaard).

bovenmolen het water vanuit de lage boezem in de hoge boezem. Door een sluis in "Schielands Hoge Zeedijk" kon dit water tijdens eb weer in de Hollandse IJssel lopen.

Alle drie de molens kregen al snel na de bouw problemen met de fundering. De heipalen voor de molens moesten hier zo lang worden dat die niet waren te krijgen. Men sloeg daarom eerst een paal helemaal de grond in en plaatste daarna in het midden van de paal een ijzeren staaf. De volgende paal kwam hier bovenop te staan, alleen gekoppeld door de ijzeren staaf. De bovenste grondlagen waren zo slap dat de palen steeds schever gingen staan. Door het aanbrengen van onderheide steunberen konden twee molens in 1816 nog worden gered, maar de ondermolen nummer 3 moest helemaal worden afgebroken omdat die dreigde om te vallen.

De nieuwe molen nummer 3 kreeg nu in 1817 een hellend scheprad. In 1818 werden er nog proeven mee gedaan waarbij hij het tegen molen nummer 2 moest opnemen. In de Bleiswijkse

Droogmakerij had men in 1773 ook molens met hellende schepraderen beproefd tegen molens met gewone schepraderen, maar die kon men gelijktijdig laten malen door van beide typen een even groot deel van de ringvaart waaruit ze maalden af te dammen als meetboezem. Na bijvoorbeeld een halfuur malen werd van iedere molen opgemeten hoeveel de meetboezem, waarvan het oppervlak bekend was, was gezakt en kon bepaald worden hoeveel water iedere molen had gegeven.

Vanwege de grote wateroppervlakten aan weerszijden van de molens was het hier niet mogelijk om daarvan delen af te dammen. De molens moesten dus achter elkaar in bedrijf worden gesteld, waarbij de afgesloten lage boezem werd gebruikt als meetboezem. De nieuwe wipmolen van de Wollefoffenplas deed daarbij dienst als windmeter om te controleren of de wind wel gelijk was gebleven. Bij de proeven bij Bleiswijk moest men steeds de enden tellen van de molens en dat werd erg lastig gevonden. Voor de proeven bij deze molens had men omwentelingtellers uitgevonden, zogenaamde pasgangers. Die werden later ook gebruikt bij de boezemmolens te Rotterdam. Voorheen kregen molenaars altijd een vast bedrag per jaar, wat de ijver niet steeds bevorderde. Op een gewone poldermolen zaten de verschillende ingelanden de molenaar meestal wel in de nek te hijgen als het

◀ 13. Beteugelingsmolens bij Kortenoord. Op de kade tussen de beide boezems staat de bovenmolen (1) met daarnaast een sluis. De beide ondermolens (2 en 3) brengen het water van de Zuidplas op de lage boezem (afbeelding uit het archief van het Hoogheemraadschap Schieland en de Krimpenerwaard).

water te hoog werd bevonden, maar daar was hier geen sprake van. Na het installeren van de pasgangers kregen de boezemmolenaars per omwenteling betaald.

Het vereenvoudigde stelsel

In 1752 werd in Haarlem de *Hollandse Maatschappij der Wetenschappen* opgericht. In 1793 schreef deze organisatie een prijsvraag uit voor onder andere het probleem dat bij afnemen de wind de meeste poldermolens stil kwamen te staan. De vraag was of iemand hier iets op kon bedenken zonder dat het de molenaar veel tijd en oplettendheid zou kosten.

Deze prijsvraag werd gewonnen door Jan Blanken Jansz., die daarvoor een gouden medaille kreeg. Hij had het zogenaamde vereenvoudigde stelsel bedacht, wat bestond uit het aanbrennen van een stalen tandkrans rondom een scheprad, aangedreven door een schijfloop met stalen staven. Dit schijfloop kwam op een horizontale as te zitten, boven het scheprad. Via een bonkelaar op de spil en deze as werd de zaak aangedreven. Er waren dus twee extra wielen nodig en in die zin was deze constructie niet echt een vereenvoudiging. Het "vereenvoudigde" zat erin dat het grote onderwiel met wielbak gemist kon worden en er dus onder in de molen meer ruimte kwam voor bijvoorbeeld het aanbrennen van extra schepraderen. Dat de wielbak gemist kon worden was een groot voordeel, want als die eenmaal lek was geraakt was herstel zeer lastig.

Culemborg

Volgens het Gelders Molenboek werd deze uitvinding voor het eerst toegepast op een van de Culemborgse wipmolens bij Leerdam in 1826, maar vermoedelijk was de molen van het Naardermeer (waarover later meer) er al in 1809 mee uitgerust. De polder het "Gemeene land van Kuilenburg" werd vroeger bemalen door vier wipmolens (nummer 1 t/m 4), staande aan de Molenkade, tegenwoordig even ten zuidwesten van de A2, nabij de afslag Culemborg. Deze molens maalden uit in de Culemborgse Vliet, die 5½ km verder uitmondde in de Linge, even ten oosten van Leerdam. Als de Linge laag was, konden de molens zo via de Vlietssluis rechtstreeks in deze rivier uitmalen. Wanneer de sluisgang gestremd was, konden de daar staande voormolens

Verslag, betrekkelijk de proefmalingen met de twee Culemborgsche Wipmolens, No. 5 en 7, aan de Horn, bij Leerdam, in de Linge uitmalende, gedaan op Zaterdag den 23. Januarij 1827, gedurende vier achtereenvolgende uren, in het bijzijn van den Hoog Ed. Gestr. Heer Staatsraad, Inspecteur-Generaal bij den Waterstaat des Rijks, III. Burgemeester en Wethouders der Stad Culemborg, en eene Commissie uit het Polder-Bestuur des Gemeenlands van Culemborg.

De kostbare, en, sinds vele jaren, gebrekkige staat der watermaling van de Culemborgsche velden, steeds hebbende gestrekt tot een onderwerp van rijpe beraadslaging bij den stedelijken raad dier stad, hebben burgemeester en wethouders van dezelve het ambtshalve van hunnen plicht geacht, om, op bekomen gunstige toestemming, in het vorige jaar, bij den Hoog Ed. Gestr. Heer Staatsraad, inspecteur-generaal *Blanken*, kennis te nemen van een vrij groot model, zoo als hetzelfde beschreven is in het 6. deel, 2. stuk der nieuwe verhandelingen van het Bataafsche Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam; ten einde, door vereenvoudiging in den samenstel der raderwerken, voor de gewone poldermolens veel meerder uitmaling en minder kosten in den jaarlijkschen omslag der molengelden te bewerken.

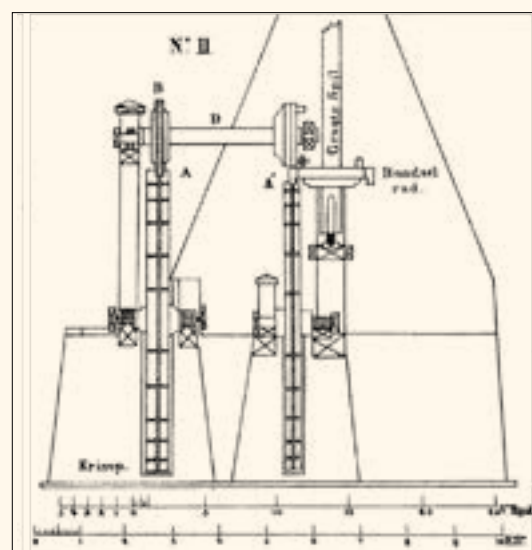
Op het deswegens door hen uitgebragt berigt en gedaan voorstel, werd het polderbestuur des gemeenlands van Culemborg, door den stedelijken raad gemagtigd, om aan een der groote Culemborgsche wipmolens, van 90 Rijnl. voeten vlugt, in de Linge bij Leerdam uitmalende, in welken het groote onder-kamrad, de bak en wateras vernieuwd moesten worden, in plaats hiervan, het gemelde vereenvoudigings-stelsel door hunne gewone meesters molenmakers *W. Grijns* en *M. Kay* te doen toepassen, hetwelk voor minder, immers voor dezelfde kosten, als de zoo even genoemde vernieuwing der groote stukken, te bewerken werd opgegeven. Deze belangrijke verbetering is dan ook, in het afgelopen jaar, ten uitvoer gebragt, en dat zulks met het beste gevolg is geschied, hebben drie weken achtereenvolgende maalproeven, dag en nacht, bij slappe en zeer sterke winden, somwijlen met overdreven snelheid, van 90 tot 100 en meer einden, in ééne minuut, met de volkomenste goedkeuring van alle, daarbij tegenwoordig geweest zijnde, deskundigen en belanghebbenden, volkomen bevestigd.

14. Deel van een bericht in de *Arnhemse Courant* van 27 januari 1827.

nummer 5, 6 en 7 het water van de Vliet in de Linge malen. Van wipmolen nummer 5 moesten in 1826 het onderwiel en de wielbak worden vernieuwd, maar door de toepassing van het vereenvoudigde stelsel konden deze onderdelen vervallen en vielen deze werkzaamheden een stuk goedkoper uit. De molen werd daarna beproefd tegen molen nummer 7. In de *Arnhemse Courant* van 27 januari 1827 wordt daar verslag van gedaan (zie afbeelding 14).

De tekening in het Gelders Molenboek suggereert dat de molen werd uitgerust met twee schepraderen, maar in het krantenbericht wordt dat nergens genoemd. De tekening blijkt afkomstig te zijn uit een publicatie van Jan Blanken over de proefmalingen met de beide wipmolens (zie afbeelding 15). Uit deze publicatie blijkt duidelijk dat de molen helemaal geen tweede scheprad heeft gekregen, maar alleen is voorzien van het vereenvoudigde stelsel. Blanken is wel een voor-

stander van het plaatsen van extra schepraderen, maar een wipmolen is daarvoor minder geschikt dan andere molens. De tekening geeft alleen aan hoe het zou kunnen en heeft dus geen

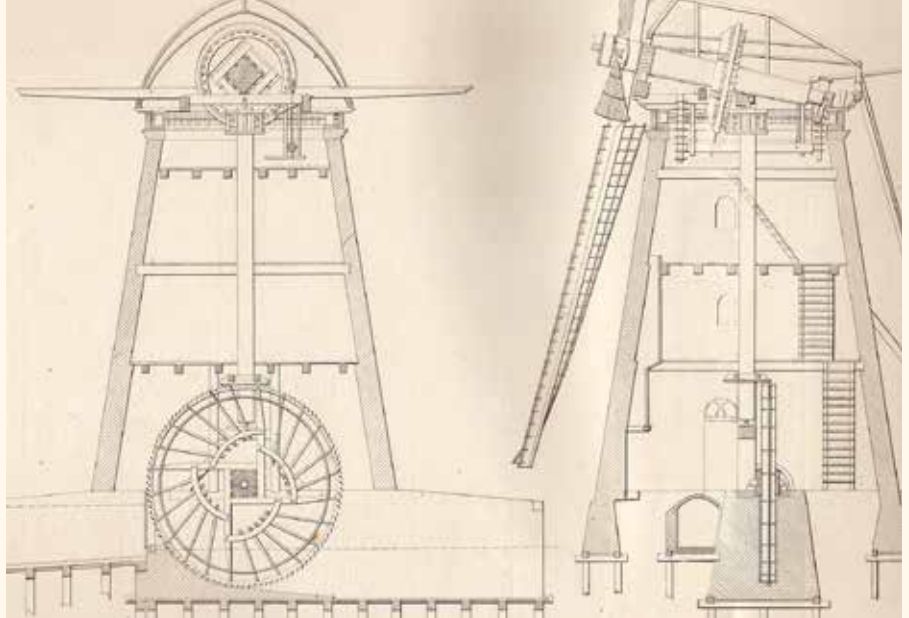

15. Tekening uit de publicatie van Jan Blanken. Deze tekening heeft geen betrekking op de molens van Culemborg.

16. Molenmodel in het museum-stoomgemaal Cruquius, uitgerust met het vereenvoudigde stelsel. De beide schepraders hangen hier op verschillende hoogte. De ijzeren tandkrans van het ene rad wordt rechtstreeks vanaf de spil door een schijfloop aangedreven, het andere vanaf de bovenzijde met een tussen-as (foto Jos van Schooten).

betrekking op molen nummer 5. Het krantenbericht en de publicatie van Blanken hebben veel overeenkomsten. Misschien dat Jan Blanken het zelf heeft opgesteld of dat hij de krant zijn publicatie heeft verstrekt. In beide publicaties is ook sprake van een groot molenmodel waaraan de werking van het vereenvoudigde stelsel is te zien. In het museum-stoomgemaal de Cruquius staat ook een oud molenmodel (zie afbeelding 16), voorzien van twee schepraders met het ver-

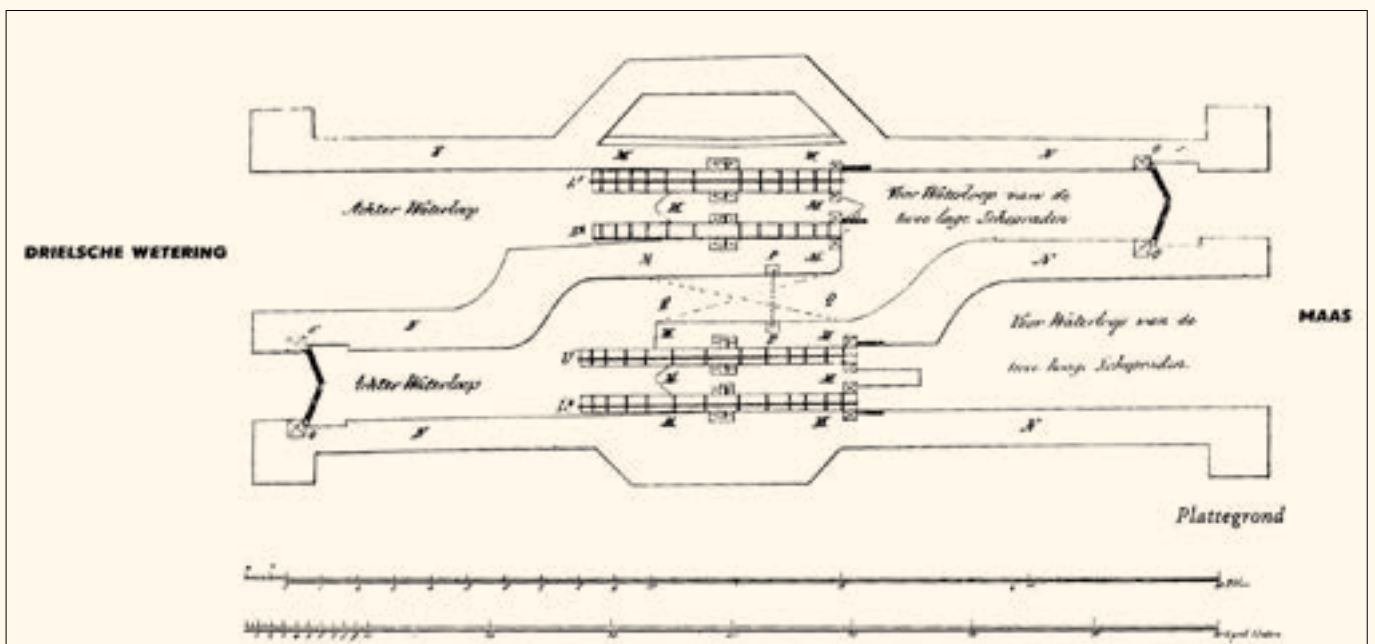
17. Molen met het vereenvoudigde stelsel zonder extra wielen (uit Storm Buysing, eerste druk).

eenvoudigde stelsel, waarmee echt gemalen kan worden. Wellicht dat het hier om het betreffende model gaat. Opvallend is dat het ene scheprad in het model een tandkrans aan de zijkant heeft, dat kan worden aangedreven door een schijfloop op de spil. In de eerste druk van het boek "Waterbouwkunde" van Storm Buysing uit 1845 komt ook een dergelijke overbrenging voor (zie afbeelding 17). Het scheprad zit daar nabij het midden van de molen, waar anders de wielbak zou zitten. Het voordeel van deze constructie is dat er eveneens geen wielbak meer nodig is en er toch met vier wielen volstaan kan worden. Verder kan men het scheprad nu veel groter maken dan gewoonlijk doordat de

muren van de molen hier veel verder uit elkaar zitten. Veel navolging heeft dit vermoedelijk niet gekregen, want in de derde druk van "Waterbouwkunde" uit 1864 komt deze plaat niet meer voor.

Aalst

In het Gelders Molenboek wordt ook een molen bij Aalst omschreven, voorzien van maar liefst vier schepraders (zie afbeelding 18). Deze nieuwe molen uit 1832 kreeg een vlucht van 28,40 m en was bedoeld voor boezembemaling van de Drielsche Wetering. De molen functioneerde daarbij ongeveer zoals de dubbele molen in het Groot Volkomen Moolenboek, met dit verschil dat ieder scheprad nu dubbel

18. Tekening uit het Gelders Molenboek van de molen bij Aalst. Als de Maas lager stond dan de wetering kon het water door de molen vanzelf wegstromen. Bij lage stand van de wetering werd gemalen met de bovenste lage en kleine schepraders. Bij hoge stand van de wetering met de onderste grote en hoge schepraders en bij zeer hoge standen van de rivier met de lage en hoge schepraders tegelijk, en zo twee hoog.

werd uitgevoerd in een smal en een breed exemplaar.

Waterland

Uit het *Utrechts Volksblad* van 26 november 1828 (zie afbeelding 19) blijkt dat er in Waterland ook een molen werd voorzien van twee schepraderen volgens het vereenvoudigde stelsel. Het ging hier om één van de drie molens aan de Wiltsloot op het grondgebied van de gemeente Monnickendam, vlakbij Ilpendam (zie afbeelding 20). In dit stukje wordt weer veel reclame gemaakt voor het vereenvoudigde stelsel en kan ook de hand van Jan Blanken zelf worden ontwaard. Ook het molenmodel komt hier weer ter sprake.

Droogmaking Zuidplas

De meeste molens met het vereenvoudigde stelsel zijn gebouwd ten behoeve van de droogmaking van de Zuidplas. Bij die onderneming werd in 1827 begonnen om van Moerkapelle tot Waddinxveen een gedeeltelijke ringvaart om de plas te maken. Het peil van deze ringvaart kwam overeen met het oude peil van de droog te maken plas. De bestaande beteugelingsmolens konden zo gewoon in bedrijf blijven. Wel werden de bestaande hoge en lage boezem een stuk langer gemaakt en kregen de beide ondermolens versterking van nog vijf molens. Ook op de kade tussen de hoge en lage boezem kwamen er nog vijf bovenmolens bij. De eerste molens werden in 1835 aanbesteed.

Bovenmolen nummer 4, die naast molen nummer 1 kwam te staan, werd uitgerust met een hellend scheprad, zodat hij als het ware met de bestaande

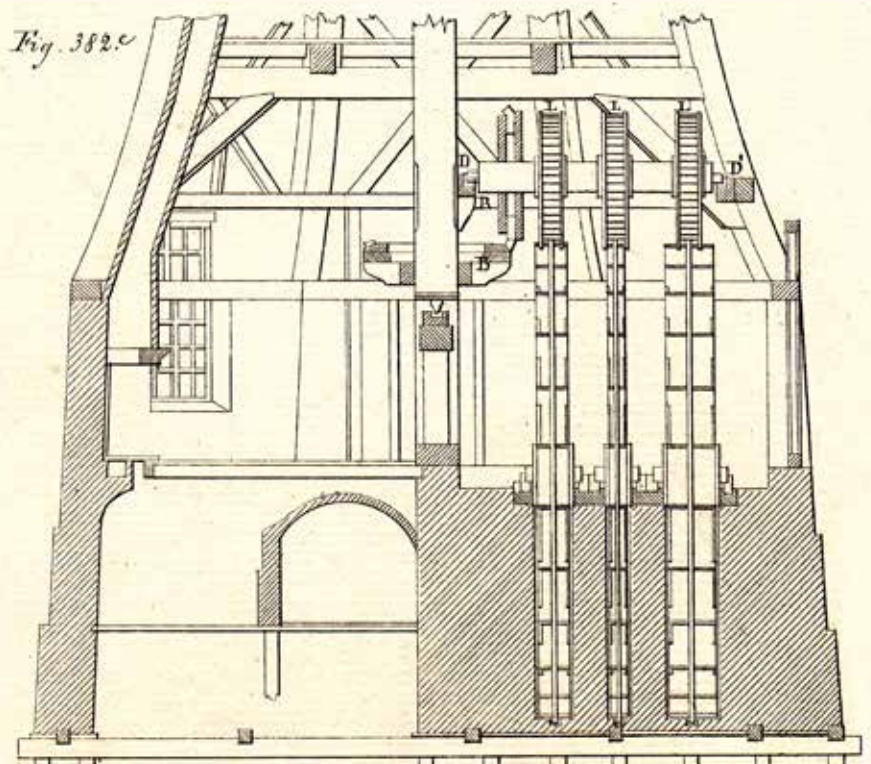
20. De drie molens, waarvan één met twee schepraderen, maalden het water uit de Wiltsloot via een kolk in de ringvaart van de Purmer (Topografische en Militaire kaart van 1850).

PURMERENDE den 22. November. De nieuw gebouwde achtkante Watermolen nabij Ilpendam, — dewelke op last van heeren Dijkgraaf en Hoog Heemraden van Waterland, onder directie van des kundigen opzichter der Waterlandsche werken, den heer *Meijnders* te Monnickendam, met twee staande schepraden is zamengesteld, volgens de constructie van den heer Staatsraad Inspecteur-Generaal *Blanken*, waarbij de vereenvoudigde en tevens onkostbare wijze, zoo omtrent de raderen als het gaande werk is nagevolgd, zoodanig als zulks bij het groot molen-model, door gemelden heer *Blanken*, ten nutte van alle belanghebbenden, voor eigene rekening vervaardigd, wordt aangewezen en breder omschreven is bij eene beschrijving over dat onderwerp, door gem. Inspecteur-Generaal in druk uitgegeven, — is reeds sedert eenigen tijd met het beste gevolg werkende geweest, en op eene wijze als volgens de waarnemingen van deskundigen niet beter verlangd kan worden.

19. Stukje in het *Utrechts Volksblad* van 26 november 1828.

hellend-schepradmolen nummer 3 een gang kon vormen. De andere bovenmolens werden ieder uitgerust met drie schepraderen volgens het vereenvoudigde stelsel. De schepraderen waren 26, 45 en 65 cm breed en gaven zo zeven verschillende mogelijkheden (combinaties van wielen die in bedrijf waren) om de molen te belasten. In de platenatlas bij het boek "Waterbouwkunde" van Storm Buysing staat een fraaie tekening van een dergelijke molen, en ook is daar te zien hoe de schepraderen uit hun werk konden worden gezet (zie afbeeldingen 21 en 22). Volgens Storm Buysing waren zeven verschillende combinaties wel

wat veel van het goede en zou een smal en een breed scheprad, met drie mogelijkheden, al voldoende moeten zijn. De bestaande beteugelingsmolen nummer 1 had er al eerder een derde scheprad bijgekregen. Als de IJssel laag stond konden de beide ondermolens rechtstreeks in de hoge boezem malen en kon deze molen stil blijven staan. De wind waaide dan vergeefs door de hekken en dat vond men blijkbaar zonde, vandaar dat er nog een scheprad werd aangebracht om vanuit de Zuidplas in de lage boezem te malen. Dit scheprad kwam buiten de molen te zitten in een schepradkast en wel dwars op de beide andere schep-

21. Zuidplasmolen met drie schepraderen (uit Storm Buysing).

raderen. Dit scheprad werd met een aparte sloot aangesloten op de plas en kon zo, net als de ondermolens, het water vanuit de plas in de lage boezem malen. Zoals op de plattegrond valt te zien kwam dit scheprad een eind uit de molen te zitten, omdat tussen dit scheprad en de molen nog een nieuwe waterloop naar het smalle scheprad gemaakt moest worden (zie afbeelding 23). Bij een grondzeiler zou zo iets niet kunnen omdat de roeden dan tegen de schepradkast zouden slaan, maar hier ging het om een baliemolen.

Op de doorsnedetekening in afbeelding 24 is te zien hoe dit scheprad vanaf de spil werd aangedreven. Ook dit scheprad kreeg een rondgaande ijzeren tandkrans.

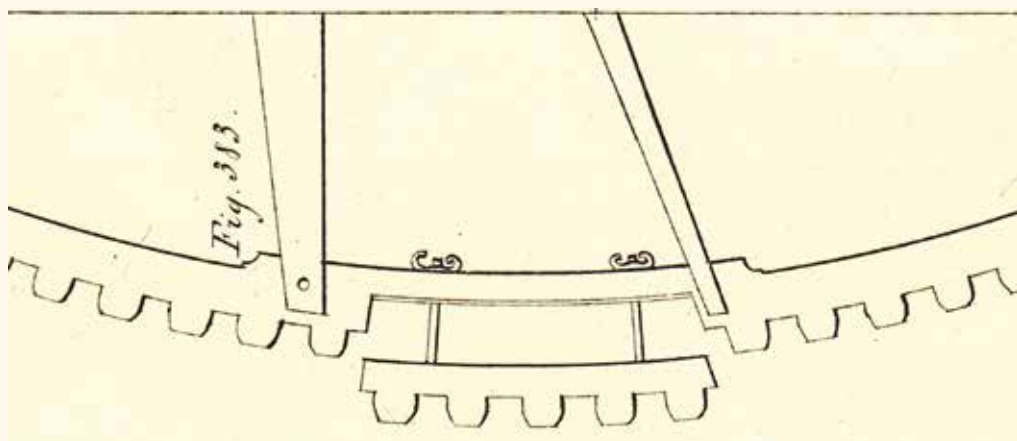
Voor de bemaling van de Zuidplas deden uiteindelijk 30 molens dienst. Er waren acht vijzelmolens die het water vanuit de polder in een tussenboezem brachten. Zowel bij Waddinxveen als bij Kortenoord stonden vier van deze poldermolens. Het water van deze acht poldermolens werd door tien vijzelmolens in de ringvaart gebracht, waarvan vijf bij iedere locatie. De molens die het vanuit de ringvaart in de rivier maalden stonden alleen bij Kortenoord en waren allemaal uitgerust met schepraderen.

Haastrecht

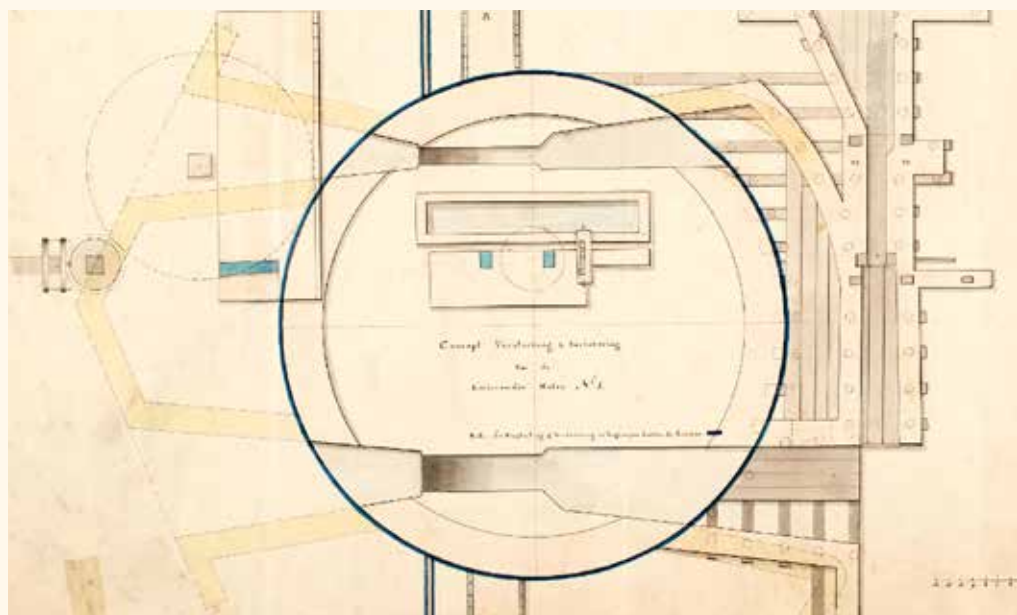
Het vereenvoudigde stelsel is ook toegepast bij wipmolen nummer 7 van de hoge boezem van de Vlist te Haastrecht, waar het vermoedelijk net zo was gedaan als op afbeelding 15.

Schipluiden

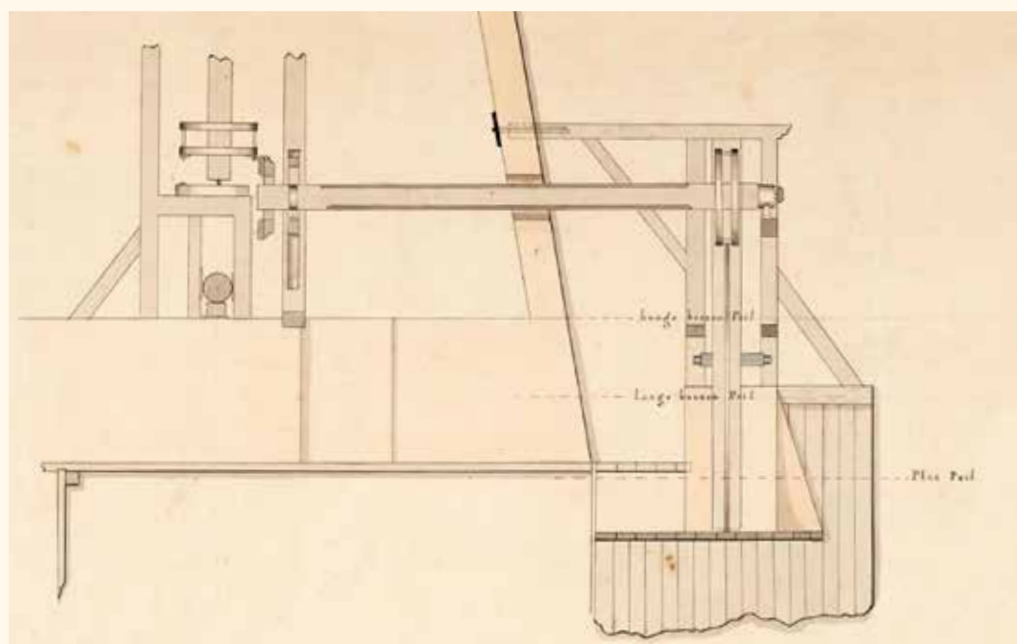
In 1830 werd er op de Slinksloot in de Zouteveensepolder bij Schipluiden een nieuwe achtkante molen gebouwd met een vlucht van 28,70 m, eveneens voorzien van het vereenvoudigde stelsel, maar slechts met twee schepraderen. Hier was men er niet zo tevreden over en in 1842 werd de molen weer op de ouderwetse manier ingericht. In 1883 werd er naast de molen een stoomgemaal gebouwd en werd de molen gesloopt. Op de fundering van de molen werd een machinistenwoning gebouwd. Toen die in 2007 werd afgebroken, kwam de fundering van de molen weer tevoorschijn (zie *Molenwereld* nr. 105, juni 2007). De resten zijn nog ingemeten en op tekening en foto vastgelegd onder leiding van de stadsarcheoloog van Delft.

22. Uitneembaar gedeelte van de tandkrans (uit Storm Buysing).

23. Plattegrond van Zuidplasmolen nummer 1, met buiten het derde scheprad. Met dit scheprad werd water vanuit de plas (later ringvaart) in de lage boezem gemalen. De beide andere schepraderen maalden het water van de lage naar de hoge boezem (afbeelding uit het archief van het Hoogheemraadschap Schieland en de Krimpenerwaard).

24. Aandrijving van het derde scheprad van Zuidplasmolen nummer 1 (afbeelding uit het archief van het Hoogheemraadschap Schieland en de Krimpenerwaard).

25. Dwars over de schepradzolder lopen in de Meermolen in Muiderberg nog twee balken met uitkepingen voor wielen. Voor de oriëntatie: de stoelen staan op de schepradzolder, waarvan de planken evenwijdig met de wateras lopen. Rechtsonder is nog een stukje schermmuur te zien en links een veldkruis (foto Jan Hofstra, 25 maart 2009).

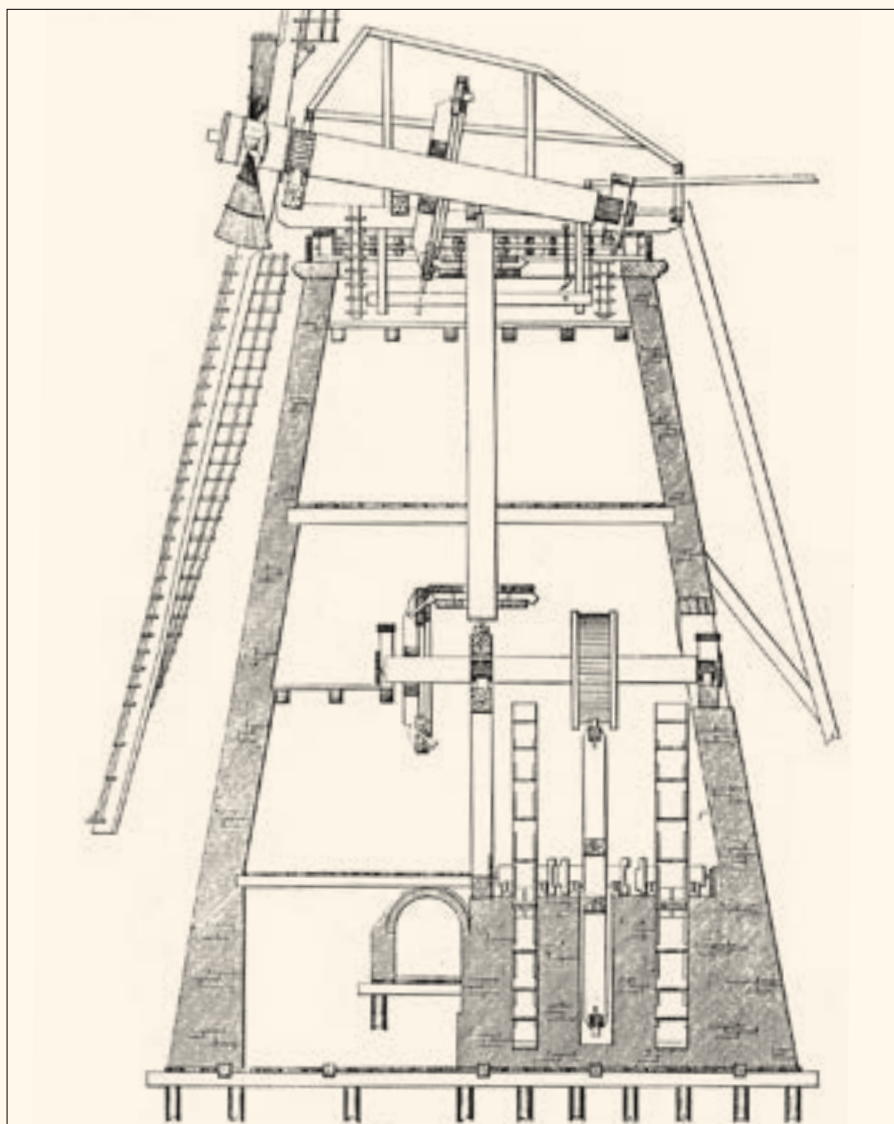
26. In de sloot bij de Meermolen in Muiderberg is deze ijzeren tand van de voormalige tandkrans gevonden (foto Jan Hofstra, 25 maart 2009).

Muiderberg

De huidige molen van het Naardermeer is in 1809 gebouwd en het lijkt er op dat dit de eerste molen is geweest die werd uitgerust met het vereenvoudigde stelsel, maar dan wel met maar één scheprad. Op deze wijze kon men een groot onderwiel en wielbak missen, waardoor er meer ruimte kwam voor de molenaarswoning. De molen heeft nog steeds de oorspronkelijke korte wateras, maar deze is later langer gemaakt en voorzien van de gebruikelijke aandrijving. Op de begane grond is nog goed te zien dat de kamer oorspronkelijk door heeft gelopen tot de schermmuur en op de eerste zolder zijn nog restanten van de lagerstoelen voor de horizontale as te zien (zie afbeelding 25). Wel opvallend is dat de molen heel brede waterlopen heeft, wat toch doet denken aan meer dan één scheprad, maar tot nu toe zijn daar verder geen aanwijzingen voor gevonden.

Einde vereenvoudigde stelsel

Bij de laatste twee beschreven molens was men dus minder tevreden over het vereenvoudigde stelsel en ook Storm Buysing maakt in de derde druk van zijn werk (1864) melding van problemen ermee: *Deze inrigting voor molens met meer dan één scheprad heeft dan ook op den duur niet voldaan; het in en-uit het werk brengen der verschillende schepraderen is niet gemakkelijk, en men ondervindt groote moeilijkheid den tanden-*

27. Verbouwing van een molen met drie schepraderen naar twee schepraderen met aandrijving door houten wielen (uit Storm Buysing, derde druk).

ring op den duur stevig genoeg met de schoepen verbonden te houden; ook was de werking van het smalle scheprad gebrekkig en slingerend, uit hoofde van de rankheid van het rad, waardoor het moeilijk is de deelen zoo goed vast in elkander te werken als bij een grooter breedte van het rad. Men is dan ook reeds in de molens van den Zuidplas overgegaan op het wegnemen van het middelste of smalle scheprad, en het in de plaats hangen van een spoorwiel, dat door de lantaarns om de wentelas in beweging wordt gebracht. Door het verbinden van een der schepraderen of wel beide met het spoorwiel, kan de arbeid naar de kracht worden geregeld. (zie afbeelding 27).

Stoomgemalen

Behalve bij molens zijn er later ook diverse stoomgemalen geweest met afkoppelbare schepraderen, wat vooral voorkwam als men met eb en vloed had te maken. Dit was onder andere het geval met de hulpstoomgemalen van de Overwaard en Nederwaard bij Kinderdijk en de stoomgemalen die de boezem van Rijnland bemaalden, zoals het gemaal te Spaarndam en Halfweg. Bij erg hoog buitenwater zouden de stoommachines anders te zwaar worden belast. Ook het nog bestaande stoomgemaal van de polder Arkenheem bij Nijkerk is uitgerust met twee schepraderen, waarvan het buitenste af te koppelen is. Opvallend is dat bijna alle genoemde molens met het vereenvoudigde stelsel vrij snel werden vervangen door stoomgemalen, zodat van geen enkele molen een foto kan worden getoond. Polderbesturen die vooruitstrevend waren zullen wel de eersten zijn geweest die het systeem hebben binnengehaald, maar ook de eersten die de nieuwe stoomtechniek hebben omarmd.

Vijzels

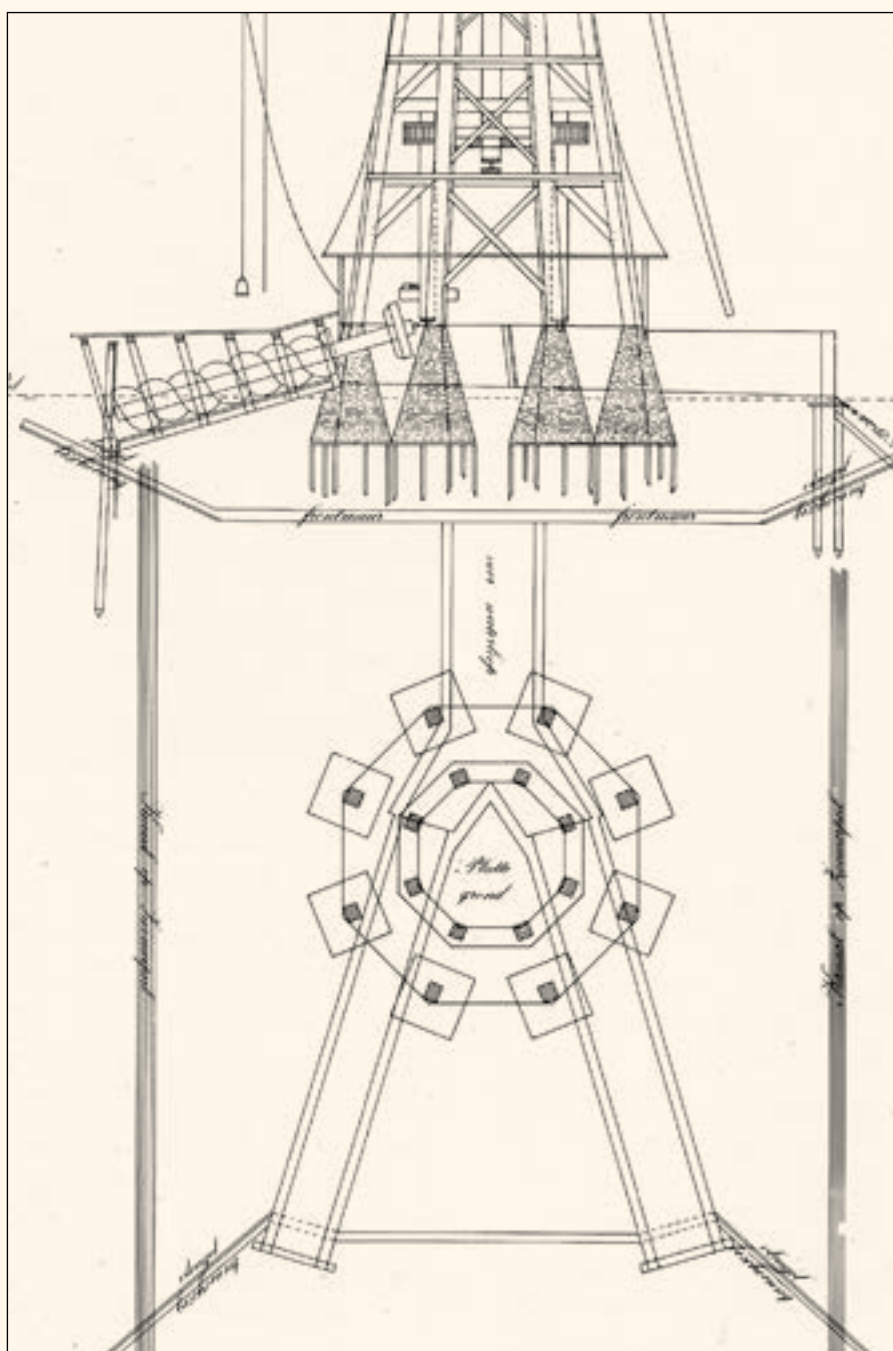
Thans zijn er geen molens meer met meer dan één scheprad. Wel is er in de provincie Groningen een flink aantal poldermolens geweest dat was uitgerust met twee vijzels of schroeven (zie afbeelding 28). Als de uit Groningen verplaatste molen De Olifant bij Birdaard wordt meegerekend, zijn er daar nog zes van overgebleven. Bij al deze molens zijn er ook drie combinaties mogelijk: malen met de kleine vijzel, de grote vijzel of met beide vijzels tegelijk. De grote spil eindigt op deze molens een verdieping hoger,

waar een spoorwiel of (af)takrad is aangebracht aan de onderzijde van de spil. Beide vijzels hebben een eigen staande spil met onder een spilrad en boven een schijfloop dat in of uit het werk kan worden gezet.

Een aantal jaren geleden heb ik met een aantal molenaars uit Zuid-Holland molen De Olifant bezocht. De molenaar hebben we toen geholpen met het op de wind zetten van de molen en het voorleggen van de zeilen. De grote vijzel stond in het werk, maar er bleek te weinig wind te staan om die te laten werken. Daarom deze vijzel afgekoppeld en de kleine vijzel in het

werk gezet. Tot onze verbazing ging de molen nu opeens heel veel water geven. Dat is dus eigenlijk een goede uitvinding, en het is merkwaardig dat deze inrichting vooral tot de provincie Groningen beperkt is gebleven.

In Friesland hebben de Cornwerdermolen en de Grote Molen van Broeksterwoude ook een extra uitmaalvijzel gehad, maar die molens waren anders ingericht. Bij deze molens werd de grote vijzel op de normale wijze aangedreven en lagen deze vijzels ook gewoon in de hartlijn van de molen. Bij de Grote Molen kon de kleine vijzel

28. Groninger poldermolen met twee vijzels of schroeven. Op de eerste zolder kunnen de vijzels in of uit het werk worden gezet, net als de stenen op een korenmolen (tekening uit het Groninger Molenboek).

29. Bij de Marssummolen bevindt de inhaalvijsel zich buiten de draaicirkel van de roeden en de staart en loopt de aandrijfjas door een goot onder het maaiveld tot in de molen. Op de voorgrond de aandrijving van de gewone vijsel en links die van de aandrijfjas, waarvan het rad half in de grond zit (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2002).

aangedreven worden vanaf een spoorwiel of takrad op de grote spil. Dit takrad doet thans dienst in de spinnekopkorenmolen van Koudum. Hoe het op de Cornwerdermolen heeft gewerkt is niet zeker. In het boek *Molens van Friesland* uit 1971 staat achterin een tekening van een molen met twee vijzels, met daarbij het opschrift "Waterschap Cornwerd", maar de tekening heeft zeker geen betrekking op de inrichting van de molen van dit waterschap. Op de tekening worden beide vijzels aangedreven door het spilrad of standerrad. De vijzels kunnen uit het werk worden gezet door deze in de lengterichting te verschuiven. Dat is wel heel mooi bedacht, maar nadere uitwerking van de tekening levert op dat de beide vijzelwielen of schroefraden dan tegen elkaar komen. Dat is alleen te voorkomen door het spilrad een stuk groter te maken, wat weer een te hoge overbrengingsverhouding zou geven, of door de vijzels minder helling te geven, wat weer veel langere vijzels nodig maakt. In principe kan het dus wel op deze manier en zou men zo vijf wielen en twee spillen kunnen uitsparen.

Dan beschikken de Marssummolen en De Olifant nog over een extra vijsel buiten de loop van de roeden (zie afbeeldingen 29 en 30). Deze vijzels waren bedoeld om tijdens grote droogte water vanuit de boezem in de polder te malen en zijn pas later aangebracht. Voor de komst van de Afsluitdijk kon men in Friesland nergens zoet water vandaan halen tijdens droogte. Men moest het dan doen met het water dat er in de meren en vaarten zat. Het

gebeurde dan dikwijls dat het water van de boezem zo laag werd dat de wat hoger gelegen polders geen water meer vanuit de boezem konden inlaten, waardoor de poldersloten droog kwamen te staan. In de hoger gelegen bouwhoek, in het noorden van de provincie, waren vrijwel alle molens ingericht om ook in te kunnen malen. Dit werd altijd gerealiseerd door een stelsel van vier schuiven.

Toen de Marssummolen en De Olifant werden gebouwd bestond er in die polders nog geen behoefte om ook in te kunnen malen, maar na een uitzonderlijk droog jaar veranderde dat en werden inhaalvijsels gerealiseerd. Na de komst van de Afsluitdijk echter, kon men de boezem altijd op peil houden door vanuit het IJsselmeer zoet water in te laten. Alle inrichtingen om in te kunnen malen verdwenen daarmee van lieverlee.

Bronnen:

- Blanken Jansz., J. (1827). *Memorie over de proefmalingen*. Utrecht.
- Bokman, A. e.a., red. (1971). *Molens van Friesland*. Leeuwarden.
- Bosma, E. e.a., red. (1980). *De molens van Zuid-Holland*. Den Haag.
- Bouman, J. (1857). *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster*. Purmerend.
- Van Natrus, L., Polly, J. en Van Vuuren, C. (1734). *Groot Volkomen Moolenboek*. Amsterdam.
- Spoel, J.A., red. (1982). *Gelders Molenboek*. Zutphen.
- Storm Buysing, D.J. (eerste druk 1845; derde druk 1864). *Handleiding tot de kennis der Waterbouwkunde voor de kadetten der genie*. Breda.
- Van der Veen, B. Czn. (1981). *Groninger Molenboek*. Groningen.
- Van Zyl, J. (1761). *Groot Algemeen Moolenboek*. Amsterdam.
- www.molendatabase.org

30. De Marssummolen met uiterst links de afdekking van de inhaalvijsel. Bij het zwarte luikje gaat de aandrijfjas naar buiten (foto Jan Hofstra, 9 januari 2018).

Het Ambachtelijk Korenmolenaars Gilde (AKG)

Het AKG is een vereniging van professioneel
werkende korenmolenaars

De leden:

- ontvangen extra scholing op het gebied van graan, meel en maaltechniek
- zijn bij toelating op hun vakbekwaamheid getoetst
- laten de bakkwaliteit en gezondheidsaspecten van hun meel periodiek keuren

Bezoek de AKG-molenaar en zijn winkel daarom voor:

- kwaliteitsmeel
- advies en goede raad
- heel veel andere gezonde en lekkere producten

Voor meer informatie zie:
www.molenaarsgilde.nl

MOLENSTEENMAKERIJ

**HANS
TITULAER**

voorheen
HEINRICH VAN HEES

Alle soorten molenstenen, scherpdienst, afstellen,
maaltechnisch advies.

Onderhoud aan oliestenen en pelstenen.
Restauratie van stenen en maalstoelen.
Kweernen, wrijfstenen, demo-steentjes.
Kneus- en scherphamers.

www.molenstenen.nl

Werkplaats: Eendenpoelseweg 6a, 6581 AB Malden, Nederland
Tel.: 0031 (0)24 696 36 54 / 0031 (0)6 53 66 76 86
E-mail: molensteenmakerij@planet.nl

wakker

zeilmakers sinds 1933

GERENOMEERD ADRES VOOR MOLENZEILEN.
UITVOERBAAR IN COPES, POLYESTER EN KATOEN.
DIV. MOGELIJKHEDEN IN KLEUR EN TOUWWERK.

Zeilmakerij D. Wakker BV

Ind. terrein 'Nieuwe Waterweg' Scheldeweg 7, 3144 ES Maassluis
Telefoon 010 591 22 88 | E-mail info@wakker.nl
www.wakker.nl

van Reeuwijk **BOUWMEESTER**

molens monumenten waterbouwkundige werken

Gecertificeerd molenadviesbureau

- Restauratiebestekken
- Onderhoudsplannen
- Subsidie- en fondsaanvragen
- Bouwhistorisch onderzoek
- Dendrochronologisch onderzoek
- Restauratiebegeleiding
- Tekenwerk
- Meerjarenramingen

Van Reeuwijk bouwmeester

Grauwe Kat 23, 8822 WH Arum
0517-531849 / 06-57553756

www.molensenmonumenten.nl

De Beemstermolens met dubbelscheprad, en waarom de stad Leiden niet zo'n molen kreeg

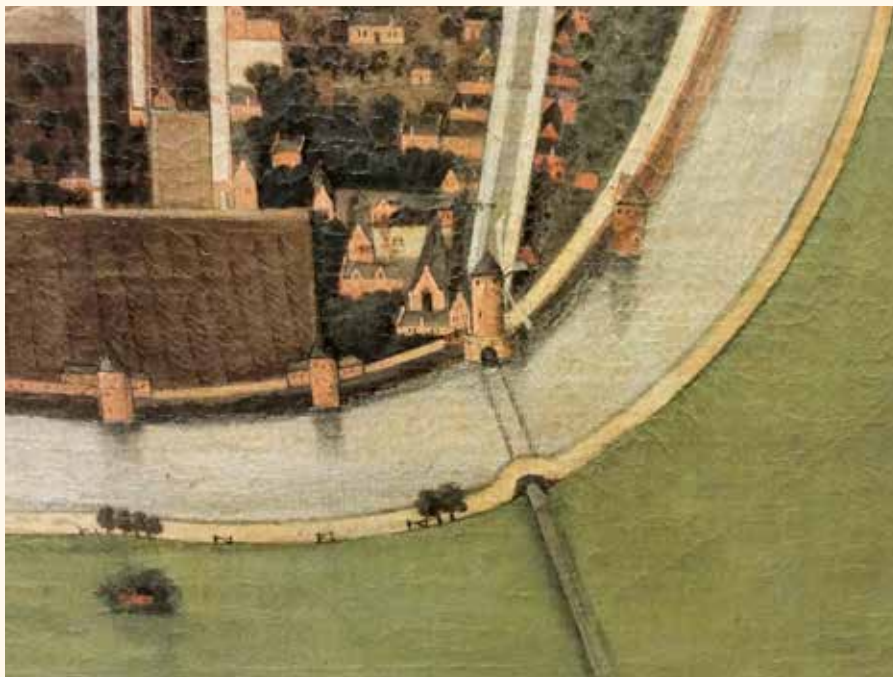
Wim Zalm

Dat onze poldermolens niet alleen water uit de polder malen maar ook in staat zijn om water polders in te malen, zal algemeen bekend zijn. Dit gebeurde voornamelijk in de zeventiende eeuw, toen de polders door inklinking nog niet zoveel beneden het boezempeil waren komen te liggen, of als er gedurende de zomer meer water verdampte dan er aan regen viel. Zo bezat de stad Delft reeds in de vijftiende eeuw twee molens op de stadsvest waarmee schoon buitenwater de vervuilde grachten van de stad werd ingemalen.

Vuil water kon ook de stad worden uitgemalen, en de daarvoor gebruikte molens werden dan ook wel *vuilwatermolens* genoemd. Ook de stad Leiden had behoefte aan een molen voor dat doel. Rond 1600 wilde men daar het vuilwaterprobleem aanpakken door afvalwater van verontreinigende bedrijven als lakenvollerijen en leerlooierijen de stad uit te malen. Door gebruik te maken van een windmolen kon het water door een duiker onder de stadsvestgracht en via een nieuwe molensloot beter naar de meren ten noorden van de stad verplaatst worden. Het schone water dat de stad daarbij instroomde zou de vervuiling aanmerkelijk verminderen, althans zo hoopte men. Men had berekend dat er gedurende de nacht wel 10.000 m³ grachtwater uit te malen was, om daarna weer schoon water in te laten stromen. Dit betekende dat hiervoor een forse molen gewenst was.

Twee Leidse ambtenaren op dienstreis

Het is niet verwonderlijk dat de Leidse bestuurders voor de keuze van hun molen naar bestaande projecten keken en interesse toonden voor het droogmaken van het bij Alkmaar gelegen

De Duyvelsgatmolen aan het eind van de Geerweg was één van de twee Delftse waterverversingsmolens die schoon water uit de stadsgracht de stad inmaalden. Beide molens waren torenmolens die waarschijnlijk in de 15de eeuw werden gebouwd. Bicker Caarten schrijft in zijn boek 'Middelleeuwse watermolens in Hollands polderland' hierover: "De beoogde waterverversing was hard nodig, omdat in de vijftiende eeuw een groot aantal bierbrouwers in de stad was gevestigd, die hun bier tot in Brabant en Zeeland sleten en het grachtwater bij het brouwen gebruikten. Achteruitgang van de kwaliteit van het bier zou de nering van de stad ernstige schade berokkenen. De bemaling beoogde bovendien het waterpeil in de stadsgrachten te verhogen." (De afbeelding is een detail van de kaart 'Delft na de stadsbrand van 1536', Museum Het Prinsenhof te Delft).

Beemstermeer, waarvoor juist in de zomer van 1608 een groep rijke Amsterdamse kooplieden toestemming had gekregen. Het 9000 morgen (7650 hectare) grote, 8 Rijnlandse voet (2,50 meter) diepe meer zou door 16 windmolens in 72 dagen worden leeg gemalen! Althans, de berekeningen gingen uit van 24 uren wind per dag, hetgeen natuurlijk niet realistisch was maar de geldschieters wel enig houvast bood voor de inschatting van de benodigde investeringen. Dit optimisme over de korte maalduur werd gevoed door de presentatie van de molenmakers Pieter Pietersz. uit De Rijk en Claes Pietersz. uit Vuile Graft die in novem-

ber 1607 octrooi hadden gekregen voor een windmolen uitgerust met twee schepraders. De bewering dat twee van hun molens net zoveel water zouden uitmalen als drie molens van het oude type, zal in Leiden de nieuwsgierigheid hebben aangewakkerd. Dit leidde ertoe dat twee ambtenaren, de stadssecretaris Jan van Hout en de stadsmeestertimmerman Jan Ottensz., op dinsdag 21 oktober 1608 per schuit via Haarlem en de Saenredam (Zaandam) naar het Starnmeer reisden om vandaar door het Spijkerboorgat het Beemstermeer op te varen en de werkzaamheden in ogenschouw te nemen. De doorvaart via het Spijkerboorgat

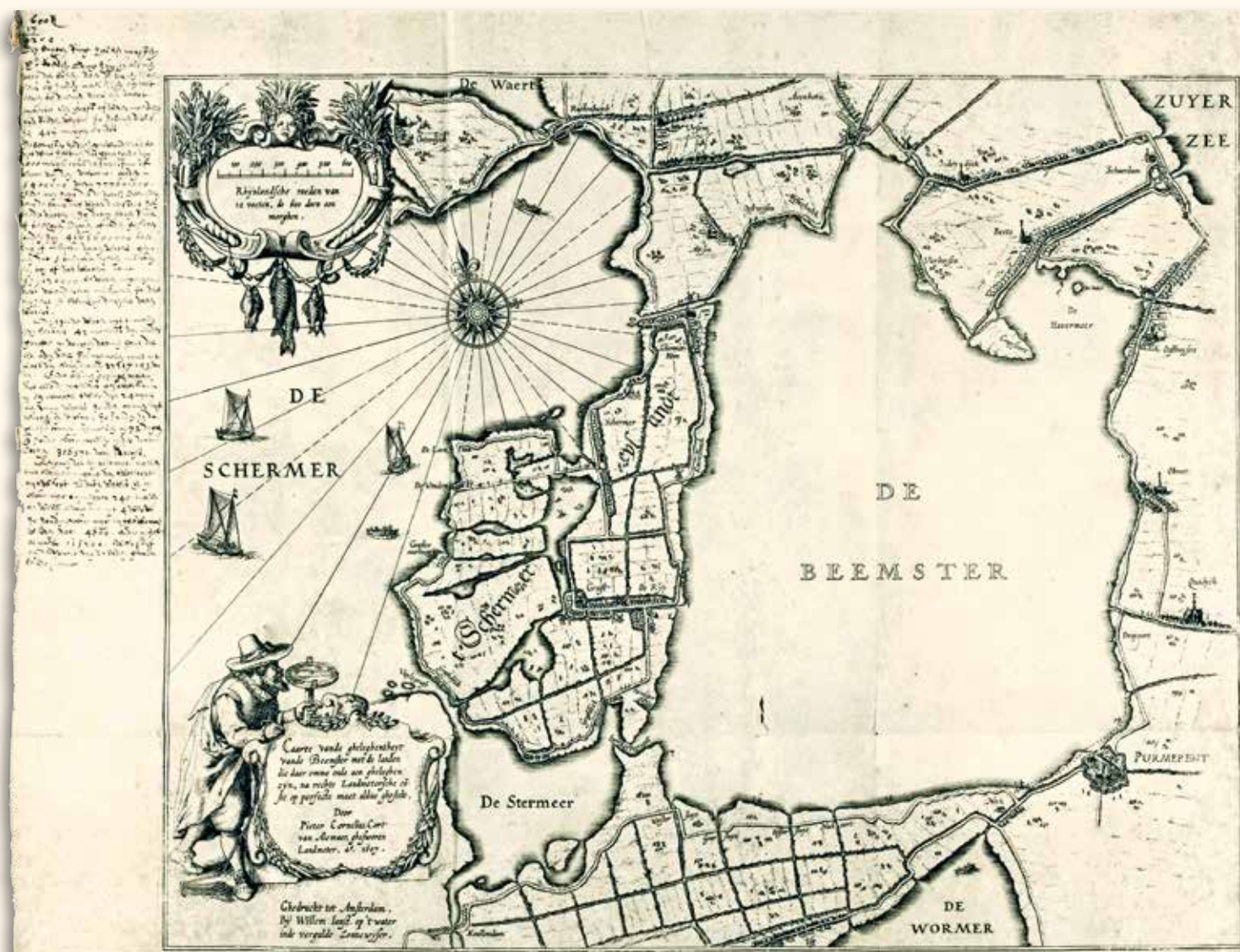
bleek echter al afgesloten, en men was volop bezig met het graven van de ringvaart in het land rondom het meer, het opwerpen van een ringdijk en het stellen van molens. Bij het Spijkerboorgat inspecteerden zij drie molens met dubbel scheprad en bij Purmerend, in de zuidwesthoek van de Beemster, troffen zij even later de Leidse molenmaker Verspeck, die ook bezig was met de bouw van twee molens van het nieuwe type. Het verslag van deze dienstreis, aanwezig in het Leidse archief (Erfgoed Leiden en Omstreken), beslaat vierentwintig pagina's en omvat naast een kaart van de nog niet drooggemaakte Beemster een beschrijving van de reis en het commentaar van de twee Leidenaars op de molens die zij bij de Beemster inspecteerden. Deze Leidse archiefbron geeft daarmee eindelijk uitsluitsel omtrent de in verschillende publica-

ties gestelde vraag óf er daadwerkelijk windmolens voorzien van twee schep-raderen -de geotrooieerde 'inventie'- voor de droogmaking van de Beemster zijn toegepast, óf dat het alleen bij plannen is gebleven.^{1,2} Op de kaart van de Beemster zijn in de linkermar-ges met pen berekeningen vermeld be-treffende de oppervlakte van het meer en het benodigde aantal molens.³ De in het Leidse verslag besproken molentechnische zaken lijken het waard om hier te presenteren.

De Beemstermolens met dubbel scheprad

De molens waren uitgerust met een breed scheprad van 17 duim (44 centimeter) en een smal rad van 13 duim (34 centimeter) breedte. Beide schep-raderen waren bevestigd aan één lange wateras die rustte op drie lagerstenen, twee aan de uiteinden en één in het

midden. Deze situatie is al beschre-ven in het boek van Bouwman, dat een boeiend overzicht geeft van de droogmaking van de Beemster en een bestek van de dubbelscheprad-polder-molens bevat.⁴ Uit de beschrijving van Jan van Hout blijkt nu dat de lange wateras uit twee delen bestond en dat die met elkaar verbonden waren door een ijzeren pen, die er voor zorgde dat beide delen in elkaars verlengde bleven draaien. De pen was verankerd in het hart van één deel van de as en draaide in een gat in het kopse uitein-de van het andere deel. Door middel van een vierkante houten koker om de as was het mogelijk een koppeling tussen het ene asdeel met het smalle scheprad en het andere asdeel met het waterwiel, het schijfloop en het brede scheprad tot stand te brengen. Door de houten koker over de as naar het smalle rad toe te verschuiven, was de

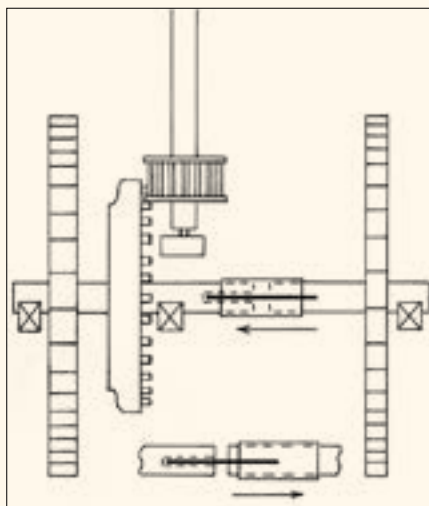

De kaart van de nog niet bedijkte en drooggemaakte Beemster van Pieter Cort uit 1607. Middenonder het Spijkerboorgat, de smalle doorvaart van Starnmeer naar Beemstermeer (Erfgoed Leiden en Omstreken, inv. nr. 5172, p. 108).

koppeling ook weer te verbreken. Van Hout beschrijft de koker als een 'vierkante bus of hoos (*oud-Nederlands begrip voor een overtrek of kous*), op drie plaatsen met ijzeren banden tezamen gebonden'. De koningsspil dreef dus óf het brede en het smalle scheprad aan (bij sterke wind), óf alleen het brede scheprad (bij matige wind). Deze constructie is veel eenvoudiger dan die toegepast bij de dubbelschep-radmolen bekend van plaat 12 en 13 uit het *Groot Volkomen Moolenboek* van veel later datum, waarbij gebruik werd gemaakt van een spoorwiel met twee schijflopen en twee waterwielen, waardoor beide schepraden afzonderlijk in en uit het werk konden worden gezet. Zie voor deze constructie en een beschrijving hiervan het vorige artikel in dit nummer, van de hand van Jan Hofstra.

De stelling van de octrooihouders dat hun molens 50% meer water uitwierpen dan de molens van het oude type, is waarschijnlijk gebaseerd op de mogelijkheid bij meer wind meer maalcapaciteit te kunnen inzetten. De Leidnaren vonden deze claim echter niet erg geloofwaardig en stelden in hun verslag dat zolang het water in het meer en de ringvaart even hoog staat dit misschien wel waar kan zijn, maar dat bij een grotere opvoerhoogte van bijvoorbeeld enkele voeten men genoodzaakt zal zijn het smalle scheprad uit zijn werk te zetten en alleen het brede rad te gebruiken. Anderzijds waren zij ook weer niet heel erg van hun eigen gelijk overtuigd, omdat zij dit deel van hun verslag -min of meer verzuchtend- afsloten met "Den tijd zal het leren".

Een tweede wijziging die de Leidnaren opmerkten ten opzichte van de hen bekende molens betrof de diameter van het bovenwiel. Bedroeg de diameter tot het hart van de kammen (de steekcirkel) 7 voet (220 centimeter), de buitendiameter mat 9 voet

De wateras met van links naar rechts: het brede scheprad, het waterwiel met schijfloop, de ijzeren pen met verschuifbare houten koker en het smalle scheprad. De ontkoppelde situatie is ook afgebeeld (tekening auteur, 2020).

(283 centimeter). Dat het wiel zoveel groter was dan voor de kammen noodzakelijk werd geacht, werd geïnterpreteerd als dat het voordelig zou zijn voor het 'bevangen, bedwingen of ophouden' van de molen met 'de klem' oftewel de vang.

De bovenwielen van de eerste drie molens die bezocht werden, combineerden 42 kammen met 21 staven in het schijfloop. Hierover merkte de Leidse stadsmeestertimmerman ter plekke op dat dit geen goede situatie was, omdat bij de verhouding van kammen en staven van precies 2:1 steeds dezelfde kam met dezelfde staaf in contact kwam. Een harde kam deed de staaf snel slijten, hetgeen de molen 'hortend' maakte. Hun gedachte om in het schijfloop 20 of 22 staven te plaatsen, troffen zij aan bij de twee andere molens die zij bezochten en waaraan de Leidse molenmaker Verspeck met zijn knechten bouwde. Deze was het met hen eens en toonde hen in zijn molens combinaties van 43 kammen/22 staven (boven) en 64 kammen/20 staven (on-

der). De overbrengingsverhouding van deze molens was dus $43/22 \times 20/64 = 0,61$.

De Leidse stadsvuilwatermolen

Het verslag van deze dienstreis, gemaakt in oktober 1608, leidde ertoe dat het Leidse stadsbestuur aan de Slaagsloot ten noorden van de stad een forse rietgedekte binnenkruier met slechts één scheprad met een breedte van 26 duim (68 centimeter) ging plaatsen. De hoekstijlen waren 32 voet (10 meter) lang, dus de totale hoogte van de molen zal ongeveer 25 meter bedragen hebben.

Vanaf augustus 1609 ging molenaar Gilles Barnaerd de molen bemalen. Hij diende de eed af te leggen en kreeg daarbij ook een aantal instructies. Zo moest hij zich binnen een afstand van 30 roeden (ruim 100 meter) van de molen bevinden gedurende het malen om in geval van plotseling opkomende storm of onweer de "zeilen af te doen", de molen te verkruien, hetzij "te doen gelijk in zodanige zaken gewoonlijk is en behoorde te geschieden". Tevens diende hij dag en nacht bij elke wind te malen om het vuile grachtwater gestadig door de molensloot in beweging te houden, en uit of in te malen zoals hem door het stadsbestuur zou worden opgedragen. Ook het inmalen in een door schotdeuren begrensd deel van de grachten, en het plots laten terugstromen van het water behoorde dus tot de mogelijkheden. De sterke stroming zou op die manier ook de bagger mee de stad uitvoeren. Het kwam de verversing van het grachtwater natuurlijk ten goede om elk beetje wind te benutten en er was in het geval van Barnaerd geen polderpeil dat hem kon doen besluiten dat zijn taak voor die dag erop zat. Voor smering van de bouten van de kruierollen en van de lagers van bovenas en wateras kreeg hij van stadswege per week een pond reuzel. Voor

De gedeelde vierkante wateras met ijzeren pen en verschuifbare houten koker (tekening auteur, 2020).

De Hondsdijkse molen in Koudekerk aan den Rijn is de enige binnenkruier in Zuid-Holland. In 1644 werd hij in Leiden als stadswaterverversingsmolen gebouwd, in navolging van het bestek zoals door de twee Leidenaars uit de Beemster meegenomen. In 1693 werd hij verplaatst naar Koudekerk en werd een buitenkruier. De molen is in 1981 teruggerestaureerd tot binnenkruier (foto auteur, 2020).

de staven van de beide schijfloepen per maand een pond ongel (talgvet van rund of geit) en nog een pond olie voor de taatspot. Verder was het hem verboden om in de molen vuur te maken en open licht mee te nemen. Een afgesloten lichtbron zoals een olielamp was wel toegestaan. Verder behoorde het tot zijn taken niet alleen de molensloot van drijfvuil te ontdoen, maar ook om delen van de boezem schoon te houden. En dat terwijl er geen helder polderwater maar vervuild grachtwater door de molen werd uitgemalen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zowel de molensloot als het boezemwater in de

volksmond al gauw werden aangeduid met 'de Stinksloot'. Hoewel de eerste Leidse stadsvuilwatermolen waarschijnlijk goed heeft gepresteerd, loste deze het vervuilingsprobleem in de Leidse stadgrachten niet afdoende op. Mogelijk dat het afhankelijk zijn van de wind niet paste bij de continue aanvoer van vuil water, een nadeel dat een paardenmolen niet had. Zo overwoog de stad Amsterdam in 1675 na tegenvallend gebruik van windmolens voor de waterverversing, om nog drie rosmolens voor dat doel te bouwen. In Leiden bleek het slechts een eerste poging om het vuilwaterprobleem

met windmolens aan te pakken. Molentechnische ontwikkelingen deden het stadsbestuur nog geen twintig jaar later besluiten tot andere, complexere oplossingen. Onder andere oplossingen waarbij windmolens niet alleen de grachten bemaalden, maar ook de polders ten noorden van de stad. En nog wel met windmolens met... twee schepraden.

En hoe verging het de Beemstermolens met dubbel scheprad?

De twee octrooihouders annex hoofdaannemers hadden contractueel een vol jaar de tijd gekregen om de molens op hun kosten te bouwen en het meer droog te malen. Lukte dit voor het eind van het kalenderjaar 1608 niet, dan zouden zij de eigendom van alle molens verspelen en nog een boete van 6000 gulden moeten betalen. De verwachtingen omtrent de prestaties van de molens waren inderdaad overschat, zodat er aan het eind van het jaar nog volop water in het meer stond. Maar er waren ook omstandigheden die het de molenmakers moeilijk hadden gemaakt. Zo schoot het met het afdichten van de sloten uitkomend op het Beemstermeer en de aanleg van de ringdijk en ringvaart rondom niet erg op, en was 1608 een jaar met erg veel regenval geweest. Dit maakte dat de hoofdaannemers zonder kosten werden ontslagen van hun verplichting en zelfs als opzichters werden aangesteld.

In mei 1612, vier jaar later, viel uiteindelijk de Beemster dan toch droog, al hadden de molens met twee schepraden daar niet veel aan bijgedragen.

Noten:

- 1 Erfgoed Leiden en Omstreken, Archief 1585-1816, Stadsarchief II, inv. nr. 5172, p. 100-112.
- 2 Den Engelsens, L. en Schotman, P. (2000). De Knevelaar. Een vroeg voorbeeld van een Hollandse poldermolen met drie schepraden. *Een Nieuwe Chronyke*, 17, nr. 2, p. 51-69; Bakker J. S. (2000). De Beemster werelderfgoed!!! En de bemaling??? *Molenerwereld*, nr. 2, p. 36-45.
- 3 Transcriptie en hertaling van de berekeningen op de kaart zijn te vinden op de internet-site www.poldersporen.nl/molens/opbouw.
- 4 Bouman, J. (1857). *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster*. Heruitgave uit 1977 door Waterschap de Beemster, Middenbeemster, in samenwerking met uitgeverij maatschappij Canaletto. ◻

Boekbespreking

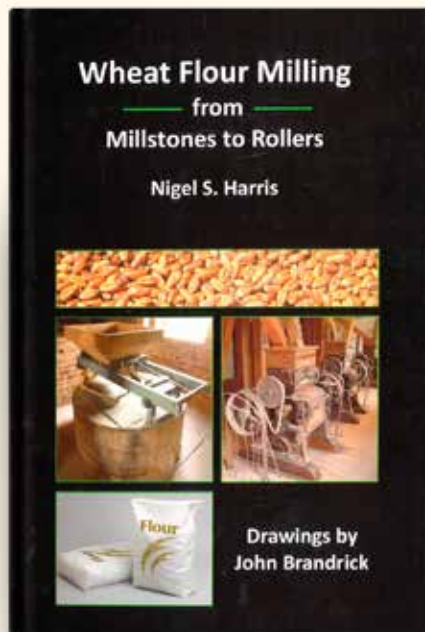
Nigel S. Harris,

Wheat Flour Milling from Millstones to Rollers

Jan Scheirs

"Het produceren van tarwebloem onderging een radicale verandering in de kwarteeuw die verliep tussen 1875 en 1900. De aanzet voor de verandering kwam vanaf het vasteland van Europa en uit de Verenigde Staten, waar nieuwe meelfabrieken werden gebouwd die probeerden om met behulp van geavanceerde machines zo veel bloem uit de tarwekorrel te halen als maar mogelijk was. Een tijdlang was de maalindustrie in Groot-Brittannië en Noord-Ierland afkerig van veranderingen en niet in staat om aan de buitenlandse concurrentie het hoofd te bieden. In de nieuwe fabrieken vervingen metalen walsen de traditionele molenstenen die meer dan 2000 jaar in gebruik waren geweest. Wind en water moesten plaatsmaken voor stoom en uiteindelijk elektriciteit als aandrijfkrachten voor de molens. De traditionele door water en wind gedreven molens die werkten met molenstenen konden het niet volhouden en kwamen zeer snel ernstig in verval. Dit boek geeft een overzicht van de revolutie die het malen met walsen teweegbracht en van de ontwikkeling daarvan. Het beschrijft ook de hedendaagse maalindustrie."

De bovenstaande tekst, een vertaling van wat op de achterkaft van het boek van Harris te lezen is, heeft betrekking op de situatie in het Verenigd Koninkrijk. Grotendeels zou deze tekst ook op de situatie in Nederland kunnen slaan, met dien verstande dat de meeste ambachtelijke korenmolens hier hun bestaan wat langer hebben kunnen rekken dan aan de andere kant van de Noordzee. Met name de molens op het platteland die zich gingen toeleggen op de veevoederproductie, heb-

ben het in Nederland kunnen volhouden tot halverwege de vorige eeuw. De productie van bloem en meel voor brood was omstreeks 1900 echter ook bij ons al nagenoeg geheel in handen van fabrieken, en in de nummers 2 en 3 van *De nieuwe Molenwereld* (resp. p. 49 - 51 en p. 78 - 83) is te lezen hoe die fabrieken inmiddels al weer zijn gedecimeerd.

Het is opmerkelijk en bedroevend tegelijk dat er over de fabrieksmatige bloembfabricage en over de geschiedenis daarvan in ons land zo weinig is vastgelegd. Incidenteel zijn er bij bedrijfsjubilea wel herdenkingsboeken verschenen, en ook heeft men soms naar aanleiding van de sluiting of sloop van fabrieken de industrieel-archeologische waarde ervan beschreven, maar over de technische ontwikkelingen in het Nederlandse maalbe-

drijf na de molens is toch maar bitter weinig bekend. Overzichtswerken ontbreken helemaal. Het enige lichtende voorbeeld dat we uit ons taalgebied kennen is het boek van Frank Becuwe, *In de ban van Ceres. Klein- en grootmaalderijen in Vlaanderen (ca. 1850 - ca. 1950)*. Zoals de titel aangeeft beschrijft dit boek echter niet de Nederlandse situatie. Die versilde nogal van die van onze zuiderburen, waar het niet ongebruikelijk was dat moderne maalapparatuur werd ondergebracht in bestaande molengebouwen, wat ervoor zorgde dat de overgang tussen oud en nieuw daar minder abrupt en de scheidslijn er minder scherp is geweest.

Terug naar het onderhavige, Engelse boek van Nigel Harris, dat we hier willen bespreken vanwege het belang dat het ook voor ons land heeft. Niet alleen door de onderwerpskeuze, maar zeker ook door de degelijkheid en volledigheid waarmee de auteur zowel het malen met stenen als de ontwikkelingen daarna heeft beschreven, is dit een uniek boek geworden. In de niet al te dikke uitgave zijn ook nog eens meer dan 600 illustraties opgenomen, veelal foto's van historische maalapparatuur, maar ook prachtige tekeningen en kleurige 3D-representaties. Dat het boek dan toch zo compleet is, komt door de schrijfstijl van de auteur. Hij is zowel over de oude als de nieuwe manier van malen extreem goed geïnformeerd en slaagt erin om in puntige zinnen erg veel informatie over te brengen. Het taalgebruik is zakelijk, en alle overbodigheid en sier is er uit weggelaten. Dat geldt evenzeer voor de vormgeving van het boek, die sober en overzichtelijk genoemd mag worden. De foto's

In Groot-Brittannië waren er in de tweede helft van de 19de eeuw diverse firma's die zich toelegden op het ontwerpen en inrichten van nieuwe bloemfabrieken. Een van de belangrijkste was die van Henry Simon uit Manchester. De eerste walsenmolen werd door hem gebouwd in 1881.

De afbeelding is een met behulp van de computer vervaardigde reconstructie van hoe de vierde verdieping van een vroege bloemfabriek van Simon, waar de centrifugaalbuilen stonden, er heeft uitgezien. De fabriek telde in totaal zes bouwlagen. De tekening komt uit het boek van Harris, p. 67.

in het boek zijn een onmisbaar deel van het werk en sluiten naadloos aan bij de tekst, die qua taal en inhoud nagenoeg foutloos is. In alles legt de auteur een bewonderenswaardige kennis van zaken aan de dag. Door de grote dichtheid van informatie moeten zinnen soms wel meerdere keren gelezen worden om ze te begrijpen, en dat is dan voor de Nederlandse lezer meteen de uitdaging. Niet alle begrippen in het Engels zullen meteen duidelijk zijn, maar dat zijn ze in het Nederlands wellicht ook niet. Wie niet precies weet wat bloem, donsten, fijne griezen, grove griezen en schroot (termen afkomstig uit de hedendaagse maalindustrie) ook al weer betekenen, wordt bij het lezen van de Engelse tegenhangers daarvan niet veel wijzer, maar gelukkig zijn er dan op de pagina's 44 en 45 overzichtelijke foto's opgenomen waarop al die producten te zien zijn. Uw recensent kent geen andere publicaties waarin de tussen- en eindproducten van het maalproces met walsen in woord en beeld zo volledig en duidelijk worden getoond.

In het boek wordt begonnen met een beschrijving van het maalproces met stenen. Daarna is er veel aandacht voor (oude) reinigings- en zeefmachines. De reinigingsmachines zien er wel wat anders uit dan bij ons, maar de typen bloembuilen die beschreven worden zal de Nederlandse korenmolenaar herkennen. In veel korenmolens die de laatste tijd in ons land weer op heel kleine schaal bloem zijn

gaan produceren, is men daarvoor gebruik gaan maken van een zogenaamde borstelbuil. Dat is een relatief nieuw apparaat in de Nederlandse molenwereld, maar uit het boek van Harris blijkt dat men in Engeland al halverwege de 17de eeuw over deze machines beschikte. Zo'n buil werd daar een "wire machine" genoemd, omdat men er het dure en kwetsbare zijden zeefdoek had vervangen door

Op dit waterverfschilderij van omstreeks 1900 staat een arbeider van een meelfabriek afgebeeld die een zware zak met meel draagt. Zijn houding daarbij is typisch: de zak die over de ene schouder ligt wordt met de andere hand vastgehouden, en de schouder die de last draagt wordt met de overblijvende hand ondersteund. De afbeelding komt uit het boek van Harris, p. 115.

een zeef van metaaldraad; en aan de binnenkant van de stilstaande, ronde mantel die met zo'n zeef omkleed was, draaiden er borstels (van natuurhaar) tegenaan om de bloemdeeltjes door de mazen te duwen. De volgende hoofdstukken zijn gereserveerd voor een beschrijving van de achtergronden die tot "the roller mill revolution" hebben geleid. De toegenomen vraag naar fijnere en wittere bloem (hoe witter, hoe beter) en natuurlijk naar meer bloemopbrengst, de vraag naar meer gluten in het meel en daartoe de import van extreem harde tarwe uit Hongarije en Canada - die met molenstenen maar moeilijk te malen bleek -, en de beschikbaarheid van stoomkracht, dat waren die achterliggende factoren. De ontwikkelingen worden verder beschreven aan de hand van de diverse apparaten die in de fabrieksmatige bloemproductie werden gebruikt. Vele oude foto's, advertenties en hedendaagse foto's van machines die nog in museale opstellingen aanwezig zijn, worden getoond. Het is verbazend hoeveel er wat dat betreft behouden is gebleven, onder meer in fabrieken die tot voor kort nog gewoon in werking waren.

Het Verenigd Koninkrijk telt nu nog 50 bloemfabrieken, eigendom van 30 firma's. De grootste van die firma's produceert een kleine miljoen ton bloem per jaar. Dat zijn ten opzichte van ons land onvergelykbare, maar in menselijk opzicht ook onvoorstelbaar grote hoeveelheden (een miljoen ton is een miljard kilo).

Drie walsenstoelen uit 1893, ook gefabriceerd en geïnstalleerd door Henry Simon. Ze bevinden zich in Calbourne Mill op het eiland Wight. De foto komt uit het boek van Harris, p. 92.

Voor wie is dit boek bestemd? Het is geen publicatie voor degene die zijn interesse beperkt tot de traditionele molen en daar voornamelijk door het draaiende wickenkruis of waterrad

gecharmeerd wordt. Romantisch, idyllisch of pittoresk, dat worden de beschrijvingen en de plaatjes in dit boek zelden. Geïnteresseerden in de geschiedenis en de techniek van de

vervaardiging van een van onze belangrijkste voedingsmiddelen, meel, die moeten dit boek zeker aanschaffen. Zij zullen ondanks de belemmeringen door de Engelse taal en het gebruik van vakterminologie niet teleurgesteld worden. De precieze, heldere uitleg door de auteur en de vele en bijzondere afbeeldingen maken alles goed.

Gegevens publicatie: Nigel S. Harris; met tekeningen van John Brandrick, *Wheat Flour Milling from Millstones to Rollers*. Een uitgave van de auteur, 2017. ISBN 9780955150142. Met harde kaft, 174 blz., formaat 21,5 x 30 cm. Prijs € 59, inclusief verpakking en verzending naar Nederland. Degenen die het boek willen bestellen kunnen (in het Engels) contact opnemen met de auteur: nigel.harrismsc@gmail.com

C O L U M N

Het Moderne Molenleven

Vrekkig versus royaal

Enige tijd geleden schreef ik hier over het mijns inziens wel erg kwistig omspringen met de term 'meester-molenaar' bij onze zuiderburen. Hoewel ik hier geen woord van terugneem, vind ik het leuker c.q. plezanter om iets positiefs te schrijven over onze Vlaamse molenvrienden. En laat ik daar nu net alle aanleiding toe hebben.

We beginnen in ons eigen land met de hier veelvuldig voorkomende kwaal "De wet van de remmende voorsprong": regelmatig ontdekken en ontwikkelen wij hier best geniale zaken, om vervolgens genoegzaam achterover te leunen. Ondertussen gaat men in het buitenland ervandoor met veel betere versies van datgene wat wij in al onze genialiteit gecompliceerd hebben, of trekken wij zelf schielijk onze keutel in indien al deze genialiteit te succesvol is gebleken (lees: te veel gaat kosten).

Reeds in de vroege jaren zestig van de vorige eeuw werd in Gelderland met het sympathieke molinologische idee 'draaipremie' geëxperimenteerd, om dat in de jaren zeventig tot volle wasdom te laten komen in Zuid-Holland. Vele provincies, ook in België en Duitsland, volgden, maar inmiddels is een en ander met uitzondering van Zuid-Holland en een sterk uitgekledede versie in Zeeland weer vakkundig wegbezuinigd. Eerder dit jaar waren we in Europa immers niet voor niets aanvoerder van de zogenaamde 'vrekke vier'.

Als Zuid-Hollandse molenaar profiteer ik dus nog wel van deze regeling, dat wil zeggen: de eigenaar van de molen. Mits ik jaarlijks minimaal 300.000 omwentelingen haal, en dat lukt mij inderdaad met enig gemak, ontvangt de eigenaar € 580. Dit is tevens het maximale bedrag dat jaarlijks wordt uit-ge-

keerd; meer draaien mag, maar levert niet meer geld op. Omdat de eigenaar zo vriendelijk is het bedrag te delen, ontvang ik zegge en schrijve € 290 jaarlijks. Onthoud u dat bedrag. Nu Vlaanderen(*): West-Vlaamse (vrijwillige) molenaars, en dus niet eigenaars, ontvangen volgens de nieuwste draaipremieregeling € 12,50 per 1.000 omwentelingen. Het maximumbedrag bedraagt € 1.250, maar dat is dus reeds behaald bij slechts 100.000 omwentelingen! Deze berekening klopt echter niet: molenaars ontvangen jaarlijks sowieso een forfait à € 200 (vraag me niet precies wat dit is, het is zonder meer erg sympathiek), waardoor er omgerekend slechts 84.000 omwentelingen nodig zijn om het maximale bedrag à € 1.250 op te strijken. Voor datzelfde bedrag moet ik hier ruim 2 jaar 300.000 omwentelingen draaien (en dan gaat de helft naar de eigenaar). Nog trillend in mijn stoel over zoveel gulheid lees ik over *80.000 omwentelingen per jaar of een 80-tal draaidagen wat al zeer veel is* (sic), waarbij omwentelingen en draaidagen aan elkaar worden gekoppeld door een nog raadselachtiger citaat: *Op een goede draaidag met gunstige wind en weersomstandigheden haalt een molen zo'n 1.000 omwentelingen*. Zeker bij gunstig weer moeten Vlaamse molens, met hun snel lopende vlakke tuig, mijns inziens makkelijk het twee- of drievoudige per dag kunnen halen, hetgeen betekent dat je met (veel) minder dan slechts 40 draaidagen per jaar (!) al de maximale draaipremie opstrijkt...

Resumerend: dit is royaal met een hoofdletter R. Als het om draaipremie gaat, kan ik slechts afsluiten met een welgemeend *Vlaanderen boven!*

WvdL

(*) Bron: Molenecho's, jaargang 48, nr. 2, mei/juli 2020.

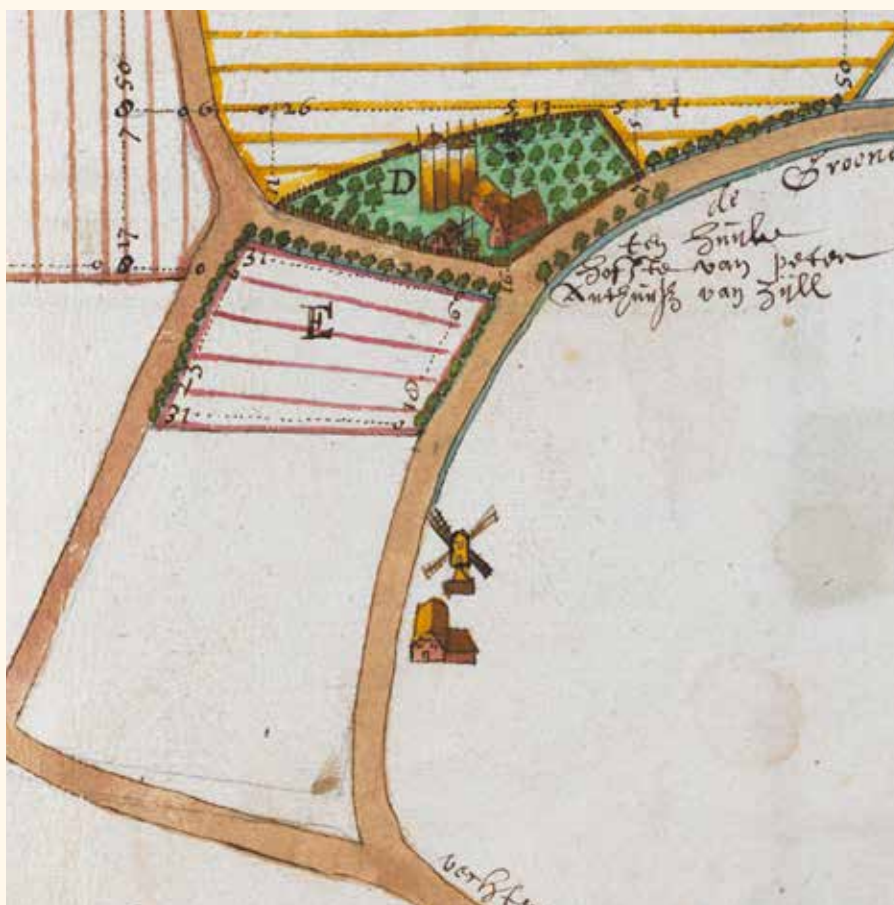
Molenromp Bunnik gesloopt

Erwin Esselink

In mei en juni van dit jaar werd de molenromp van Bunnik met de aangrenzende bedrijfsgebouwen afgebroken om plaats te maken voor 24 nieuwbouwappartementen. Wat in twee andere aan de Kromme Rijn gelegen dorpen wel lukte, namelijk behoud en zelfs volledige restauratie van sinds lang onttakelde korenmolens, bleek in Bunnik niet mogelijk.

Historie

De geschiedenis van de korenmolen in Bunnik gaat in ieder geval terug tot 1600. Toen stond er op de plek van de nu afgebroken molen al een standaardmolen. Ook de molenaarswoning die nu nog bestaat, is op 17de-eeuwse kaarten al aangegeven. Bij de verkoop van de korenmolen in 1708 is er ook sprake van een rosmolen. In 1734 werd molenaar Bart van Eck opgevolgd door Dirk van Wiggen, die op zijn beurt in 1762 werd opgevolgd door Gijsbertus van Viegen (1736-1810), die met Dirks nicht Sijtje van Wiggen getrouwd was. Vanaf 1765 was hij ook eigenaar van de molen. Na verloop van tijd bleek de standaardmolen aan vervanging toe, en op 23 mei 1800 werd de eerste steen van de nieuwe molen gelegd door genoemde Gijsbertus van Viegen. Wie deze molen, een ronde stenen stellingmolen, heeft gebouwd is niet bekend, maar in Bunnik woonde in die tijd wel een molenmaker, Willem Dunk. Bovendien was deze Willem Dunk in 1798 getrouwd met een dochter van Gijsbertus, Maagje van Viegen. Het is dus heel waarschijnlijk dat hij aan de nieuwe molen gewerkt heeft. In 1804 gaat Gijsbertus rentenieren en doet de molen over aan zijn net getrouwde zoon Souverijn. Maar deze overleed al begin 1805 op slechts 35-jarige leeftijd en zijn zwangere weduwe ziet af van de molen. Gijsbertus neemt de molen weer terug, en in 1805 gaat de molen naar een andere zoon, Dirk. Dirk van Viegen (1761-1831) was sinds 1798 pachtmolenaar in Zeist op de stenen korenmolen aan de weg naar Driebergen, even buiten Zeist. Na het overlijden van Dirk in 1831 werd zijn dochter Reijertje van Viegen

De Bunnikse standaardmolen met molenaarshuis in 1626. Boven de molen ligt hofstede Ter Hul, die meer dan 500 jaar bewoond werd door de familie Van Zijl. Ook Piet van Zijl, die de molen in 1929 kocht, was afkomstig van deze boerderij (Fragment uit het kaartboek van het Kapittel van Oudmunster te Utrecht 1597-1637, collectie Het Utrechts Archief).

De standaardmolen van Bunnik, die in 1800 door de stenen molen werd vervangen. Links het 17de-eeuwse molenaarshuis, dat nog steeds aan de Molenweg staat en beide molens overleefd heeft (Tekening uit 1769 door D. van der Burg, getiteld "De Bunniker Koornmolen", collectie Het Utrechts Archief, catalogusnummer 200473).

Zeer oude opname van vermoedelijk rond 1880-1890 van de molen van Bunnik, gezien vanuit het noordwesten. De molen maalt hier nog met een houten as (foto collectie Ton Meesters).

De Bunnikse korenmolen omstreeks 1920. De man in het midden op de stelling is hoogstwaarschijnlijk Gerrit van den Hoven (1862-1925), de toenmalige molenaar/eigenaar (collectie Het Utrechts Archief, catalogusnummer 95133).

eigenaresse van de molen. Reijertje trouwde in 1832 met Gardus van Eden, telg uit het bekende Veenendaalse molenaarsgeslacht. Zijn vader Jan van Eden was molenaar op standerdmolen De Nieuwe Molen aldaar. Reijertje overleed al in 1836, waarna Gardus hertrouwde met Johanna Maria Sellenraat. Na het overlijden van Gardus in 1853 zette zijn weduwe de zaak voort. Zij hertrouwde in 1859 met Clemens van Demmeltraadt. Zoon Jan van Eden (1848-1929) uit haar eerste huwelijk is van 1879 tot 1908 de eigenaar van de molen, maar in 1893 werd Gerrit van den Hoven er molenaar. Bij de aangifte van de geboorte van een dochter eind 1893 staat Gerrit van den Hoven als molenaar in Bunnik geregistreerd. In het blad *De Molenaar* van 3 juli 1912 bood Van den Hoven een grenen molenroe te koop aan met een lengte van ruim 80 voet. Als deze roe van de molen van Bunnik afkomstig was, weten we dat de vlucht bijna 23 meter geweest moet zijn. Gerrit van den Hoven kwam in 1925 op 62-jarige leeftijd door een noodlottig ongeval om het leven. Hij was met paard en wagen met een vracht mais onderweg toen het paard schrok van de stoomfluit van een houtzagerij en op hol sloeg. Daarbij viel Van den Hoven van de wagen en werd overreden. Zijn weduwe besloot het bedrijf voort te zetten en in *De Molenaar* van 18 februari 1925 vroeg ze om een molenaar. In 1929 eindigde het tijdperk Van den Hoven in Bunnik met de verkoop van de molen, maar daarmee is het molenaarsverhaal Van den Hoven nog niet afgelopen. De jongste zoon van Gerrit, Gerard van den Hoven (1907-1971), zag in 1947 namelijk zijn kans schoon om zelfstandig molenaar te worden, na eerst op een meelfabriek gewerkt te hebben. Hij kocht korenmolen Den Arend te Bergambacht. Maar die zaak was na jarenlange stilstand verlopen en om die weer op te starten bleek geen succes, mede door de concurrentie van de plaatselijke meelfabriek. In 1954 verkocht hij huis en molen aan de gemeente Bergambacht.

Van Zijl

In mei 1929 kocht Petrus Antonie (Piet) van Zijl de molen van de weduwe Van den Hoven. Piet van Zijl was van huis uit geen molenaar, maar een boerenzoon uit Bunnik. Hij was

Voor direct gevraagd,
R.K. Molenaar,
 wegens sterfgeval, goed bekend met
 windmolen en steenen scherpen, z. g. g.
 o. z. a. m. (6831)
 Adres: Wed. G. v. d. HOVEN,
 Bunnik.

Na het verongelukken van Gerrit van den Hoven besloot zijn weduwe het molenaarsbedrijf voort te zetten en hiervoor een molenaar in dienst te nemen. Advertentie uit De Molenaar van 18 februari 1925.

afkomstig van de boerderij Ter Hul, die op een steenworp afstand van de molen lag. In hetzelfde jaar liet hij aan de Molenweg naast de molen een woning bouwen en trouwde hij met Elisabeth Antonia Hilhorst.

In 1930 was Van Zijl voornemens zijn molen te laten slopen. Vereniging De Hollandsche Molen informeerde naar de reden, om te zien of ze Van Zijl zouden kunnen helpen de molen in stand te houden. Achterstallig onderhoud en de daarmee gemoeide hoge reparatiekosten waren voor Van Zijl de reden om tot sloping over te gaan. Omdat Van Zijl geen molenaarsachtergrond had moest bovendien personeel ingehuurd worden, en ook dat was een grote kostenpost. In de winter 1929/1930 had hij al een elektromotor aangeschaft als hulpkracht voor de maalderij, maar wel met het voornemen de molen te herstellen.

Van Zijl vond ook dat de molen mooi stond in het dorpsbeeld. De Hollandsche Molen stuurde molendeskundige A.J. Dekker langs om te zien of de molen weer dienstbaar gemaakt kon worden voor het bedrijf. De herstelkosten bleken toch het struikelblok en in december 1930 liet Van Zijl de molen onttakelen. Voortaan werd er uitsluitend elektrisch gemalen. Wat bij het besluit ook meespeelde, is het contract dat Van Zijl met de PUEM (Provinciale Utrechtse Elektriciteits Maatschappij) had afgesloten voor de stroomleverantie. Hoe meer stroom werd afgenomen, des te lager de prijs per kilowattuur zou zijn. Een dergelijke regeling maakte het malen op windkracht onaantrekkelijk.

Bij het 25-jarig bestaan in 1954 was het bedrijf al flink gegroeid. Begon Piet van Zijl in 1929 met één knecht, in 1954 werkten beide zoons van Piet, Jan en Piet jr., alsmede acht man personeel in het bedrijf. Piet was verder

actief bij de Molenaarsbond afdeling Utrecht als secretaris en hij was 48 jaar lid van de vrijwillige brandweer, waarvan 28 jaar als commandant. Vanwege uitbreiding van de bedrijfsactiviteiten werd in 1960 de Firma P.A. van Zijl omgezet in Van Zijl's Industrie en Handelonderneming N.V. In de loop van de jaren 60 werd een tankstation geopend en een auto-wasserette. In 1968 werd de maalderij vernieuwd en uitgebreid. De molen-

romp werd verhoogd en volgebouwd met silo's. Daarnaast was er een flinke handel in meel voor bakkerijen. Verder kwamen er nog een dierspeciaalzaak en een bandenservice. Een keerpunt in de geschiedenis van het bedrijf was de brand op 28 januari 1971. Door het warmlopen van een transportband ontstond er brand in de molenromp. De molen brandde volledig uit en met de silo's gingen ook alle grondstoffen verloren. Nog het-

De molen in zijn nadagen: de zeilen zijn afgenomen en het hekwerk van het onderste eind ontbreekt grotendeels. Bemerkt het opvallend grote kruirad met loopklossen, dat ook al op de oudste foto's te zien is. Deze foto is waarschijnlijk gemaakt in september 1930 en door Piet van Zijl geschonken aan de Hollandsche Molen (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

De molen kort na de onttakeling begin jaren 30 en ingericht als elektrische maalderij. Links van de molen de woning die Piet van Zijl in 1929 liet bouwen (foto collectie Erwin Esselink).

zelfde jaar werd besloten te stoppen met het zelf produceren van veevoer. De complete nog zo goed als nieuwe maal-, meng- en persinstallatie werd te koop aangeboden. Grondlegger van het bedrijf Piet van Zijl was in 1968 al op 75-jarige leeftijd overleden. Vanwege zijn verdiensten voor de Bunnikse gemeenschap werd een weg naar hem vernoemd, de Van Zijldreef.

Einde van de molen

Op 31 december 2017 werd Van Zijl's Industrie en Handelsonderneming N.V. ontbonden. Dierenspecialzaak De Molen was al eerder in 2006 aan een particulier verkocht, maar nog steeds gevestigd in een bedrijfsgebouw van Van Zijl. Omdat dit pand tegen de vlakte zou gaan, verhuisde de winkel in december 2018 naar een andere locatie.

Over de plannen met het Van Zijlterrein, Molenweg 22-30, organiseerde projectontwikkelaar Van Wanrooij in november 2019 een inloopavond. Daar werd duidelijk dat alle bestaande bebouwing gesloopt zou worden, inclusief de molenromp, om plaats te maken voor 24 nieuwbouwappartementen. Genoot de molenromp dan geen wettelijke bescherming? In de 'Monumenten Inventarisatie Provincie Utrecht' uit 1989 werden drie sterren aan de molen toegekend. Dat betekende dat de molen monumentale waarde had. Naar aanleiding hiervan nam het college van B & W van Bunnik de molenromp in 1993 op in de gemeentelijke monumentenlijst.

Maar in 2009 besloot het college om de molenromp weer van de lijst af te voeren, omdat de molen niet gaaf bewaard was gebleven en in de loop der jaren goeddeels was ingebouwd. Een vreemde gang van zaken, omdat de staat van de molen zowel qua conservering als qua inbouw in de tussentijdse periode niet veranderd was. De molenromp was in 2004 ook niet voorgedragen als rijksmonument door de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg als incomplete molen of molenromp, dus wettelijk gezien

GEVRAAGD, een (12032)

Molenaarsknecht,

prima scherper, kunnende chauffeeren, en verder geheel zelfstandig kunnende werken, in een electrisch bedrijf. Hoog loon. Zonder prima getuigen onnoedig zich aan te melden. Adres: P. A. VAN ZIJL, Graanhandel, Bunnik (U.)

Omdat Piet van Zijl geen molenaarsachtergrond had, moest hij voor het werk in de maalderij personeel in dienst nemen. Advertentie uit De Molenaar van 20 augustus 1930.

stond niets meer afbraak in de weg. De molenromp vormde een markant punt aan de Molenweg, en de combinatie van molen met de 17de-eeuwse molenaarswoning maakte het complex extra bijzonder. Het verdwijnen van de molenromp was daarom voor een aantal inwoners van Bunnik de aanleiding om een brief met hun zorgen naar de gemeenteraad te sturen. Het ging hen niet eens om completering van de molen, maar om behoud van de molenromp met aangrenzende bebouwing. Er werd zelfs een alternatief plan ontwikkeld. Maar omdat voor de bouwplannen geen bestemmingsplanwijziging nodig was, het perceel had immers al een woon- en bedrijfsbestemming, was het een zaak voor het college en hoefde de gemeenteraad geen toestemming te geven. Volgens

De bedrijfsgebouwen van Van Zijl voor de afbraak. Bemerkt het kunstige reliëf in het metselwerk van de aanbouw, waar tot eind 2018 de dierenspecialzaak gevestigd was (foto Erwin Esselink, 24 mei 2017).

de projectontwikkelaar was er financieel geen ruimte om de molen te behouden. De herinnering aan de molen zou levend gehouden moeten worden door de eerste steen uit 1800 een plek te geven in het metselwerk van de nieuwbouw.

Erfgoedvereniging Bond Heemschut probeerde ondertussen te redden wat er te redden viel en vroeg met spoed de monumentenstatus aan voor de molenromp, daarbij gesteund door de Historische Kring Tussen Rijn en Lek, met de volgende motivatie:

De erfgoedvereniging is van mening dat de molenromp in goede technische staat verkeert en dat er geen bouwkundige aanleiding is voor sloop. Verder is er een opmerkelijke gevelsteen uit 1800 aanwezig met een verwijzing naar het Bijbelverhaal van Ruth en Boaz. In de naoorlogse jaren is een aanbouw gerealiseerd met een opvallend metselverband en een kunstwerk in de vorm van een baksteenreliëf. Een dergelijk duidelijk organisch gegroeid complex is ondertussen zeldzaam in Nederland geworden en kan worden gerekend tot industrieel erfgoed.

Heemschut verstrekte ook opdracht aan een onafhankelijk architectuurhistoricus om een waardestelling te maken en een advies uit te brengen over de cultuurhistorische waarden van de molenromp, aanbouw en het kunstwerk. Maar het mocht allemaal niet baten. Het college van B & W van de gemeente Bunnik wees het verzoek van Heemschut af. Er kwam dus geen bescherming tegen sloop en de romp van de molen was vogelvrij. In het voorjaar van 2020 werd de projectontwikkelaar eigenaar van de grond met opstallen en werd opdracht voor sloop gegeven. Daarmee werd op 4 mei 2020 begonnen en in juni was alle bebouwing verdwenen. Wel werd de eerste steen uit 1800 veiliggesteld.

Molens langs de Kromme Rijn

In alle drie de dorpen aan de Kromme Rijn tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht stond in de jaren 80 van de vorige eeuw een molenromp. Het ging om de rompen van Cothen, Werkhoven en Bunnik. De geschiedenis van deze drie molens vertoont een grote overeenkomst. Op alle locaties stond al eeuwenlang een standerdmolen, die op een gegeven moment vervangen werd door een stenen stellingmolen: Bunnik in 1800, Cothen in 1869 en Werkhoven in 1882. In de twintiger

De molenromp met molenaarshuis vormde een markant geheel aan de Molenweg (foto Erwin Esselink, 24 mei 2017).

Afbraak van de molenromp met bijgebouwen (foto Maaike Otten, 24 mei 2020).

▼ De afbraak van alle bebouwing is zo goed als voltooid. Rechts het molenaarshuis (foto Erwin Esselink, 12 juni 2020).

jaren ging men over op elektrisch malen, wat leidde tot onttakeling van de molens. De molen van Werkhoven werd rond 1922 onttakeld, die van Bunnik eind 1930 en Cothen als laatste in 1936. In de jaren 80 begon voor twee van de drie molenrompen de revival.

De molenromp van Cothen maakte deel uit van de veevoerfabriek van de Gebr. van Eck B.V. Vanwege de overlast die dit bedrijf veroorzaakte en omdat er geen uitbreiding in Cothen mogelijk was, verhuisde het bedrijf in 1984 naar Wijk bij Duurstede. De gemeente kocht de verlaten fabriek met ingebouwde molenromp. In hetzelfde jaar werd de Molenstichting Cothen opgericht. Dankzij de financiële inspanning van de provincie, de gemeente en de stichting kon de molen in de jaren 1986/1987 maalvaardig gerestaureerd worden.

Geïnspireerd door het succesverhaal van Cothen gingen in 1986 ook in Werkhoven stemmen op om de molenromp te restaureren. De Stichting Korenmolen Werkhoven werd opgericht, die met groot enthousiasme de politiek en de lokale gemeenschap warm maakte voor haar plannen. Ook de eigenaar wilde graag meewerken aan het herstel. Door financiële bijdragen uit allerlei hoeken kon in 1990 gestart worden met de restauratie, die in 1994 werd afgerond.

Wanneer we deze restauraties nader

beschouwen, dan blijken er drie factoren bepalend te zijn voor een geslaagd molenbehoud:

- medewerking van de lokale overheid;
- een welwillende eigenaar;
- een groot doorzettingsvermogen van de lokale gemeenschap.

Wat betreft Bunnik heeft de lokale overheid het laten afweten. Ook de projectontwikkelaar wilde niet meewerken aan behoud van de molen in zijn huidige gedaante. De lokale bevolking van Bunnik stond daardoor machteloos. Alternatieve plannen en acties vanuit Bunnik, maar bijvoorbeeld ook van de Bond Heemschut, haalden niets uit. Bouwkundig gezien verkeerde de molenromp in een goede staat, zeker gezien zijn ouderdom (220 jaar) en brand die de het muurwerk in 1971 teisterde. Sterker nog, de afbraak van de molen ging niet de puinbreker in, maar werd naar een gespecialiseerd bedrijf in Friesland afgevoerd. Daar werden de stenen schoongemaakt, zodat ze geschikt zijn voor hergebruik.

De gang van zaken in Bunnik lijkt sprekend op die in Lochem (zie *De Nieuwe Molenwereld*, nr. 4 van december 2019). Ook daar werd het terrein van de voormalige veevoerfabriek Reudink herontwikkeld. In eerste instantie moest alle bebouwing inclusief het molenrestant wijken voor

nieuwbouw. Heemschut sprong in de bres voor behoud, maar de opstelling van de gemeente was gelijk aan die in Bunnik. Maar verrassenderwijs waren de eigenaren van het terrein bereid om de plannen aan te passen en kreeg het molenrestant een plek in de plannen. Zo kan het dus ook.

Voortschrijdend inzicht

Zo vanzelfsprekend als de bescherming van complete molens is, zo onzeker is de toekomst van menig molenrestant, zolang dit niet op de rijks- of gemeentelijke monumentenlijst staat. Johan Bakker heeft in het blad *De Molenaar* en nadien in *Molenwereld* meer dan honderd artikelen geschreven in de serie *Van rompen en stompen* om hiervoor aandacht te vragen. De realiteit is dat het verdwijnen van onbeschermde restanten bijna geruisloos doorgaat. Zo zijn in Nederland sinds 2015 al weer acht rompen en stompen verdwenen.

In het Noord-Hollands molenboek van 1981 staat een inventarisatie van molenrestanten, waarin 39 restanten beschreven worden. Veertig jaar later bestaan 20 restanten niet meer in dezelfde hoedanigheid. Zeven restanten werden ter plekke of elders gecompeteerd, de overige dertien restanten gingen dus verloren, vrijwel altijd door afbraak.

Het is niet altijd onwil dat molenrestanten niet behouden worden. Vaak

Het opschrift van de gevelsteen uit 1800 luidt:

GYSBERTUS
VAN VJEGEN OUD 64 JAAR
HEEFT DEN EERSTEN
STEEN AAN DJT GEBOUW
GELEGT OP DEN 23 MEY 1800
RUTH DJE GJNG HET KOORN LEEZEN
JK MAAL HET FYN AL ZONDER VREESEN
DJT JS DER MOLENAARS GENOEGEN
DAAROM WJLT HET MY TOEVOEGEN

Gijsbertus van Viegen was een vooraanstaand figuur in de Bunnikse gemeenschap en was als ouderling actief binnen de Hervormde Gemeente. In dat licht bezien is de verwijzing naar het Bijbelboek Ruth niet vreemd, waarin het Ruth werd toegestaan 'koorn te leezen' (te verzamelen) op het land van Boaz.

► De gevelsteen uit 1800 was jarenlang door een aanbouw aan het oog onttrokken. Bij de sloop van de molenromp werd de steen veiliggesteld en te zijner tijd zal deze ingemetseld worden in de nieuwbouw (foto vanwanrooij.nl).

De situatie rond korenmolen De Nachtegaal in Heemstede was goed vergelijkbaar met die in Bunnik. Hier bleven molenromp en meelfabriek behouden, zij het als kantoor, resp. appartementencomplex (Foto Erwin Esselink, 31 mei 2019).

wordt een poging gedaan het restant in geplande nieuwbouw op te nemen. In het dorp De Vecht bij Twello resteerden van de molen van Koekkoek

de maalderij annex pakhuis en de acht-kante stenen stomp. Voor dit complex was een herbestemmingsplan gemaakt, maar hier bleek geen animo voor te

bestaan. Uiteindelijk werd bijna alles gesloopt. Van de molen resteert alleen nog wat laag muurwerk. Ook voor de in 1884 verstoomde Uithofsmolen bij Den Haag was een ontwerp gemaakt om de molenstomp te integreren met nieuwbouw. Dit plan uit 2009 moest men bij gebrek aan interesse laten varen en in 2017 werd de stomp afgebroken. Nu staat er nieuwbouw, die in niets herinnert aan de molen.

In Ruinerwold bestond een vergelijkbare situatie als in De Vecht: een voormalige veevoerfabriek, waarin opgenomen een molenstomp. In de geplande nieuwbouwwijk was een plek voor de molenstomp ingeruimd en hier slaagde men er wel in het restant te behouden.

De inzichten omtrent behoud en restauratie van molens zijn in de loop der jaren veranderd. In de jaren 70 was het bij restauraties gebruikelijk om rigoureus te vernieuwen. Daarbij gingen streekeigen kenmerken verloren en werd vaak de afleesbare ontwikkeling, die de molen als maalwerktuig had doorgemaakt, gewist. Gelukkig is met die trend gebroken en is nu bij restauraties het streven de molen te

De molen terugbrengen naar de toestand waarin deze voor het laatst in bedrijf was, is in Roermond letterlijk genomen. Alle ontwikkelingsfasen van de Kepelse Meule zijn nog af te lezen: de bouw als grondzeiler, de latere verhoging tot bergmolen en uiteindelijk de onttakeling en inrichting tot elektrische maalderij. Dit resulteerde in een voor Nederland uniek complex (foto Erwin Esselink, 6 oktober 2019).

Molen Rijn en Weert te Werkhoven, draaiend op het noordoosten. Wat in Bunnik niet mogelijk bleek, lukte wel in twee andere dorpen aan de Kromme Rijn: herstel van een romp tot maalvaardige molen (foto Erwin Esselink, 28 juni 2019).

rug te brengen naar de toestand waarin deze voor het laatst in bedrijf was. Historisch waardevol materiaal moet zoveel mogelijk behouden blijven. De vanzelfsprekendheid waarmee voorheen molenrompen weer tot complete molens werden hersteld, is er niet meer. Ook in de molenwereld gaan steeds meer stemmen op om molenrompen als resultaat van een ontwikkeling te zien en in hun huidige gedaante te behouden. Een voorbeeld hiervan is de romp van de korenmolen te 's-Heerenberg, die in 2018 wel gerestaureerd, maar niet gecompleteerd werd. Als andere argumenten tegen completering wordt nog aangevoerd dat dit financieel gezien ten koste gaat van andere molens en dat een reconstructie vaak weinig toevoegt aan het huidige molenbestand. Dat eerste argument is overigens nooit bewaarheid, en het tweede blijkt bijna altijd ook ontkracht te kunnen worden doordat iedere molen zijn eigen geschiedenis en bijzonderheden heeft. Probleem bij het nieuwe inzicht is daarnaast dat de lokale gemeenschap meestal niet enthousiast te maken is voor behoud van alleen de romp. Het

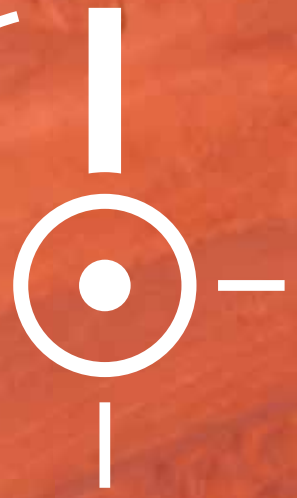
klinkt tegenstrijdig, maar soms is completering de beste garantie voor het behoud van een molenrestant. Hoe de visie op het molenbehoud zich

in de toekomst gaat ontwikkelen weten we niet. Feit is wel dat het voor de molen van Bunnik allemaal te laat is. Wat weg is, komt nooit meer terug. ◊

In De Vecht bij Twello bleek ondanks een herbestemmingsplan voor molenrestant en aangebouwd pakhuis behoud niet mogelijk. Alles is nu gesloopt, op wat laag muurwerk van de molen na (foto Eveline de Bruijne, 4 juli 2011).

N·V·V·M

Nederlandse
Vereniging
van
Molenmakers

**Molens restaureren en onderhouden vraagt om vakmanschap en jarenlange ervaring.
Die vindt u bij de leden van de Nederlandse Vereniging van Molenmakers.
De bedrijven die het logo van de NVVM voeren staan borg voor.....**

kwaliteit en deskundigheid

Molenmakersbedrijven

Molenmakersbedrijf Berkhof - Zwartebroek - 0342-462757

Gebr. Coppes - Bergharen - 0487-531239

Bouw en Molenbouw Bertus Dijkstra - Sloten - 0514-531230

Doornbosch B.V. - Adorp - 06-51265528

Jellema Molenrestauratie en Onderhoud - Birdaard - 0519-332357

Molenbouw De Jongh B.V. - Veldhoven - 040-2532768

Juriëns Noord - Sneek - 0515-429999

Kistemaker Edam - Edam - 0299-683743

Ed Küter - Alkmaar - 072-5156405

Molema Molenmakersbedrijf V.O.F. - Heiligerlee - 0597-591660

De Molenmakers - Tzummarum - 0518-481578

J.K. Poland B.V. - Broek op Langedijk - 0226-333440

Firma J. Th. Poland en Zonen - Oterleek - 072-5717632

C.A. Straver Molenonderhoud - Almkerk - 0183-403202

Wintels - Denekamp - 0541-351210

Gecertificeerde Molenmakersbedrijven

Beijk B.V. - Afferden - 0485-531910

Molenmakerij De Gelder B.V. - Sliedrecht - 0184-425040

Molenmakerij Herrewijnen B.V. - Melissant - 0187-602288

Windmolenmakerij "Saendyck" B.V. - Westzaan - 075-6281425

Vaags Molenwerken - Aalten - 088-9095511

Verbij Hoogmade B.V. - Hoogmade - 071-5018478

Groot Wesseldijk B.V. - Lochem - 088-9095544

Een molinologische tijdcapsule

Strijd om behoud van een bijzonder molenerf in Halsteren

Hans Geerts

In Halsteren (gemeente Bergen op Zoom) staat aan de Halsterseweg prominent, op een van de hoogste punten van de Brabantse Wal, de witte stenen bergmolen Sint Antonius. De Brabantse Wal is een opvallende verhoging in het West-Brabantse landschap die ongeveer 10.000 jaar geleden is ontstaan. De monumentale molen is jarenlang op traditionele wijze in bedrijf gehouden door de molenaarsfamilie Moerland. Na het onverwachte overlijden in maart 2011 van de ongehuwde molenaar Frans 'Suus' Moerland zijn de molen, het molenerf en de bijgebouwen, bestaande uit de molenaarswoning annex pakhuis, een schuur en een loods, in 2015 door de erven verkocht aan een plaatselijk ondernemer. De molen zelf is sinds 1972 rijksmonument; de overige opstallen en het molenerf zijn echter niet beschermd. De huidige eigenaar is voornemens om over te gaan tot scheiding van molen en erf. Het is daarbij de bedoeling dat de bijgebouwen gesloopt worden en plaatsmaken voor zorgwoningen voor dementerende ouderen. De vereniging De Westbrabantse Molens die sinds 1993 actief pleit voor molenbehoud en bescherming van de daarbij horende omgeving, heeft in mei 2019 bij de gemeente Bergen op Zoom een verzoek ingediend om het molenerf en de bijgebouwen de status van gemeentelijk monument toe te kennen.

Molenerf

Het molenerf van Halsteren herinnert nog steeds in alles aan de familie Moerland. Het erf met de omgeving van de molen heeft de sfeer van vroeger tijden. Het lijkt zelfs alsof de omgeving van de molen in slaap is gevallen. Alles is nog zoals het was. Kenmerkend was dat Suus Moerland

terughoudend was met innovaties en veranderingen, hoewel zijn voorouders diverse modernisering en verbeteringen lieten aanbrengen. In feite vertelt het erf alles over de geschiedenis van het multifunctionele molenaarsbedrijf. Anno 2020 is de molen in prima staat van onderhoud, maar zijn de bijgebouwen van de molen slecht onderhouden.

Het ensemble van molen, molenberg met seringbeplanting, oude klinckerverharding en bomen, en de molenaarswoning met de beide schuren is een der laatste in West-Brabant. Deze combinatie maakt dat we hier kunnen spreken van een uniek monument met een hoge mate van zeldzaamheid. Er is met recht sprake van een molinologische tijdcapsule.

Naar aanleiding van het verzoek van de vereniging De Westbrabantse Molens heeft de gemeente in oktober 2019 door een extern bureau een redende omschrijving van het molenerf te Halsteren laten opstellen. Helaas heeft het bureau alleen gekeken naar dit erf met zijn bebouwing en is verzuimd een vergelijking te maken met andere nog bewaard gebleven molenerven, de zogenaamde externe waardestelling. In het opgestelde rapport is een puntentelling opgenomen. Uit de telling bleek dat *het object waardevol is en bescherming kan worden over-*

wogen. Op basis van dit waardevolle rapport heeft de commissie Ruimtelijke Kwaliteit van de gemeente Bergen op Zoom tot tweemaal toe een positief advies uitgebracht aan het college van deze gemeente om het molenerf en de bijgebouwen aan te wijzen als gemeentelijk monument. Helaas heeft het college het verzoek in maart 2020 afgewezen met als argument dat de opstallen in hun ogen niet of nauwelijks monumentale waarde hebben, alsmede dat uitvoering van de plannen van de eigenaar de voorkeur heeft. Een stedenbouwkundige van de gemeente stelde dat door de bouw van zorgwoningen een *nieuw* ensemble ontstaat waardoor de geschiedenis van het molenerf wordt voortgezet. Ook zou de molenbiotoop door sloop van de molenaarswoning verbeteren. De nieuwbouw heeft echter geen enkele relatie met de molen en het molenerf. Ook zal deze nieuwbouw niet herinneren aan de huidige bebouwing.

De vereniging heeft daarom besloten voet bij stuk te houden en formeel bezwaar gemaakt bij de gemeente, mede omdat in de visie van de vereniging het besluit van de gemeente onjuist en onvolledig is. Het bestuur heeft vervolgens de bouwhistoricus en restauratie-adviseur D.J.K. (Dick) Zweers opdracht gegeven een aanvullend en onafhankelijk onderzoek uit

* HALSTEREN, 10 Jan. Heden voormiddag ten 11 ure, brak onder deze gemeente bij den St. Antonius molen, gelegen aan den steenweg, een felle brand uit in de woning van den koornmolenaar Jan Ditvoorst, die ondanks alle spoedig aangewende middelen zoodanig toenam, dat in korten tijd, huis, inboedel, kleederen en provisie eene prooi der vlammen werden. Alleen is men er in geslaagd de belendende molen en schuur voor brand te behoeden. Zoo men verneemt is het huis slechts voor ƒ 1000 in eene Antwerpsche maatschappij verzekerd.

Krantenartikel in het Algemeen Handelsblad van 13 januari 1868 (bron Delpher).

te voeren met de daarbij behorende waardestelling. In dit rapport is breder gekeken naar het ensemble en is ook de hiervoor genoemde externe waardestelling meegenomen. De vereniging wordt in haar bezwaar inmiddels gesteund door de Molenstichting Noord-Brabant, vereniging De Hollandse Molen, de Bond Heemschut en de vereniging binnenstad Bergen op Zoom. Buurtbewoners zijn een handtekeningactie gestart. De Dorpsraad Halsteren en de Stichting Vrienden van de Antoniusmolen, die de molen in beheer heeft, staan echter achter de plannen van de eigenaar. De plaatselijke pers, waaronder Zuid-West TV en BN/De Stem, heeft inmiddels ruimschoots aandacht geschonken aan deze 'strijd'.

Een recente luchtfoto van de Sint Antoniusmolen, het molenerf en de bijgebouwen. 1 = molaarswoning annex pakhuis, 2 = schuur, 3 = loods (bron Google Maps).

Historie van de Sint Antoniusmolen en de overige opstallen

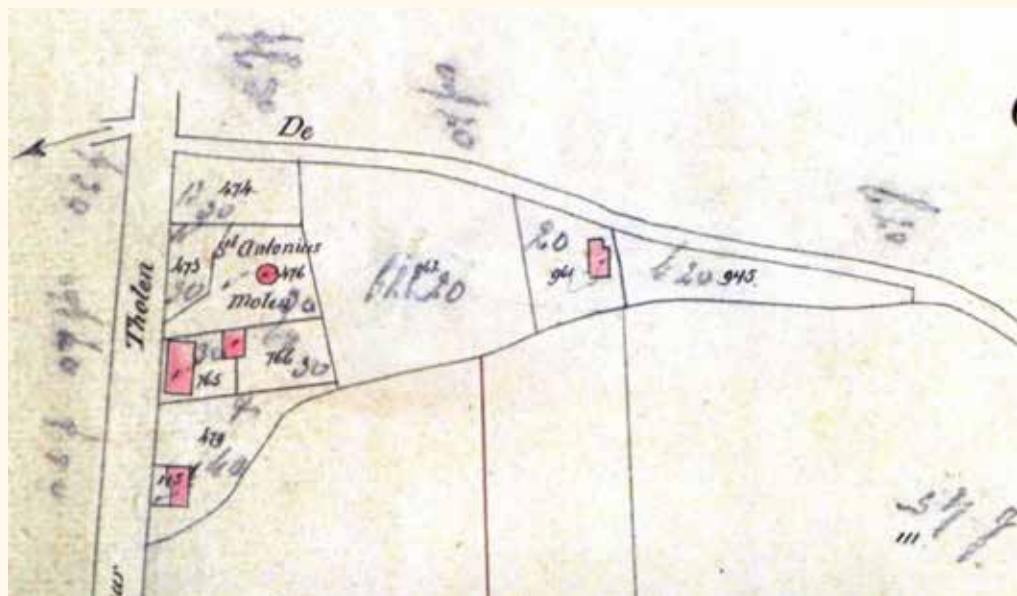
Vanaf de 19de eeuw stonden in Halsteren twee molens. Vanouds was er de standerdmolen ten noorden van het dorp. In 1817 verrees in het gehucht Noordgeest de nog bestaande Sint Antoniusmolen (Sancto Antonio). Het gehucht waar de standerdmolen stond, kreeg vanaf die tijd de naam Oude Molen. De omgeving van de Sint Antoniusmolen werd vervolgens aangeduid als Nieuwe Molen. De standerdmolen verdween al in 1885, doch ter plaatse werd een stoommaaldery opgericht die nog steeds bestaat. De Sint Antoniusmolen aan de doorgaande weg van Bergen op Zoom naar Tholen werd gesticht door een drietal broodbakkers uit Bergen op Zoom, te weten Henricus Daverveldt, Johannes Goossens en Adrianus Dietvorst. Naar verluidt kwam de molen gereed op de feestdag 13 juni van de heilige Antonius van Padua, naar wie de molen werd vernoemd. De kadastrale kaart van 1825 van de voormalige gemeente Halsteren toont op het toenmalige molenterrein alleen de molen en iets meer naar het zuiden een huis. Ter plaatse van de huidige bijgebouwen zijn in dat jaar nog geen opstallen aanwezig. In juni 1826 brandde de molen af. Deze werd een jaar later hersteld en uitgerust met drie koppels stenen voor het malen van graan en schors.

In 1844 overleed molenaar en eigenaar Adrianus Dietvorst. Bij de verkoop aan Johannes Dietvorst in datzelfde jaar is sprake van een bij de molen

Kadastrale kaart sectie D uit 1825 van de voormalige gemeente Halsteren. De huidige bijgebouwen zijn nog niet aanwezig (bron Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

▼ Kadastrale kaart sectie D uit 1880 van de voormalige gemeente Halsteren. De huidige bijgebouwen behalve de witte loods zijn inmiddels ingetekend (bron West-Brabants Archief).

horende woning. Vermoedelijk stond die al op de huidige plaats. De aan de oprit grenzende ruimte werd als pakhuis aangeduid. Het overige deel staat als woning vermeld. Op 10 januari 1868 brak in deze woning een felle brand uit. De molen en de schuur konden worden gered. Dit bericht in de krant is de eerste vermelding van een schuur. Het betreft de huidige schuur, die gebouwd moet zijn tussen 1840 en 1855. De baksteenformaten van woning en schuur komen overeen: 19 x 9 x 4 cm, en de kleur verschilt afgezien van de patina nauwelijks. Zekerheid bestaat hieromtrent niet, maar het is heel wel denkbaar dat de woning en de schuur gelijktijdig zijn gebouwd. De woning zou dan na de brand van 1868 met behoud van muurwerk zijn hersteld. Op een kadastrale kaart uit 1880 zijn zowel de woning als de schuur ingetekend. De mestdeurtjes in de oostgevel van de schuur wijzen op een functie als varkensstal. Men zag ze veel bij een molenaarsbedrijf. De molenaar die nog zelf bloem maakte, had veel gries over en dat werd gevoerd aan de varkens. Het voer was zo deels kosteloos en de varkens brachten wel wat op bij de slacht.

Na Dietvorst kwam de molen in handen van de Wouwse herbergier en grutter Petrus Antonius Sprangers, die later de molen overdeed aan Cornelis Schrier. In 1909 werd Anthonie Moerland eigenaar van de molen en de bijgebouwen. Uit het archief Ten Bruggencate van de vereniging De Hollandsche Molen blijkt dat de molenberg reeds in de jaren twintig van de vorige eeuw begroeid was met seringenstruiken. De overlevering wil dat het witten van de molen had plaatsgevonden op wens van de vrouw van de mulder, die uit Zeeland kwam. In Zeeland is het namelijk gebruikelijk om de molenromp te witten.

In 1937 werd de molen voorzien van een bijzonder wicksysteem, namelijk een van de varianten van het Van Riet-systeem. In 1943 kwam dit al te vervallen en werd het stroomlijnsysteem van Van Bussel op beide roeden aangebracht. In 1957 werden vervolgens fokwieken aangebracht.

Het molenaarsberoep werd mettertijd steeds afhankelijker van neveninkomsten en tijdsbesparing. De familie

Foto uit het begin van de vorige eeuw, vermoedelijk circa 1901. Dit is waarschijnlijk de oudste afbeelding van de molen en het molenaarshuis. De molen was toen al gewit (bron West-Brabants Archief).

Moerland liet begin jaren zestig achter de bestaande schuur in betonsteen een witte loods bouwen, die gebruikt werd voor de opslag van mengvoeders en granen. De bestaande oude schuur had al steeds meer functies gekregen en werd daardoor te klein. In de molen was ook geen ruimte, want ook die moest steeds meer functies herbergen. In de jaren tachtig schafte Suus Moerland een heftruck aan. Omdat het dak van de loods daarvoor te laag was, zijn kort voor 1988 de langsgevels verhoogd en de kopgevels in baksteen wat hoger opgemetseld.

Suus Moerland verdiende voornamelijk zijn brood met de handel in veevoeders. Hij bleef met trots op dezelfde ouderwetse manier als zijn voorgangers tarwe, rogge, gerst en mais malen. In augustus 2002 brak tijdens het malen de binnenroede. Suus Moerland draaide door met één roede. In april 2004 werd de molen stilgezet voor een noodzakelijke restauratie. De voor het herstel opgerichte Stichting Vrienden van de Antoniusmolen speelde voor een succesvol verloop van die restauratie een belangrijke rol.

Prentbriefkaart van circa 1918 (collectie Ton Meesters).

De Sint Antoniusmolen en de molenaarswoning begin jaren negentig van de vorige eeuw (foto collectie Brabants Historisch Informatie Centrum).

Sinds de zomer van 2011 laat de jonge molenaar Corneel Droogers de molen draaien. Na een grote restauratie in 2011-2012 startte hij een winkel in de molen, waar hij producten verkoopt van meel dat in de molen is gemalen. Sinds oktober 2017 maalt hij hier professioneel als beroepsmolenaar.

Van objectgericht naar omgevingsgericht

In de afgelopen decennia is veel aandacht uitgegaan naar de instandhouding van molens, in het bijzonder naar het gebouw als werktuig. Destijds was bij molens de bedrijfsvaardigheid het criterium om voor bescherming in aanmerking te komen

en ging het uitsluitend om het object zelf. De directe omgeving, het molenerf, kreeg niet of nauwelijks aandacht. De elementen op en rond het erf zoals schuren, stallen, boomgaarden, et cetera werden niet wettelijk beschermd en verdwenen uit het landschap. In de loop der jaren is dit veranderd, mede dankzij de invoering in 2009 van het nieuwe rijksbeleid *Modernisering Monumentenzorg* (MoMo). Er vond een verschuiving plaats van objectgericht naar omgevingsgericht denken. Hierdoor is er meer aandacht gekomen voor cultuurhistorische waarden van het ensemble, kortom het beschouwen van de molen en het erf als één uniek geheel. In een recente handreiking

Een blik op de bedrijvigheid begin jaren negentig: de molenaarswoning annex pakhuis, met daarachter de schuur en de witte loods. De loods is reeds verhoogd (foto collectie Brabants Historisch Informatie Centrum).

van het Erfgoedhuis Zuid-Holland over molenerven wordt aangegeven dat een molenerf een ensemble is van historische bebouwing, cultuurhistorische elementen, erfbeplanting en gebruikselementen. Geen twee erven zijn hetzelfde. Het erf is een verlengstuk van de werkende molen en vertelt een streekeigen verhaal. Het biedt historische informatie over de nevenactiviteiten van de molenaar en over de geleidelijke uitbreiding en modernisering van het bedrijf.

De meeste molens in West-Brabant zijn helaas losgeraakt van hun omgeving, afgesloten van molenaarswoningen die veelal verkocht, verbouwd of afgebroken zijn, dan wel verworpen tot het centrale deel van een plantsoen. Deze molens staan er ontheemd bij. De volgende West-Brabantse molenerven hebben nog een hoge mate van gaafheid:

- De molen van Aerden te Nispen (met fraai woonhuis, schuur e.d.);
- De Oude Molen in het gelijknamige Oudemolen.

Enkele voorbeelden van verdwenen molenerven in West-Brabant zijn:

- De Bisschopsmolen te Etten (molen in plantsoen);
- De Hoop te Roosendaal (in nieuwbouwwijk);
- Hoop Doet Leven te Made (op gasfalteerd parkeerterrein);
- De Vos te Heensche Molen (alles is recent verdwenen);
- De Assumburg te Nieuw-Vossemeer (molen op camping);
- Johanna te Huijbergen (heeft geen relatie meer met omgeving);
- De Heimolen te Rucphen (heeft geen relatie meer met omgeving);
- De Hoop te Sprundel (molen in plantsoen).

Uit deze opsomming komt naar voren dat er weinig molenerven zijn overgebleven. Kortom: het behoud van het molenerf en de bijgebouwen in Halsteren is van groot belang om te voorkomen dat herinneringen uitgewist worden en alleen foto's overblijven.

Rapport van Dick Zweers

Het rapport van Dick Zweers was als bijlage toegevoegd aan het bezwaarschrift van de vereniging. Er is een drietal redenen geweest om een nieuw rapport te laten opstellen. In de oor-

spronkelijke redengevende omschrijving in het eerste rapport is te weinig aandacht geschonken aan de gebruiksgeschiedenis. Die te doorgronden, is essentieel voor het beoordelen van monumentwaarden. Tevens wordt een te eng monumentenbegrip gehanteerd, waardoor de focus ligt op de afzonderlijke delen van het complex en niet op het ensemble. De ensemblewaarde is de waardering van een ondeelbaar en als geheel passend ensemble dat meer is dan de som van de afzonderlijke delen. Voorts ontbrak zoals hiervoor genoemd een externe waardestelling. Het oorspronkelijke rapport behoefde dus volgens de vereniging De Westbrabantse Molens een aanvulling.

Bij het opstellen van het rapport zijn de *Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek 2009* toegepast. Bouwhistorisch Onderzoek is een specialisme binnen de monumentenzorg dat licht werpt op de oorspronkelijke structuur en latere wijzigingen van een gebouw. Ook kan bouwhistorisch onderzoek inzicht bieden in het vroegere gebruik of de inrichting van een object, in de gebruikte bouwmaterialen, bouwtechnieken en bijzondere constructies. Er zijn twee typen waardestellingen, te weten een interne en externe waardestelling. Bij een interne waardestelling blijft een vergelijking met andere objecten buiten beschouwing. Het object staat er op zichzelf en onderdelen worden slechts ten opzichte van elkaar van een waardering voorzien. Zweers benoemt in zijn rapport uitdrukkelijk beide waardestellingen. Bij de interne waardestelling maakt hij een indeling in de hoogten van de monumentwaarden en trekt hij de volgende conclusies:

- *Hoge monumentwaarde (behoud en herstel aanbevolen):*

Een hoge monumentwaarde mag worden toegekend aan het casco van het woonhuis met vele onderdelen van de buitengevels, aan beide schuren, aan drie bomen, en aan de erfaanleg met de oude bestrating.

- *Positieve monumentwaarde:*

Een positieve monumentwaarde heeft de oude indeling van de achtergevel (woonhuis). De glas-in-loodramen aan de voorgevel zijn karakteristiek voor de tijd van ontstaan en een te-

Molenaarswoning (2015).

Schuur (2020).

Loods (2020).

Sint Antoniusmolen (foto Hans Geerts, 4 mei 2020).

ken van toegenomen welstand. Voor de architectuur van de woning leveren deze elementen geen bijzondere meerwaarde op.

- *Indifferente monumentwaarde (bouwsubstantie is niet bijzonder waardevol, maar maakt wel onderdeel uit van de structuur of het casco van het gebouw):* De zuid- en oostgevel van de woning in de gedaante van bekleding van de oude muren, de dakbedekking van betonnen sneldekpannen, de vrij onopvallende pvc-goten en de grote schuifdeuren in beide schuren kunnen indifferent genoemd worden.

Bij de externe waardestelling werd het object in alle hoge en lagere monumentwaarden vergeleken met objecten elders. Op die manier konden de zeldzaamheidswaarde en de gaafheid het beste bepaald worden. Uit de externe waardestelling blijkt dat de zeldzaamheidswaarde van het Halsterse molenerf groot is voor westelijk

Noord-Brabant, maar ook voor een groot deel van Nederland.

In het rapport van Zweers wordt een puntentelling gehanteerd zoals die is voorgeschreven in de erfgoedverordening van de gemeente Bergen op Zoom. De telling komt uit op 86 punten, hetgeen hoger is dan in het oorspronkelijke rapport. De beschermingswaardigheid is dan conform de verordening *zeer waardevol en beschermenswaardig*. Op het moment van schrijven van dit artikel loopt de bezwaarprocedure bij de gemeente nog, en de afloop moet dus worden afgewacht.

Tot slot een citaat uit het rapport van Dick Zweers met een oproep richting de gemeente: *Noblesse Oblige, waarde bestuurders. En ... bedenk dat de zeldzaamheidswaarde van het Halsterse molenerf, ogenscheinlijk minder spectaculair, zeker zo groot is als die van het Markiezenhof*. Het Markiezenhof is een laatgotisch stadspaleis in het

centrum van Bergen op Zoom en was de residentie van de markiezen van Bergen op Zoom. In de ogen van veel Bergenaren is deze residentie het topmonument van de stad.

Bronnen:

- Esselink, E. (2017). Molenaarshuis Halsteren en Fokwieken. *De Meule*, nr. 96, pp. 44-45.
- Frank, C.J.P.B. (2019). *Redengevende omschrijving molenerf Halsterseweg 57, Halsteren*.
- Meesters, T. (2017). De molen Sint Antonius te Halsteren bestaat 200 jaar. *De Meule*, nr. 95, pp. 1-55.
- Steendam, E. e.a. (2019). Het molenerf van de Zuidhollandse poldermolen. *De nieuwe Molenwereld*, nr. 4, pp. 58 - 62.
- Zweers, D.J.M. (2020). *Een bijzonder molenerf in Halsteren*. Rapport samengesteld in opdracht van vereniging De Westbrabantse Molens.

Afbeeldingen zonder bronvermelding zijn afkomstig uit het archief van vereniging De Westbrabantse Molens. ◻

Het uitzonderlijke leven van molenaar Leendert Brand

*"Als het niet harder waait,
moet gij mij niet meer roepen"*

Jan-Willem de Winter en Tessa de Winter-Agterhuis

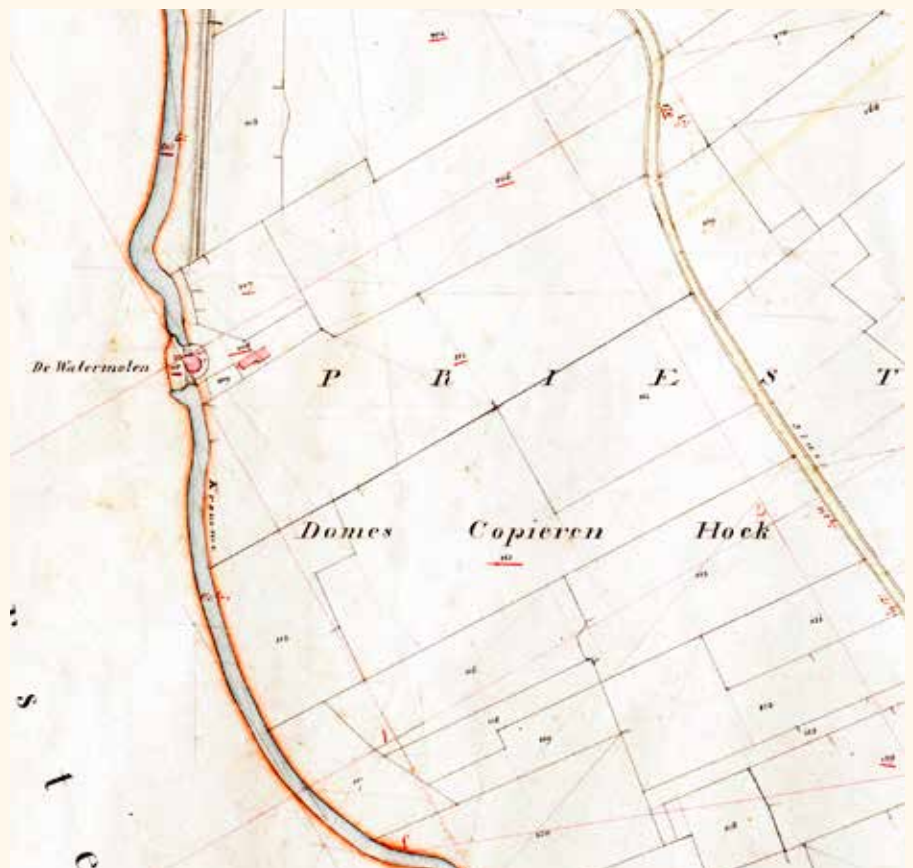
Bij het onderzoek naar onze voorouders stuitte wij op een avonturier, die zeer opmerkelijke sporen achterliet in de geschiedenis. Een eigenzinnige en gevatte molenaar, die zich een weg omhoog gebaand heeft die respect afdwingt.

Het is het begin van de negentiende eeuw, 1802 om precies te zijn. Stadhouder Willem V is gevlucht, Franse soldaten hebben hun intrek genomen in wat nu de Bataafse Republiek heet en een jongeman met de naam Leendert Brand raapt zijn bezittingen bij elkaar om voorgoed zijn geboortegrond achter zich te laten. Nog een laatste blik werpt hij op de vertrouwde polders. Zijn broer Gerrit staat aan het kruirad van Het Kraayennest, op de plaats waar hij hun vader zo dikwijls had zien staan. Leendert, nu begin twintig, moet zijn geluk elders zoeken.

Leendert Brand is in mei 1780 in 's-Gravendeel of Wioldrecht geboren, in het grote gezin van Jacob Jillisse Brand en zijn vrouw Jannetje Gerrits de Ruiter. Zijn vader Jacob Brand was afkomstig uit de Alblasserwaard, waar het watermolenaarsgeslacht Brand wijd vertakt is geweest. Jacob is geboren in Neder-Hardinxveld en zijn voorouders komen uit Bleskensgraaf. In 1774 wordt Jacob genoemd als molenaar van de molen Het Kraayennest van de Polder van Wioldrecht bij de stad Dordrecht. Daarnaast is hij sluiswachter van de sluis aan de Dwarsweg. Na zijn overlijden in 1796 wordt hij opgevolgd door zijn oudste zoon. Leendert, de derde zoon die de volwassen leeftijd heeft bereikt, vindt zijn bestemming verder van huis.

In het voorjaar van 1802 waren de *heeren hoofdingelanden* van de Dijkage van Poortvliet op het eiland Tholen naarstig op zoek naar een nieuwe molenaar als vervanger van de ontslagen Frans Rijnsberg, die maar drie jaar lang in functie geweest was. Drie sollicitanten werden besproken in de vergadering van de Dijkage op 3 mei: Gijsbert Vlasblom, molenaar op de watermolen te Rijsoort en Strevenshoek, Jan van de Linde, knecht op de korenmolen van Fijnaart, en Leendert Brand, molenaar op de Nieuwe Molen

van Wioldrecht. Kennelijk was de toen 22-jarige Leendert op enig moment van Het Kraayennest naar deze buurmolen verhuisd. Helaas is er in het archief geen sollicitatiebrief meer te vinden, maar Leendert Brand moet overtuigend genoeg geweest zijn om bij meerderheid van stemmen benoemd te worden op de vrijgekomen molen. Bij zijn aanstelling als molenaar van de polder Poortvliet en Priestermeete had niemand kunnen vermoeden wat de toekomst op Tholen voor hem in petto had.

1. Situatie van de Poortvlietse watermolen op de kadasterkaart van 1832 met op de percelen 117-122 het bouwland van de familie Elenbaas (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Wel en loffelijk bemalen

Voor een nieuw te benoemen molenaar werd steeds een reglement opgesteld. Deze stukken geven een interessante kijk in de dagelijkse werkzaamheden van een watermolenaar in de negentiende eeuw. Voor het malen waren enkele opvallende regels opgesteld: de molen diende allereerst *wel en loffelijk* bemalen te worden, door deze *geduriglijk zo dikwijls onder de zeilen te leggen zulks door het college geordonneert*. Was de molen opgezeild, dan mocht de molenaar niet verder dan tweehonderd roeden (circa 750 meter) van de molen verwijderd zijn. Daarnaast mocht Leendert het eiland Tholen niet verlaten voor bijvoorbeeld familiebezoek zonder eerst toestemming van de Dijkage te vragen, op boete van tien schellingen per dag.

Klein onderhoud aan de molen werd eveneens van de molenaar verwacht. Uiteraard dienden molen, keet en schuur *wel zuiver en schoon* te worden gehouden (zie afbeelding 1). Brak een ruit of een van de leien (tegels) uit de woonkamervloer, dan diende deze te worden *gestopt*. Was het werk niet naar de zin van de Dijkage uitgevoerd, dan werd op kosten van de molenaar een aannemer ingehuurd. De zeilen waren kostbaar en dienden dan ook goed gedroogd te worden: *deze behoorlijk te onderhouden met dezelfde voor de hekkens te leggen, schoon niet maalende, om te drogen*. Daarnaast dienden de zeilen te worden *gebolsterd*, waarmee mogelijk tanen werd bedoeld. Interessant is ook dat oude zeilen niet mochten worden verscheurd zonder officiële afkeuring door de Dijkage. Het gangwerk was van cruciaal belang om goed bij te houden: *eenige kammen ofte staaवे mogte komen los te geraken ofte wiggelen, als ook de schenen in den bovenas, zal hij gehouden zijn denzelve vast te zetten*.

Was een reparatie boven zijn macht, dan diende het direct te worden gemeld bij de Dijkage. Interessant is in het bovenstaande het nalopen van de schenen in de hals van de houten bovenas, een gebruik dat we door de komst van gietijzeren assen nu niet meer gewend zijn. Het losraken kon natuurlijk grote schade aanrichten. De omschrijving van het smeren is even kenmerkend: *den aan te nemen of te huuren molenaar blijft verder gebouwen, geobligeert en verplicht om met het*

smeersel dat hem tot het smouten of smeeren voor de gezeijde watermool werd gegeven, zoo den ohyptloot (mogelijk grafietvet) wel en behoorlijk te gebruiken en gade te slaan en dat bij manquement van dien betzelve contrarie werdende bevonden te gebruiken of niet behoorlijk gaadeslaat, het dan als aan zijne bedongen huispenninge zal worde gekort. Oftewel: de molenaar moest goed smeren en de reuzel diende niet op zijn bord te belanden.

Rondom de molen had de watermolenaar eveneens zijn onderhoud, wat bestond uit het twee keer per jaar de gehele boezem ontdoen van onkruid en stekels en het slechten van de mols- en mierenhopen. De doornhaag op de molenberg moest tweemaal per jaar worden geschoren. Deze stond hier als natuurlijke afscheiding om het vee bij het wickenkruis weg te houden. Daarnaast moesten de sluizen en de sluiskil op diepte worden gehouden en ontdaan van *pokken, mosselen en vuiligheden*.

Huwelijken en kinderen

Een ondertekening van het reglement ontbreekt, maar kennelijk is Leendert akkoord gegaan, want enkele jaren later blijkt hij zich definitief in Poortvliet te hebben gevestigd. Op 9 juni 1806 trouwt hij in de plaatselijke dorpskerk met Magdalena Guiljam. De geschiedenis van Leendert en Magdalena is kenmerkend voor de tijd waarin ze leefden, maar daarom niet minder triest. Tien maanden na het huwelijk,

op 25 april 1807, wordt hun zoon Jacob geboren. Het volgende kindje dat Magdalena in de zomer van 1808 ter wereld brengt, overlijdt nog voor het gedoopt kan worden en wordt op 6 juli naamloos begraven. Twee maanden later overlijdt eveneens de moeder. Omdat er op dat moment nog een minderjarige erfgenaam is, de kleine Jacob, wordt op last van de weeskamer van Poortvliet een beschrijving gemaakt van de volledige inboedel van molen en erf. Het is een bijzonder document, dat een intiem beeld schetst van een jong molenaarsgezin aan het begin van de negentiende eeuw en een kijkje geeft in een molen waarover bijna niets meer bekend is (zie afbeelding 2).

Als Leendert 's nachts opstaat om te gaan malen, verlaat hij een bedstee met twee gordijnen, een bed (matras), twee lakens, twee dekens en twee kussens. De dagelijkse gebruiksvoorwerpen van zijn vrouw bevinden zich in de molen: potten en pannen, emmers, ketels, bestek en serviesgoed. Voorts staat er een karn, waarvan de van eigen melk geproduceerde boter bij het zouttonnetje in de kelder wordt bewaard. Het boek met zilveren haken, het enige boek dat in de inventaris wordt genoemd, zal naar alle waarschijnlijkheid het kerkboek zijn geweest. Op de zolder ligt wat oud beddengoed en een *partij oud hout en rommel*. Het is aannemelijk dat Leendert Brand tabak pruimt, want hij is in het bezit van een kwispedor en een tabakskomfoortje met vuurlepel (met deze

2. Ter plekke herinnert niets meer aan de voormalige Poortvlietse watermolen (foto auteurs, 2019).

lepel werden de hete kooltjes in het komfoor geschept). Hij heeft een zilveren doosje met snuiftabak en zijn vrouw een lodereindoosje (een soort parfum, Eau de Reine). We kunnen ons een vaag beeld vormen van hoe de molenaarsvrouw eruit gezien heeft. De boedelbeschrijving noemt haar sieraden, horend bij de Thoolse dracht: een snoer bloedkorallen, gouden krullen en bellen, een gouden naald. Daarnaast had ze een zilveren tassenbeugel en schaatje. Over de kleding wordt weinig gezegd, maar de zilveren schoen- en broekgespen worden wel apart vermeld.

Een van de opvallende eigenschappen is de vuurmand, die gebruikt werd om de luiers van de kleintjes op te drogen. En uiteraard is er een wieg. Waar het huishouden en de zorg voor de kinderen behoren tot het domein van Magdalena, vindt Leendert zijn bezigheden voornamelijk buiten. Naast het werk op de watermolen houdt hij een behoorlijke boerderij bij. Zijn schuur staat vol met schoven tarwe, rogge en paardenbonen. Daarnaast bezit hij een varken, maar liefst zes koeien en een oud paard. Voor het verbouwen van gewassen en het laten grazen van zijn dieren pacht hij verschillende stukken grond van de Dijkage. Zoals veel watermolenaars heeft hij daarnaast waarschijnlijk gevestigd. Er lag in ieder geval wel een visnet in de molen. Op de werf ligt verder nog een oude boot en er is een keet waarin de kakstoel staat.

Er ligt nog een aantal openstaande rekeningen in de molen. De hoogste is van de dokter die op visite is geweest. Hij vraagt elf ponden, bijna een derde van de zesendertig ponden die Leendert Brand jaarlijks als maalloon ontvangt. Mogelijk is die dokter korte tijd later nog teruggekomen. Als de weesmeesters iets langer hadden gewacht, was er geen boedelbeschrijving meer nodig geweest. Begin oktober sterft na zijn moeder ook de kleine Jacob Brand. Binnen drie maanden is het gezinnetje teruggebracht tot één persoon: Leendert. Hij blijft nog ruim een jaar alleen op de Poortvlietse molen. Op 7 januari 1810 hertrouwt hij met zijn buurmeisje Maria Matthea Elenbaas. In de volgende acht jaren worden op de molen vijf kinderen geboren: Anna Joanna (1810), Jacob

(1812), Jannetje (1814), Johanna Cornelia (1816) en Johannes (1818). Het jongste kind sterft in 1820.

Moeizame relaties

Net als zijn privéleven moet Leenderts molenaarsloopbaan de nodige stormen doorstaan. In 1817 is er een geschil tussen de boeren en de watermoleenaar van de Dijkage Poortvliet, dat haarscherp laat zien dat de verhouding tussen die twee partijen vaak gespannen en vol wantrouwen was. Op 4 februari is er een hoge waterstand in de polder en het slechte weer en de diepe duisternis beletten de boeren niet om zich 's nachts om half één naar de watermolen te begeven. Daar treffen ze de molenaar in diepe rust aan, na drie keer kloppen wordt er pas geopend. Molenaar Brand wordt gevraagd of er soms geen wind is om te malen, waarop deze besluit de molen maar *in de zeilen te steken*. Naar zeggen van Leendert Brand is er wel een licht *koudje* waarneembaar, maar de molen komt na het ophalen van de vang niet in beweging.

Niet geheel onterecht was molenaar Brand geïrriteerd over zijn ruw verstoorde nachtrust – in de molen lagen zijn vrouw en vier kleine kinderen te slapen. Hij voegt de boeren dan ook toe: *geeft de bode aanstaande zondag een dubbeltje en laat het roepen*. Even daarna laat hij zich wat schamper uit richting een ingeland: *als het niet harder waait, moet gij mij niet meer roepen*. Deze laat echter evenzeer van zich horen en wijst de molenaar op zijn plicht de molen altijd opgezeild te hebben bij waterbezwaar, zodat de molen elk moment kan beginnen te malen. *En als ik verzuip kan ik niet meer betalen*, voegt hij daar nog gevat aan toe.

Tekenend voor het machtsverschil in die tijd is de uitkomst van het nachtelijke gesprek: nog dezelfde dag lichten de ingelanden hun dijkgraaf in en de watermoleenaar mag drie dagen later voor het college van de Dijkage verschijnen. Het voorval wordt uit de doeken gedaan, nauwkeurig opgetekend en de uitkomst valt mee voor de molenaar. Het lijkt er sterk op dat de dijkgraaf niet zo onder de indruk is van de geagiteerde boeren. Leendert Brand mag naar huis met de ernstige waarschuwing voortaan aan zijn plicht te voldoen om de molen in de zeilen

te hebben klaarstaan. Mocht het gaan waaien, dan kan de molen meteen zijn werk doen. Zo staat het inderdaad in zijn molenaarsreglement. Een bepaling die in onze tijd bij menig molenaar tot gefronste wenkbrauwen zou leiden. Het voorval in 1817 laat duidelijk zien hoe afhankelijk een watermoleenaar was van de grillen van het polderbestuur. Het zou goed kunnen dat dit heeft bijgedragen aan de zeer opmerkelijke overstap die molenaar Leendert Brand enkele jaren later maakt.

Een gewaagde stap

Het is inmiddels 1819 en het kersverse Koninkrijk der Verenigde Nederlanden (een ongelukkig huwelijk tussen het huidige Nederland en België) kampt met een probleem dat de meeste lezers niet onbekend voor zal komen. De staatsfinanciën verkeerden al tijdens de Bataafse Republiek in deplorabele staat en dat was daarna alleen maar erger geworden. Ondanks de hoge belastingdruk bleef de staatschuld onverminderd stijgen. De lasten van de rentebetalingen waren zo zwaar dat de begroting niet meer sluitend te krijgen was. In 1819 was het tekort zo hoog opgelopen dat 24 miljoen gulden moest worden geleend. Om deze schuld af te betalen, besloot de overheid meerdere malen tot massale verkoop van 's Rijks Domeinen. Tot deze domeinen behoorden de voormalige onroerende goederen van het Huis van Oranje die in mei 1795 waren onteigend door de Bataafse Republiek.

Net buiten het dorp Scherpenisse bevond zich zo'n voormalig Oranje-eigendom: een zeer oude houten koren-molen, Het Zeepaard genaamd (zie afbeelding 3). Rond 1820 pacht molenaar Leendert Willemse deze gesloten stendermolen van 's Rijks Domeinen. Ook de nabijgelegen Stadsmolen in Sint-Maartensdijk is in 1795 naar het Rijk gegaan en wordt verpacht aan molenaar Johannes Snouck. Op 20 januari 1820 vindt er op Tholen een domeinverkoop plaats. Pachter Snouck koopt de koren-molen van Scherpenisse wordt niet verkocht aan de pachter, maar aan Leendert Brand. De pachter van Het Zeepaard, Leendert Willemse, verruult zijn positie voor een baan als winkelier in het dorp, maar duikt enkele

◀ 3. Korenmolen Het Zeepaard te Scherpenisse was een kenmerkende verschijning (foto Gemeentearchief Tholen).

jaren later weer op als watermolenaar op de vrijgekomen functie in de Dijkage van Poortvliet. Vooral de overstap van molenaar Brand is uiterst zeldzaam. De waarde van de korenmolen bedroeg 19.256 gulden maar voor deze aankoop leende hij slechts 9.000 gulden. Mogelijk was deze 9.000 gulden het totale aankoopbedrag. Hoe dan ook moet dit voor hem een enorme investering zijn geweest. Er zijn ons geen andere voorbeelden bekend van een watermolenaar die zelf een korenmolen kocht.

Voor het gerecht

Het lijkt Leendert Brand voor de wind te gaan, want in het kadastrale register van 1832 bezit hij naast Het Zeepaard tevens een woonhuis aan de Lage Markt in Scherpenisse en een groentetuin (zie afbeelding 4). In latere jaren is dit bezit nog verder uitgebreid met landbouwgrond rondom Scherpenisse. Dat een eigen bedrijf runnen ook de nodige problemen met zich meebracht, blijkt uit een nogal opmerkelijke rechtszaak die tegen hem wordt aangespannen in 1821. Op 30 maart wordt hij in de rechtbank verwacht, maar hij laat verstek gaan met een bericht van de plaatselijke dokter Van Stapelen dat hij in een *te ziekelijken toestand* verkeert. Hoewel problemen van financiële aard het meest voor de hand zouden liggen, blijkt de aanklacht van heel andere orde. Molenaar Brand heeft op zondag 18 februari 1821 *zich niet ontzien zijn bedrijf als molenaar uit te oefenen*. De schout heeft op deze rustdag geconstateerd dat de molenaar Het Zeepaard *zoo gedurende als vóór en na de godsdienst oefening, eene partij granen heeft doen malen zonder dat hij daartoe de vereischte toestemming verzocht, veel min bekomen had*. Advocaat Boeye voert aan dat molenaar Brand de schout herhaaldelijk om ontheffing had gevraagd, maar dat die steeds werd geweigerd. Tegelijk groeide het tekort aan meel, wat hem uiteindelijk deed besluiten die zondag de opgestoken wind maar te benutten om het grote tekort wat in te lopen. De schout was echter waakzaam en kwam nog dezelfde dag proces-verbaal opmaken, zoals hij in een brief aan de Minister van Justitie liet weten. Het liep uit op

4. Het Zeepaard nog in volle glorie (foto Gemeentearchief Tholen).

een geëiste boete van vijftwintig gulden voor overtreding van de "Wet houdende voorschriften ter viering van de dagen aan de Openbare Christelijke godsdienst toegewijd" (de voorloper van de huidige Zondagswet). De rechter legt uiteindelijk een boete van slechts drie gulden op, met daarnaast de proceskosten van ruim acht gulden.

Het is goed mogelijk dat molenaar Brand als watermolenaar in de Dijkage van Poortvliet geen enkele tegen-

werking ondervond voor het malen op zondag. Veel polderbesturen stonden malen op zondag voor noodgevallen toe, zeker na de kerkdienst. Het is dan ook goed voor te stellen dat Leendert Brand de logica van de terugkerende weigeringen van de schout niet inzag. Voor zijn vrouw en kinderen zal deze zondag vast geen rustige zijn geweest. De dorpskerk was op korte afstand van Het Zeepaard, en de malende molen is van daar goed zichtbaar en mogelijk zelfs hoorbaar

5. Vanaf de Lage Markt waren kerk en molen goed te zien. De op zondag malende molen zal geen kerkganger ontgaan zijn (foto Gemeentearchief Tholen).

geweest (zie afbeelding 5). Hoewel uit de archieven van de Hervormde gemeente Scherpenisse blijkt dat de kerkenraad het toepassen van de kerkelijke tucht niet schuwde, is er geen spoor te vinden van bestraffing van Leendert Brand voor zijn zondagswerk. Mogelijk is hij er met een mondelinge vermaning afgekomen.

Het testament

Het gezin Brand groeit gestaag tijdens de eerste jaren in Scherpenisse. Na de verhuizing worden nog zes kinderen geboren: Johannis (1820), Leendert Marinus (1821), Leendert Marinus (1822), Cornelia Willemina (1823), Leendert Marinus (1825) en Marinus Leendert (1828). Slechts twee van hen, Johannis en Cornelia, leven langer dan één jaar. Na 1829 is er weinig meer gedocumenteerd over Leendert Brand en zijn gezin. Het eerstvolgende teken van de familie verschijnt op 8 december 1837, wanneer veldwachter Machiel Overbeeke en gemeentebode Adriaan Sebastiaan Suurland aangifte doen van het overlijden van de molenaar. Leendert was de dag ervoor overleden. Hij is 58 jaar oud geworden en laat een weduwe en zes kinderen achter.

Leendert Brand en zijn vrouw hadden kort na aankoop van Het Zeepaard een testament op laten stellen door notaris Willem Was, residerend te Sint-Maartensdijk. De aanleiding voor het vastleggen van deze wilsbeschikking was de tijdens de rechtszaak in 1821 genoemde ziekte van de molenaar. Die bleek zo ernstig dat hij tijdens het opstellen van het testament *te bedde lag en uit hoofde van zwakheid* niet in staat was zijn handtekening te zetten (zie afbeelding 6). In het op 12 maart 1821 opgestelde testament laat Leendert Brand al zijn bezittingen na aan zijn vrouw. Zij laat tegelijkertijd een testament opstellen waarin zij hem tot enige erfgenaam benoemt. Het is echter Leendert die als eerste komt te overlijden. Op het moment dat in april 1838 de Memorie van Successie wordt opgemaakt, is Leenderts oudste zoon Jacob als molenaar actief in Scherpenisse. De molen is echter, zoals bepaald in het testament, eigendom van moeder Maria Matthea Brand-Elenbaas. Bij haar dood in december 1839 erven de vijf overlevende kinderen en één klein-

kind onder meer de molen, het huis aan de Lage Markt, landbouw- en weidegrond, tuingrond, een schuur en mestput en vijf zitplaatsen in de kerk.

Bij de volkstelling van 1840 woont Jacob Brand, de oudste zoon, in het ouderlijk huis met zijn minderjarige broertje en zusje waarover hij de voogdij heeft. Jacob is op dat moment actief als molenaar en Johannis helpt hem als molenaarsknecht. Heel lang duurt deze situatie niet. De boedel die het echtpaar Brand-Elenbaas heeft nagelaten is behoorlijk belast met schulden. Deze bestaan voornamelijk uit twee hypotheeken van 3.000 gulden en 1.000 gulden met een jaarlijkse rente van vijf procent die Leendert Brand in respectievelijk 1821 en 1832 heeft afgesloten. Zonder verkoop van de molen, hadden de nabestaanden alleen schulden geërfd. De erfgenamen laten een inventaris opstellen en gaan daarna over tot liquidatie van alle goederen, waarbij ze zelf enkele stukken aankopen. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de kleding van hun moeder en haar goud en zilver, dat een grote sentimentele waarde moet hebben gehad. Bij de openbare verkoping die volgt, wordt molen Het Zeepaard voor 10.000 gulden verkocht aan de heel- en vroedmeester Dirk Rijnenburgh uit Stavenisse, die eveneens het molenaarshuis en een stuk tuingrond koopt. Daarmee kunnen alle schulden afbetaald worden en de erfgenamen houden per persoon nog ruim 1.500 gulden over.

De in 1840 opgemaakte inventaris ziet er heel anders uit dan die van 32 jaar eerder, na het overlijden van Magdalena Brand-Guiljam. De toe-

6. In 1821 was Leendert Brand zo ziek, dat hij zijn testament niet kon ondertekenen (foto auteurs, Gemeentearchief Tholen, 2019).

genomen welvaart en de groei van het gezin zijn duidelijk te zien in het aantal geïnventariseerde goederen. De hoeveelheid theepotten en theegoed lijkt zelfs voor een gezin van acht personen erg groot. Daarnaast valt de grote verscheidenheid in keukengerei op. Maria Matthea en haar nog inwonende dochter konden beschikken over kookketels, een baktrog, een karn, een koperen vijzel, rasp en worsthoorns. Daaruit blijkt wel dat het molenaarsgezin voor een groot deel zelfvoorzienend was. Omdat de inventaris in december is opgemaakt, is de wintervoorraad meegenomen. De ponden spek en vlees in de kelder en op zolder, en de worst die in de bedstee hing te drogen, zullen vrijwel zeker door Maria Matthea gemaakt zijn van het vlees van het eigen varken, dat in november werd geslacht. Dat zou verklaren waarom er geen varken is opgenomen in de inventaris.

Ook nu weer valt er iets af te lezen over de mensen die al deze spullen hebben bezeten. Leendert Brand pruimde in Poortvliet al tabak en in Scherpenisse waren eveneens kwispedoren en een tabakspot te vinden. Een beter beeld van Maria Matthea is te vinden in haar kleding, die zeer uitvoerig beschreven wordt. Zij zal de Thoolse dracht gedragen hebben, en gezien de hoeveelheid kleren (maar liefst tien jakken en elf rokken) had ze behoorlijk wat keuze. Ze zal een deftige verschijning zijn geweest met haar zilveren oorijzer met gouden bellen met stenen, haar bloedkoralen snoeren met gouden sloten en haar zilveren schaaftje. Helaas is de kleding van Leendert Brand niet in de inventaris opgenomen. Mogelijk is die na zijn overlijden al verkocht of verdeeld onder de kinderen. Toch vertelt de inventaris over hem nog genoeg. De voor ons meest opvallende stukken zijn goed verstopt. Op de zolder, tussen de rommel, het wafelijzer en een paar schilderijen staan een kinderstoel, een vuurmand en een wieg. Zou het kunnen dat dit dezelfde wieg is waarin Leendert Brand en Magdalena Guiljam ooit hun kleine Jacob hebben gelegd? Heeft deze vuurmand ooit voor de haard in de watermolen van Poortvliet gestaan? Het zou wel verklaren waarom Leendert Brand er geen afstand van heeft kunnen doen, al was zijn jongste kind al vijftien en

hadden zijn getrouwde dochters best een wieg kunnen gebruiken.

Ook over de korenmolen valt het nodige te leren uit de boedelbeschrijving. In Het Zeepaard stonden een ijzeren balans met houten schalen, tien stukken gewicht van in totaal 79 pond en zeven ons, veertien scherphamers, een slijpsteen met bak voor het slijpen van de scherphamers, twee paar zeilen en touwen, een ijzeren en twee houten handkaarsen en drie lampen. De totale waarde van de inboedel bedroeg 52 gulden. Hout van vervangen molenonderdelen werd zorgvuldig bewaard in de schuur aan de Langeweg. Hier lagen in 1840 balken en twee stukken molenwiek ter waarde van 14 gulden opgeslagen.

Na de dood van Leendert Brand

Hoe is het verder afgelopen met de kinderen van Leendert en Maria Matthea? Uit de archieven blijkt dat de tragische geschiedenis van vroege overlijdens en verweesde kinderen zich heeft herhaald. De oudste dochter, Anna Johanna Oudesluijs-Brand, overlijdt op 39-jarige leeftijd in 1849. Na de dood van haar man, twee jaar later, blijven vijf weesjes achter. Bij de volkstelling van 1842 blijkt Jacob Brand, inmiddels door de verkoop van Het Zeepaard uitgemalen in Scherpenisse, als inwonende molenaarsknecht in dienst te zijn bij niemand minder dan Izaak Snouck, de zoon van Johan-

7. Het nog bestaande molenaarshuis aan de Lage Markt in Scherpenisse, nu Molenstraat 4 (foto auteurs, 2019).

nes Snouck, die in 1820 de molen van Sint-Maartensdijk had aangeschaft. Vijf jaar na zijn verhuizing sterft Jacob Brand als landman in het huis van zijn zwager Antonij Oudesluijs in Sint-Maartensdijk, ongehuwd en kinderloos. Hij is dan 34 jaar. Zijn zus Johanna Cornelia Brand wordt maar 30 jaar oud. Zij sterft in 1846 en laat vier kinderen achter. De jongste dochter, Cornelia Willemina, wordt evenmin ouder dan 35. Johannis Brand, inmiddels landbouwer in Sint-Maartensdijk, is de grote uitzondering. Hij wordt maar liefst 77 jaar oud en overleeft al zijn broers en zussen bijna veertig jaar.

Het Zeepaard wordt na 1840 nog ver-

scheidene malen verkocht. In september 1851 worden molen, het huis aan de Lage Markt en een stuk tuingrond uit bezit van wijlen Leendert Brand opnieuw geveild. Daarna volgen verkopen in 1863 en 1894. Bij de laatste verkoping wordt het huis, dat door Leendert Brand molenaarshuis was geworden, niet meer aangeboden.

Het voormalige molenaarshuis aan de Lage Markt staat er nog steeds (zie afbeelding 7). Wie nu de deur achter zich dichttrekt en de Molenweg afloopt, vindt echter geen molen meer op de plek waar ooit Het Zeepaard stond. In 1929 kwam ondanks veel protest van onder andere vereniging De Hollandsche Molen het einde van dit oude werkpaard (zie afbeelding 8).

Bronnen:

- Gemeentearchief Tholen, 053, inv. nr. DTB_010, DTB_072a en DTB_123; 007, inv. nr. 8; 127, inv. nr. 007; 037, inv. nr. 2881 en 2983.
- Rechterlijke Archieven Zeeuwse Eilanden, 028, inv. nr. 5711.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Amersfoort, Kadastrale kaart Poortvliet, Zeeland, sectie A, blad 03 (MIN09083A03).
- Zeeuws Archief Middelburg, 25, inv. nr. SRP-O-1837; 12, inv. nr. 585; 3421, inv. nr. 3 en 4.
- Koch, J. (2013). *Koning Willem I 1772-1843*. Uitgeverij Boom.
- Vredenburg, W.C.A. van (1912). Onze staatschuld. *De Tijdspiegel*, jrg. 69, pp. 217-233. ◻

8. Het Zeepaard aan de rand van het dorp Scherpenisse (foto Gemeentearchief Tholen).

Ook adverteren in De nieuwe Molenwereld

Neem contact op met:
Bart Dooren
E-mail: adv@molenwereld.com

Wieringa molenbouwadvies

**SPECIALIST
IN MOLENS**

Wij helpen u graag met
advies en begeleiding bij
het behoud van uw molen.

Geert Reinderstraat 20 infoewieringamolenbouwadvies.nl
9951 CC Winsum (0595) 44 31 92

wieringamolenbouwadvies.nl

Zeilmakerij Zwetsloot

Voor uw molenzeilen en touwwerk op maat
Op ambachtelijke wijze gemaakt, handmatig lijkwerk

Reparaties en nieuw

www.ZeilmakerijZwetsloot.nl
info@zeilmakerijzwetsloot.nl Buitenkaag 0252-544476

Houtcompagnie BV

ALMENUM

Houthandel
Zagerij
Import

Voor molenrestauraties

EIKEN- EN BILINGA STAMMEN IN VOORRAAD
In te zagen volgens bestek en tekening

Verder:
Iepen • Bolletrie • Steenbeuk • Douglas
Larix • Azobé • Noord Noors Grenen

Kanaalweg 108 • 8861 KJ Harlingen • Tel. 0517 - 41 33 77 • Fax 0517 - 41 48 73 • www.houtcompagnie.nl

HOUTHANDEL HOUTEX BV

KENNIS, ERVARING & ADVIES

GROTE VOORRAAD IN O.A. AZIJNHOUT
PALMHOUT • FIJNJARIG LARIKS • EIKEN • IEPEN
WESTERN RED CEDAR
EIGEN SCHAVERIJ & DROGERIJ

UW SPECIALIST VOOR LEVERING VAN HET JUISTE HOUT!
WWW.HOUTEX.NL Waddinxveen • 0182 - 615933

Poeren, pelstenen en plattegronden

Resten van verdwenen Zaanse molens in de grond

Piet Kleij

Een belangrijk deel van de Nederlandse molengeschiedenis ligt onder de grond. De funderingen van de romp, schuren en bijgebouwen van reeds lang verdwenen molens zijn bewaard gebleven onder bodemlagen, terwijl het afval van de molenaar, zijn gezin en het molenvolk opgesloten ligt in dichtgegooiden kuilen of sloten. Deze in de grond bewaarde resten kunnen veel informatie geven over onze molens. Vooral over de oudere geschiedenis van deze maalwerktuigen. Zo is van molens van vóór 1800 vaak weinig bekend en van molens van vóór 1600 weten we meestal nog minder: niet meer dan de

standplaats, de eigenaar of een enkel jaartal – en vaak zelfs dat niet. Tijdens graafwerkzaamheden voor nieuwbouw, wegeaanleg of andere zaken gaan deze waardevolle molenresten vaak verloren. Voorgoed. Daarom worden de laatste jaren steeds meer archeologische onderzoeken uitgevoerd wanneer overblijfselen van molens in de bodem in gevaar zijn. Vaak is dit zelfs verplicht. In de Zaanstreek, waar meer dan 1.100 molens stonden, zijn de afgelopen jaren dan ook verschillende opgravingen naar molenresten uitgevoerd. Vier van deze molenopgravingen worden hier besproken (zie afbeelding 1).

genoeg juist niet naar bedreigde resten, maar dienden om de aanwezigheid van molenresten vast te stellen zodat ze als gemeentelijk monument konden worden beschermd. Het gaat hier om de overblijfselen van de papiermolens in het Guisveld in het noordwesten van de Zaanstreek, bij Wormerveer en Zaanwijk. Het Guisveld, nu een verstild veenweidegebied met veel slootjes en zeldzame vogels, was in de 17de en 18de eeuw een bedrijvig industriegebied waar tientallen papiermolens, cacaomolens, tabaksstampers, snuifmolens en een enkele houtzaagmolen hun wieken zwaaiden. Tussen station Wormerveer en de nieuwbouwwijk Rooswijk in Zaanwijk liggen resten van acht papiermolens in de bodem (zie afbeelding 2). De oudste papiermolen was De Oude Blauw, die in 1621 werd gebouwd langs de Zaan,

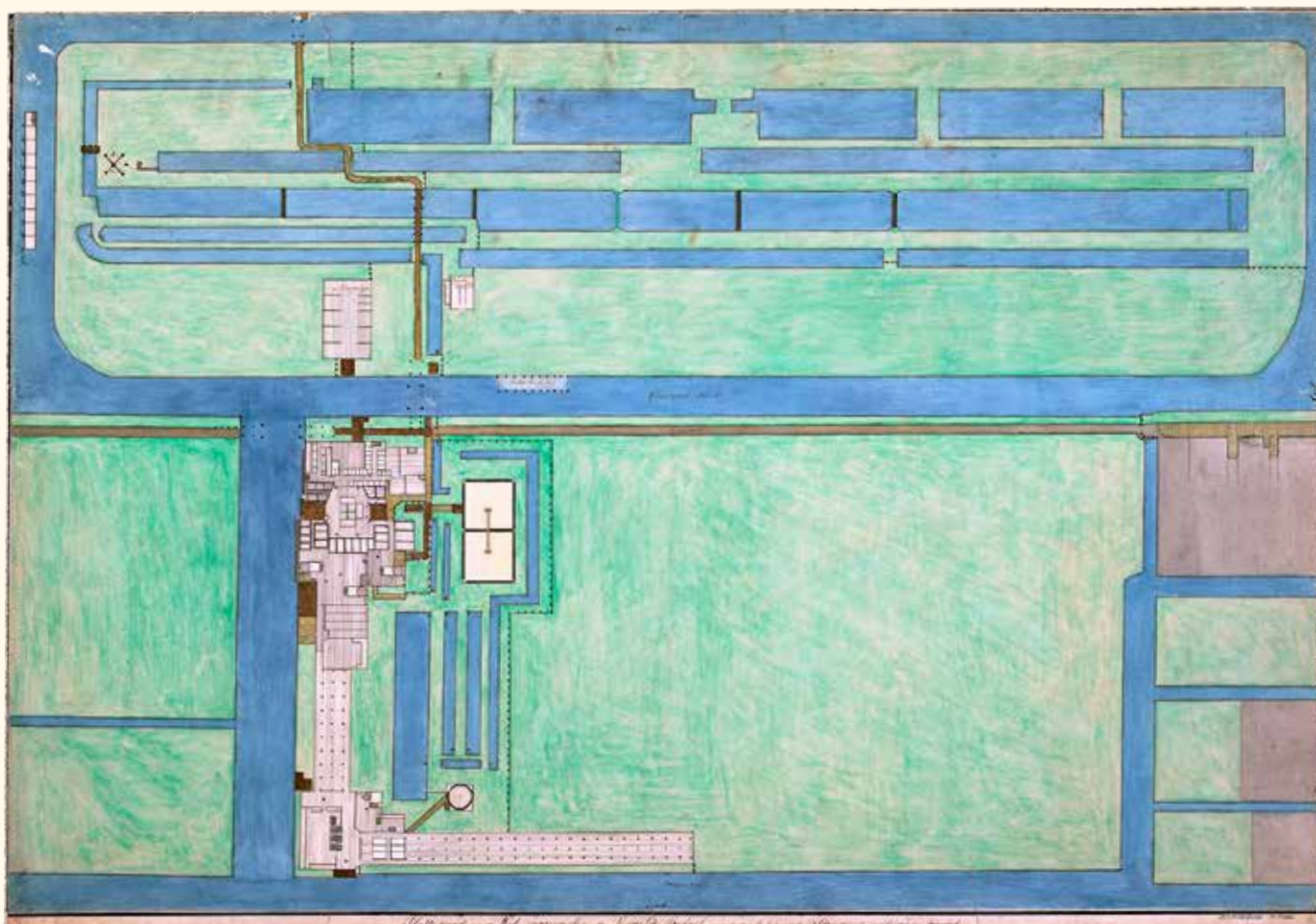

1. De ligging van de vier te bespreken archeologische molenonderzoeken: 1. De vijverlanden, 2. De Pauw, 3. De Vrijheid en 4. De Jonge Prinses. Nummer 5 geeft de ligging aan van het nog uit te voeren onderzoek naar oliemolen De Ram (kaart Geo Informatie Zaanstad, gemeente Zaanstad, bewerking P. Kleij, 2017).

1. De vijverlanden in het Guisveld
De eerste archeologische onderzoeken in de Zaanstreek waren opmerkelijk

2. De ligging van de papiermolens in het Guisveld op de grens van Wormerveer en Zaanwijk (kaart Geo Informatie Zaanstad, gemeente Zaanstad, bewerking P. Kleij, 2009).

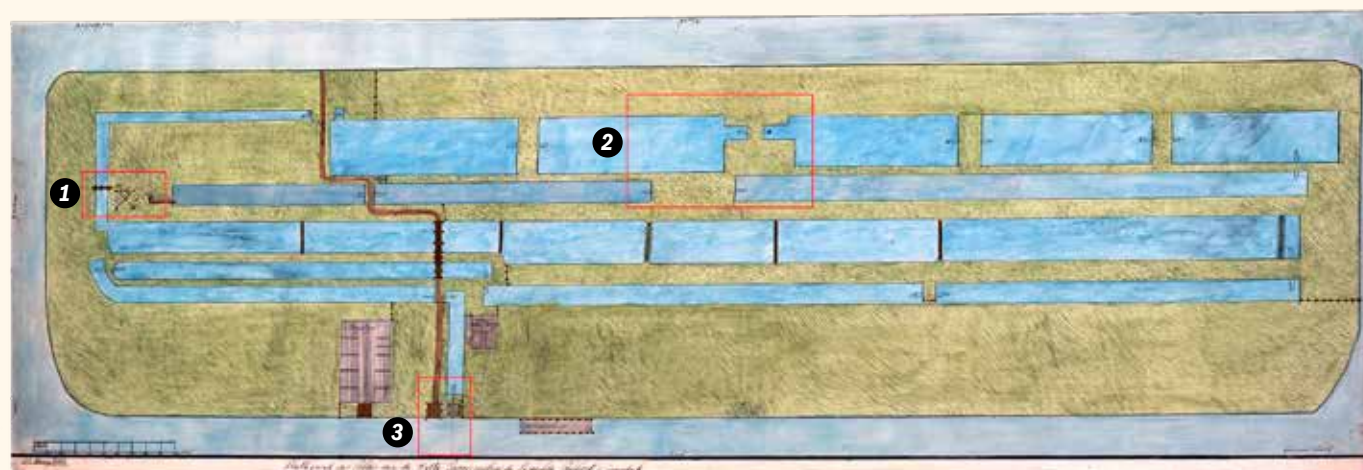

3. Plattegrond van papiermolen De Vergulde Bijenkorf. Deze molen had twee vijverlanden. Op het ene stond de molen (onderste land), het andere lag aan de overkant van de sloot en daar stond de petmolen (bovenste land – dit vijverland staat ook op afbeelding 4). Het stelsel van vijvers op dit bovenste land was door middel van een buis verbonden met de vijvers op het molenland (tekening J.J. Honig, Gemeentearchief Zaanstad, 53.00057, 1842).

tussen 1638 en 1645 verhuisde naar het Guisveld en in 1879 verbrandde. De andere papiermolens waren De Herder (1689-1842), De Oude Voorn (vóór 1687, in 1714 verbrand, daarna iets zuidelijker herbouwd en tot slot in 1811 afgebroken), De Jonge Voorn

(1687-1898), De Vergulde Bijenkorf (vóór 1689-1816), De IJver (1781-1873), De Rijzende Zon (1727-1885) en Het Herderskind (vóór 1689, in 1856 ingericht als balkenzager en in 1926 verbrand).

Witpapier werd tot 1670 niet gemaakt in de Zaanstreek. Frankrijk was tot die tijd de grootste producent van wit schrijfpapier. Maar omstreeks 1670 brak een handelsconflict uit tussen de Republiek en Frankrijk. De Nederlandse overheid verbood de invoer van

4. Het bovenste vijverland van De Vergulde Bijenkorf. In het rode rechthoekje nr. 1, uiterst links, staat de fundering van de petmolen met de pomp afgebeeld die helder water van grote diepte oppompt. In de rode rechthoek nr. 2, midden boven, is de verbinding tussen twee vijvers getekend. In het rode rechthoekje nr. 3, onderaan, is de buis getekend die beide vijverlanden met elkaar verbindt (tekening J.J. Honig, Gemeentearchief Zaanstad, 53.00058, 1842).

Frans papier. Voor Nederlandse papiermakers ontstond daardoor plotseling een grote markt voor witpapier. Binnen twee of drie jaar slaagden de Zaanse papiermolenaars er in witpapier te maken van zeer hoge kwaliteit en vanaf dat moment was de Zaanstreek de grootste exporteur van witpapier in Europa. Om papier van dergelijke hoge kwaliteit te kunnen maken, ontwikkelden de Zaanse papiermakers de zogenaamde *hollander*, een maalbak om papierpulp te maken. Dit zette een van de belangrijkste ontwikkelingen in de geschiedenis van de papierindustrie in gang. Naast de *hollander* ontwikkelden ze ook de *vijverlanden*, een van de eerste waterzuiveringsinstallaties ter wereld.

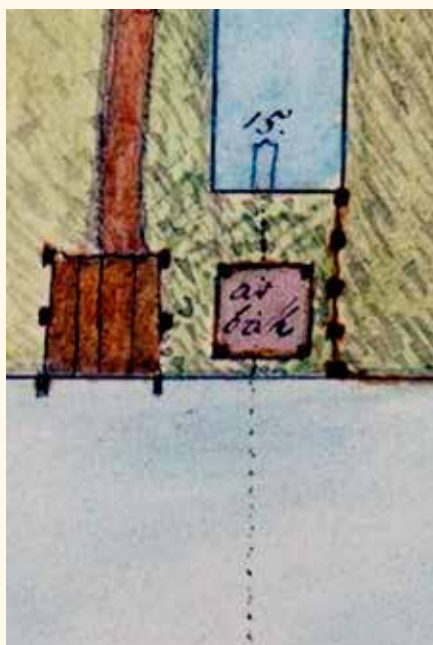
Tussen 2003 en 2010 zijn door archeologisch onderzoeksbureau Hollandia verscheidene archeologische onderzoeken uitgevoerd naar de resten van deze papiermolens. Daarbij werden vooral overblijfselen van de vijverlanden aangetroffen. Naast het archeologische onderzoek is er nog een belangrijke bron die iets vertelt over de vijverlanden. Dat zijn twee tekeningen in het bezit van het gemeentearchief van Zaanstad, waarop het stelsel van vijverlanden van de Vergulde Bijenkorf duidelijk is weergegeven (zie afbeeldingen 3 en 4). Het gehele stelsel van vijverlanden van deze molen was op twee weilanden aangelegd en

6. De onderzijde van de van gele steentjes gemetselde put op het land van de Vergulde Bijenkorf. De doorsnede bedraagt ongeveer anderhalve meter (foto Hollandia, Zaanwijk, 2009).

door middel van een buis onderling verbonden (zie afbeelding 5). Voor het maken van witpapier is kristalhelder water nodig. In de modderige Zaanse sloten was dit niet te vinden. Om aan schoon water voor de papierfabricage te komen, liet de papiermoleenaar dan ook een lange, houten buis in de grond slaan, tot twintig meter diep, dwars door een dikke kleilaag heen. Daaronder was helder water aanwezig. Deze buis kwam uit in één of twee op elkaar gestapelde,

in de grond ingegraven tonnen. Op deze tonnen was een bakstenen put gemetseld. Op het land van de Vergulde Bijenkorf vonden de archeologen de onderzijde van een dergelijke van gele steentjes gemetselde put (zie afbeelding 6) en op het land van de Oude Blauw een ingegraven ton (zie afbeelding 7). Op de bakstenen put was een houten pomp bevestigd. Een paar meter naast deze put stond een klein, vierkant molentje met roeden van zeven of

5. Detail nr. 3 van afbeelding 4. De verbindingsbuis tussen beide vijverlanden is weergegeven met een stippellijn (tekening J.J. Honig, Gemeentearchief Zaanstad, 53.00058, 1842).

7. De ingegraven ton waarop een gemetselde put stond, opgegraven op het land van De Oude Blauw (foto Hollandia, Zaanwijk, 2009).

8. Vooraan de petmolen van de witpapiermolen De Vergulde Bijenkorf in het Guisveld. Daar links achter molen De Witte Veer, die achtereenvolgens zaagmolen, tabaksstamper, mosterdmolen, snuifmolen, verfmolen en tot slot papiermolen was. Rechts staat verfmolen De Valk (Gemeentearchief Zaanstad, 21.07074, omstreeks 1900).

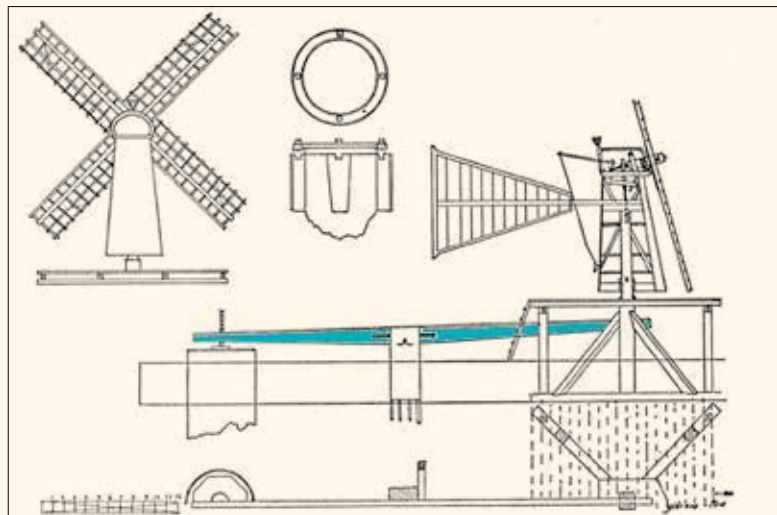
acht meter, een zwichtstelling en een staart met windvaan die het molentje op de wind hield (zie afbeelding 8). Dergelijke molentjes heten in de Zaanstreek *petmolentjes*, naar het Zaanse woord *pet* dat put betekent. Funderingspalen van petmolentjes zijn gevonden

op het land van De Herder (zie afbeelding 9). Via een krukas dreef de petmolen een verticale stang aan die een buiten het molentje gelegen lange, horizontale balk, de *wuifelaar*, op en neer deed gaan. De wuifelaar rustte in het mid-

den op een paal. Het andere einde van de wuifelaar was verbonden met de pomp. Door de op- en neergaande beweging van de wuifelaar werd de pomp aangedreven en pompte hij water uit de tonnen omhoog (zie afbeeldingen 10 en 11). Met één omwenteling van

9. De funderingspaaltjes van een onbekende petmolen op het land van De Herder (Hollandia 2013, Zandijk, 2011).

10. Werktekening uit omstreeks 1800 van een petmolen, naar IJsbrand Bes. De wuifelaar is in blauw weergegeven (Husslage 1965, p. 30).

de krukas kon ongeveer 7,5 liter water worden opgepompt.

Het opgepompte water stroomde in lange, in het weiland uitgegraven greppels, de zogenoemde *vijvers*. Tijdens het archeologisch onderzoek waren de vijvers van de verschillende molens in het veld zeer moeilijk te zien. Ze waren vrijwel dichtgegroeid. Een meevaller was dat in 2008 het land van De IJver net was gemaaid en de vijvers toen enigszins zichtbaar waren als natte plekken in het land (zie afbeelding 12).

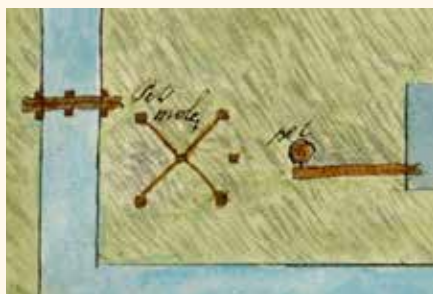
Vervelend voor de papiermakers was dat het opgepompte water ijzer en mangaan bevatte. Dit maakte bruinzwarte en rode roestvlekken op het witpapier. Dit probleem kon worden opgelost door het water in contact te brengen met zuurstof, waardoor het ijzer en het mangaan door oxidatie zich afzette op de bodem van de vijver. Dit werkte het beste wanneer er veel zuurstof in het water was. Om een maximaal contact tussen de lucht en het water te krijgen, hadden de vijvers daarom een brede, ondiepe vorm, *flook* op zijn Zaans. Bij onderzoek op het land van De Herder kon een dwarsdoorsnede van een vijver worden gemaakt. Duidelijk was de *floke*-vorm van de vijver te zien. Ook bleek dat op de bodem van de vijver een kleilaag was aangebracht, terwijl de randen waren opgehoogd (zie afbeelding 13). Grondwater en vervuild water vanuit het weiland konden daardoor niet in het zuivere water in de vijvers terechtkomen. In een boring door een vijver van de Oude Blauw was de roestlaag, veroorzaakt door het neergeslagen ijzer en mangaan, goed te zien (zie afbeelding 14). De vijvers zelf waren verdeeld in korte stukken, met elkaar verbonden door

12. In het gemaaide vijverland van De IJver zijn vooral links, maar ook rechts van de verhoging in het midden, nog enigszins vaag, de vrijwel dichtgegroeide vijvers zichtbaar als drassige plekken (foto Hollandia, Zaandijk, 2009).

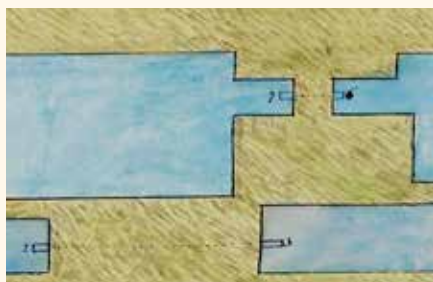
13. Doorsnede van een van de vijvers van De Herder. De gele lijn geeft de eigenlijke bodem van de vijver aan. Tussen de gele en de rode lijn ligt een opgebrachte kleilaag (foto Hollandia Zaandijk 2009, bewerking P. Kleij, 2017).

11. Detail no. 1 van afbeelding 4: de fundering van de petmolen uitvergroet. Het kruis is de fundering, het bruine rondje rechts met "pet" erboven de put en het stipje in het midden de paal waarop de wuifelaar rust (tekening J.J. Honig, Gemeentearchief Zaanstad, 53.00058, 1842).

14. In deze boring door een van de vijvers van De Oude Blauw is in de zwarte grond duidelijk de roodbruine roestlaag van mangaan en ijzer te zien. De zwarte grond naast het bordje is de grond waarmee de vijver in latere tijd is opgevuld (foto Hollandia, Zaandijk, 2009).

15. Detail nr. 2 van afbeelding 4. Hier is de verbindingsbuis tussen twee vijvers weergegeven met een stippellijn (tekening J.J. Honig, Gemeentearchief Zaanstad, 53.00058, 1842).

buizen en schotten met gaten erin (zie afbeelding 15). Waarom dit is gedaan, is niet duidelijk. Mogelijk vertraagden de buizen en de schotten de stroomsnelheid, waardoor het ijzer en mangaan beter konden bezinken. Een andere verklaring is dat extra zuurstof in het water kwam door het kolken van het water wanneer het vanuit de buizen of door de schotten in de vijvers stroomde.

Een tweede probleem waar de papiermolenaars mee te maken kregen, was de hoge zuurgraad van het water. Dit losten zij op door in de ingegraven vaten waarin de buis uitkwam, lagen schelpen en zand aan te brengen. Hier werd het opgepompte water doorheen geperst voordat het in de vijvers stroomde. Kalk verlaagt de zuurgraad.

De vijvers hadden een lengte van één tot anderhalve kilometer en slingerden over het hele weiland heen. Het water stroomde traag door de vijvers, zodat het ijzer en het mangaan de tijd hadden om te bezinken. Bij de papiermolen gekomen, belandde het water in een brede vijver. Een door de molen aangedreven pomp pompte het water in een grote houten bak waarin vilten dekens waren gelegd met daarop lagen zand en schelpen. De bak had gaatjes in de bodem. Het water sijpelde door het zand, de schelpen en de dekens naar beneden en kwam terecht in een bakstenen waterkelder onder de bak. Op deze wijze werd het water opnieuw gezuiverd en ontzuurd. Een vrijwel gave waterkelder troffen de archeologen aan op het land van De Oude Blauw (zie afbeeldingen 16 en 17). Dezelfde pomp die het water in de zandbak had gepompt, pompte het water vanuit de bak de molen in, waar het door een paar lagen vilten dekens heen werd geperst. Na deze laatste zuivering was het water eindelijk geschikt om te worden gebruikt bij het

16. De waterkelder van De Oude Blauw in het Guisveld achter station Wormerveer met duidelijk twee dwarsmuren. De muren voorkwamen dat de bak in elkaar klapte wanneer er geen water in zat (foto Hollandia, Zaandijk, 2009).

17. De halfronde opening in een van de twee dwarsmuren van de waterkelder op de vorige foto (Hollandia, Zaandijk, 2009).

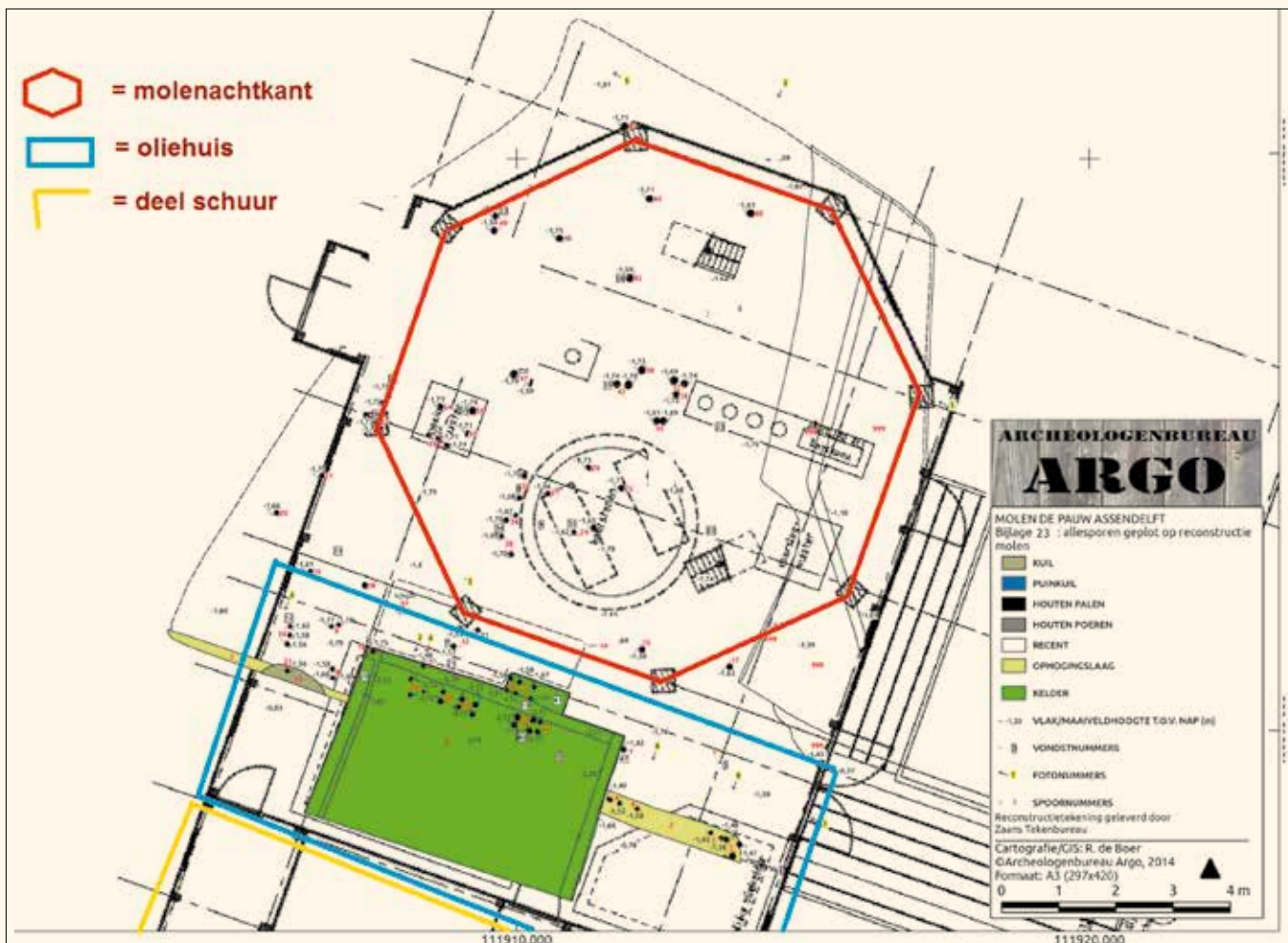
18. Molen De Pauw na restauratie (Gemeente Zaanstad, P. Kleij, 2018).

maken van het Zaanse witpapier. Het archeologisch onderzoek heeft allerlei resten van de vijverlanden opgeleverd. Tevens werd uit dit onderzoek duidelijk dat de vijvers werden dichtgegooid, waarna dwars over dit oude stelsel nieuwe vijvers werden gegraven. Waarschijnlijk raakten de vijvers na vijftig of honderd jaar verzaagd met ijzer en werkten ze niet goed meer, waarna ze werden vervangen. Ook zijn toen nieuwe putten geslagen en nieuwe petmolentjes geplaatst. Zand in de sloten ter hoogte van de zandbak gaf aan dat ook de inhoud van deze bak regelmatig werd ververst.

De vijverlanden geven aan dat de papiermolenaars binnen korte tijd, omstreeks 1670-1672, op ingenieuze wijze een voor die tijd ingewikkeld probleem als waterzuivering en het verwijderen van ijzer en mangaan uit water konden oplossen. Daarmee zijn de vijverlanden een belangrijk voorbeeld van de hoge kwaliteit van de Nederlandse industrie en de vernuftigheid van de Nederlandse molenaars in de 17de eeuw. De resten van de vijverlanden in de bodem van het Guisveld zijn dan ook door de gemeente Zaanstad op de lijst van beschermde gemeentelijke monumenten gezet.

2. Oliemolen De Pauw

De 19de-eeuwse schuur van oliemolen De Pauw in Nauerna (Assendelft) verkeerde al jarenlang in een zeer slechte staat. In nr. 1 van *De nieuwe Molenwereld* werd door Ron Sman de geschiedenis van deze molen reeds besproken (2018, pp. 29-32). Door de reconstructie van De Pauw konden de oorspronkelijke funderingen worden verstoord (zie afbeelding 18). Om deze reden werd in februari 2014 door archeologisch bureau Argo uit Zaandam een archeologische opgraving uitgevoerd om de oude funderingen te documenteren (zie afbeelding 19).

19. De fundering van De Pauw met daarin in groen aangegeven de opgegraven oliekuil en als zwarte stippen de opgegraven paaltjes van de funderingen. De cirkel van het doodbed, de vierkanten van de vuisters en de rechthoeken van de slagblokken staan over de opgegraven paaltjes getekend (tekening Argo, Zaandam, 2014).

20. De bekisting van de oliekelder (foto Argo, Zaandam, 2014).

21. Onder de schuur van De Pauw troffen de archeologen resten van een klein keldertje aan (foto Argo, Zaandam, 2014).

Ook zijn toen de resten onderzocht van een kelder die onder de molenschuur ligt.

Nauerna is een kleine buurtschap, gelegen bij de sluis aan de monding van de Nauernasche Vaart die tussen 1632 en 1636 is gegraven. Dicht bij de sluis staat oliemolen De Pauw. De windbrief voor deze molen is in 1669 afgegeven, wat betekent dat de molen in dat jaar of eerder is gebouwd. In later tijd, vermoedelijk in de 18de eeuw, is de molen vergroot tot een dubbele oliemolen waarbij de molen een *voorslag* en een *naslag* kreeg. Een voorslag en een naslag zijn smalle, massieve, goed gefundeerde bakstenen tafels waarop een eikenhouten blok rust met uitgehakte gaten. In deze gaten worden zakken met oliehoudende zaden gedaan én houten wiggen. De wiggen worden door de molen aangeslagen, waardoor de olie uit de zaden wordt geperst. Voordat de oliezaden in de voor- en naslag worden gedaan, worden ze geplet onder zware, op hun kant staande ronde molenstenen die ronddraaien op een eveneens zware en goed gefundeerde ronde bakstenen tafel (het *doodbed*). Omdat door de vergroting tot dubbele molen de capaciteit toenam, is ook de molenschuur vergroot. Tussen de molen en de schuur stond een verbindingsstuk, het oliehuus, waaronder kelders lagen waarin de olie werd bewaard. De schuur is in de 19de eeuw vervangen. In 1896 zijn de molen en het oliehuus afgebroken. In de toen nog niet al te oude schuur werden vier woningen gebouwd. Tijdens het archeologische onderzoek

bleek de bodem zwaar verstoord te zijn, maar desondanks kon veel waardevolle informatie naar boven worden gehaald die van belang was voor de restauratie van de schuur en het molenlijf. Aan de hand van enige poeren was het mogelijk de grootte van het oorspronkelijke molenlijf te reconstrueren. Palen van de fundering van het doodbed, de voor- en naslag en van enige poeren van het achtkant werden blootgelegd. Hierdoor kon de precieze plaats van deze verschillende onderdelen van de molen worden vastgesteld. C14-dateringen lijken uit te wijzen dat het doodbed uit de tijd van de bouw van de molen rond 1680 stamt en dat de fundering van het achtkant later is verbouwd (1700-1750). Dit komt overeen met de historische gegevens over de bouw van de molen en geeft tevens aan wanneer de verbouwing tot dubbele oliemolen on-

gever heeft plaatsgevonden. Op de plek van het verdwenen oliehuus is de beplanking van de oliekelder aange troffen (zie afbeelding 20). De stenen kelder zelf was verdwenen, maar omdat de beplanking er nog was, konden de precieze ligging en de afmetingen van de kelder worden vastgesteld. Onder de molenschuur zijn tijdens de restauratie resten van een kleine kelder gezien (zie afbeelding 21). Deze hoorde niet bij de 19de-eeuwse schuur, omdat er geen luik in de vloer aanwezig was waarmee de kelder bereikt kon worden. Datering gebaseerd op de jaarringen van een heipaal wees uit dat de boom gekapt is na 1730. Het keldertje zal dus bij de oude molenschuur hebben gehoord. Het grootste deel van de vondsten bestaat uit keramiek (101 stuks) uit de periode 1650-1900. Het zijn scherven van goedkope, eenvoudige gebruiks-

22. De opgegraven beslagbijl na conservering (foto C. Scheffer-Mud, gemeente Zaanstad, 2016).

23. Luchtfoto van de resten van molen De Vrijheid. Op de voorgrond de poeren van de noorderschuur, op de achtergrond die van de zuiderschuur. In het midden, bij de grote, rechthoekige kuil, heeft het molentijf gestaan. Helemaal achteraan veevoederfabriek De Ster (foto T. Kistjes, Zaandam, 2018).

voorwerpen zoals borden, bakpannen en kruiken. Dit past goed bij wat je in een molen kunt verwachten. Tot de niet-keramische vondsten behoren een beslagbijl (zie afbeelding 22), ook wel molenmakersbijl genoemd, die gebruikt werd voor het bewerken van balken en een slijpsteen van vermoedelijk Bentheimer zandsteen. Slijpstenen behoorden tot de standaarduitrusting van een molen.

3. Oliemolen De Vrijheid

Oliemolen De Vrijheid aan de Noorddijk in Wormerveer was een van de grootste oliemolens van de Zaanstreek. Voor zover bekend werd hij in 1742 gebouwd als pelmolen maar al in 1751 omgebouwd tot oliemolen. In 1896 volgde verplaatsing naar Alkmaar, waar slopers in 1918 een einde aan zijn leven maakten. Na de verplaatsing naar Alkmaar bleven de molenschuren staan. Daarnaast verrees veevoeder-fabriek De Ster. Omdat de fabriek náást de molenschuren kwam te staan, bleef de

plattegrond van de molen onaangetast. Vanwege woningbouw is in 2018 door archeologisch onderzoeksbureau ADC een opgraving uitgevoerd op het terrein van De Vrijheid. Uniek was dat de gehele plattegrond van de molen bloot kon worden gelegd: die van de noorderschuur, die van de molen zelf

en die van de zuiderschuur (zie afbeelding 23). Zelfs het pad naar de molen toe was nog aanwezig. De poeren van het achtkant waren duidelijk te herkennen, met daarin de ronde fundering van het doodbed waarop de kollergang draaide, de rechthoekige funderingen van de

24. Een bespreking van de archeologen bij de dicht bij elkaar ingehaide paaltjes voor de funderingen van de voor- en naslag van molen De Vrijheid (foto P. Kleij, gemeente Zaanstad, 2018).

voor- en naslag en de bijna vierkante funderingen van twee vuisters ofwel oventjes waarop het oliezaad werd verwarmd voordat het onder de kolvergang geplet werd (zie afbeelding 24). In de zuidelijke schuur was de vloer van de oliekelder bewaard gebleven (zie afbeelding 25). Buiten de noordelijke schuur lag een tweede oliekelder, maar daarvan werd alleen de ingraving terug gevonden. De kelder zelf was verwijderd. Het pad was gemaakt van twee rijen rechtop geplaatste, rode dakpannen met daartussen grond vermengd met puin en schelpen.

Het complex is niet in één keer gebouwd, zoals blijkt uit de archeologische dateringen. De datering van de plattegrond leverde zelfs iets merkwaardigs op. Het hout voor de fundering van de noorderschuur was gekapt kort na 1677 en 1693. Dat is ruim vijftig jaar vóór de bouw van De Vrijheid. Het kan daarom zijn dat op deze plek al eerder een molen heeft gestaan en dat De Vrijheid dus een oudere molen heeft vervangen. Op de plek van de zuiderschuur zijn inderdaad wat resten van oudere bebouwing aangetroffen. Deze zuiderschuur is trouwens jonger dan de molen zelf en dateert uit de tweede helft van de 18de eeuw. De oliekelder in deze schuur is mogelijk van na 1829.

Van de periode dat de molen een pelmolen was, is niets teruggevonden. Dit is ook logisch, omdat het pelwerk niet op de begane grond staat maar op de eerste verdieping van de molen.

4. Pelmolen De Jonge Prinses

Voorbij de Zaanse Schans aan de Kalveringdijk, in het uiterste noordoos-

25. De vloer van de oliekelder van molen De Vrijheid (foto ADC, Amersfoort, 2018).

ten van Zaandam, tegen Wormer aan, wordt een kleine woonwijk gebouwd, De Zaanse Oever. Op deze plek stond pelmolen *De Jonge Prinses* (1686-1937). Het gebied zou voorafgaand aan de bouw worden opgehoogd, waardoor de verwachting was dat de resten van de molen intact in de bodem bewaard konden blijven. Een te graven sloot

gooide echter roet in het eten. Deze moest namelijk precies komen op de standplaats van De Jonge Prinses. Om deze reden is in 2019 op de plaats van de molen door onderzoeksbureau IDDS uit Noordwijk een opgraving uitgevoerd om de resten van de molen te documenteren en vondsten te verzamelen.

26. De verschillende soorten poeren van De Jonge Prinses (foto P. Kleij, gemeente Zaanstad, 2019).

27. De grote poeren van De Jonge Prinses (foto P. Kleij, gemeente Zaanstad, 2019).

In feite hebben er drie molens gestaan op de plek van De Jonge Prinses. De eerste, een achtkantige molen met stelling van vermoedelijk beperkt formaat, werd gebouwd in 1686 en vanwege de economische crisis in 1794 afgebroken. Deze heette De Prinses. In 1817 verrees op dezelfde plek een nieuwe molen, De Jonge Prinses, die in 1868 afbrandde. Dit was ook een achtkantige molen met stelling. Een jaar later herbouwde men de molen die dezelfde naam kreeg, maar soms ook De Feniks werd genoemd. Deze laatste pelmolen was een van de grootste molens die ooit in de Zaanstreek heeft gestaan.

Tijdens de opgraving zijn zes zeer grote poeren aangetroffen, zes middelgrote poeren, 41 kleine poeren en één zeer kleine poer (zie afbeeldingen 26 en 27). Deze behoorden tot de laatste, de 19de-eeuwse molen. Op de zeer grote poeren met een lengte van anderhalve meter en een breedte van één meter, rustte het zware achtkant van de molen. Ze zijn gemetseld van 17de- of 18de-eeuwse gele en oranje handgevormde bakstenen die zijn hergebruikt. Hergebruik blijkt niet alleen uit de datering maar ook uit mortelresten op plaatsen waar de steen niet tegen een andere steen aan was gemetseld én uit de verschillende formaten die in de poer zijn verwerkt. Mogelijk zijn de stenen van deze poeren afkomstig van de poeren van de eerste twee molens die op deze plek stonden. Het meest algemene formaat van de stenen was 21,5 bij 10 bij 5,5 cm. Twee poeren van het achtkant hadden ook binnen de opgravingsput moeten liggen, maar deze waren verdwenen.

De vloer van de molen werd gedragen door de zes middelgrote poeren van 58 bij 58 cm en 41 kleine poeren van 44 bij 44 cm. Ze zijn allemaal van dezelfde soort baksteen gemetseld als de zeer grote poeren en zullen dus uit dezelfde tijd dateren. De kleine poeren staan aan de randen van de molenvloer, de middelgrote poeren midden in de molen. Mogelijk was de belasting van de vloer in het midden groter dan aan de buitenzijde van het achtkant. Een buiten het achtkant gelegen zeer kleine poer van 20 bij vermoedelijk 20 cm heeft waarschijnlijk een stijl van de stelling gedragen. Hij was gemetseld van stenen van 17 bij 7 bij 4 cm en dateert uit de 18de of 19de eeuw. Naast poeren zijn ook fragmenten

28. Brokken pelsteen met windkerven (foto P. Kleij, gemeente Zaanstad, 2019).

van pelstenen aangetroffen met de kenmerkende kromme kerven (windkerven) erin (zie afbeelding 28). Deze stenen zijn van zandsteen. Voor het pellen van gerst of rijst is een stilliggende steen (de legger) en een ronddraaiende steen (de looper) nodig. De te pellen gerst- of rijstkorrels worden via een gat middenin de looper tussen de legger en de looper gestort. De windkerven wekken een luchtstroom op (wind), waardoor de korrels naar de rand van de stenen gedreven en tenslotte met kracht naar buiten geslingerd worden. Daar worden ze door de ronddraaiende steen tegen een gepereerd blik aangeslagen dat om de stenen is aangebracht. Door de per-

29. Het klauwijzer (foto P. Kleij, gemeente Zaanstad, 2019).

foraties in het blik wordt het vliesje van de korrel geschrapt en is de gerst- of de rijstkorrel gepeld. Een andere vondst was een klauwijzer, een stuk ijzer waarmee de looper aan de ronddraaiende spil van de molen was bevestigd (zie afbeelding 29).

Na afloop van het onderzoek zijn de brokken pelsteen overgedragen aan de Vereniging De Zaanse Molen, die ze mogelijk tentoon zal stellen in het nieuwe molenmuseum, de *Wereld van Windmolens*, dat op een steenworp afstand staat van de plek waar de opgraving is geweest (zie afbeelding 30).

Besluit

Bovenstaande vier onderzoeken zijn niet de enige Zaanse molenopgravingen geweest, maar het zijn wel de vier meest kenmerkende. Inmiddels liggen aan het Zuideinde in Wormerveer de resten van de in 1639 gebouwde oliemolen De Ram klaar om door archeologen te worden onderzocht. Want het archeologisch onderzoek naar molens gaat door. Zoals uit de vier onderzoeken blijkt, leveren archeologische opgravingen van molenresten telkens weer nieuwe informatie op over de geschiedenis van de Nederlandse molens. Het gaat hierbij vooral om zaken die niet uit archieven of publicaties gehaald kunnen worden. De kleibedekking in de vijvers en de floke-vorm van de vijvers zelf was volkomen onbekend, net als de grootte en constructie van een waterkelder in een vijverland en de oliekelders van De Pauw en de Vrijheid. Evenmin wist iemand dat molen De Vrijheid mogelijk een voorganger heeft gehad.

Het is daarom van groot belang dat wanneer resten van een molen door nieuwbouw verloren dreigen te gaan, er eerst archeologisch onderzoek wordt verricht om te voorkomen dat de informatie uit de bodem verloren gaat. Maar nog beter is natuurlijk om een terrein waar een molen heeft gestaan en waarin nog molenresten aanwezig zijn, te beschermen als monument, net als met de vijverlanden is gebeurd. Dan kan een dergelijk terrein misschien over vijftig of honderd jaar worden opgegraven, wanneer de archeologische mogelijkheden en technieken veel groter zijn dan die van nu en er nog meer gegevens over molens boven de grond gehaald kunnen worden.

30. Resten pelsteen van De Jonge Prinses met op de achtergrond oliemolen De Bonte Hen en houtzaagmolen Het Klaverblad (foto P. Kleij, gemeente Zaanstad, 2019).

Over de auteur:

Piet Kleij is gemeentelijk archeoloog van Zaanstad, Oostzaan en Wormerland.

Bronnen:

- Dijkstra, J., e.a. (2020). Molen De Vrijheid archeologisch onderzocht. Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en opgraving op de locatie Wormerveer-Noordijk/terrein Brokking (gemeente Zaanstad). *ADC rapport 5121*, Amersfoort.
- Husslage, G. (1965). *Windmolens. Een overzicht van de verschillende molensoorten en hun werkwijze*. Keesing.
- Kaptein, H. (2012). Een unieke economie? De Zaanse nijverheid op windkracht, 1600–1800. *Geschiedenis van de Zaanstreek*, pp. 265–297, onder het kopje *papiermakerij*.
- Kleij, P. (2017). De Vijverlanden in het Guisveld. *Molinologie*, nr. 48, pp. 17–33.
- Koekkelkoren, A.M.H.C. (2019). Kalverringdijk Zaanse Oever, Zaandam, Gemeente Zaanstad. *IDDS Archeologie rapport 2259*, Noordwijk.
- Moerman, S. (2013). Proefsleuvenonderzoek en opgraving, variant archeologische begeleiding Kalverringdijk-Wakker, Zaandam, Gemeente Zaanstad. *IDDS Archeologie rapport 2259*, Noordwijk.
- Vaars, J.P.L. (2015). Archeologische opgraving molen 'De Pauw', Nauerna 43, Assendelft, gemeente Zaanstad. *Argo*, Zaandam. ◻

Molenfonds

GEEF AAN MOLENS!

GEVEN OM MOLENS IS
GEVEN AAN
MOLENS

molenfonds.nl

Zaansche molens beginnen aan een tweede jeugd

Peter van der Molen

In dit jaar waren er veel molenactiviteiten in de Zaanstreek. Zo bouwde de vereniging De Zaansche Molen een nieuw molenmuseum. De oude huisvesting in Koog aan de Zaan werd verkocht en een nieuwe locatie gelegen aan het einde van de Kalverringdijk werd aangekocht. Het nieuwe museum is vanaf september jl. geopend. In het dorpje Oostzaan werd de biksteenmolen De Vlijt van de ondergang gered en hersteld door vrijwilligers. En tenslotte werd in Westzaan een nieuwe molen gebouwd, een replica van molen De Veldmuis die al in 1916 werd afgebroken. Genoeg redenen om naar de Zaanstreek af te reizen.

Nieuw museum

Als je met jouw molenmuseum zo'n 10.000 bezoekers per jaar trekt en je burens trekken er gemiddeld 700.000 per jaar, dan zou je daar graag een graantje van meepikken, uitgaande van de gedachte dat als het bij hen regent, het bij jou dan ook wel zal druppelen. Die gedachte leefde al enkele jaren bij het bestuur van de vereniging De Zaansche Molen die 13 molens in eigendom heeft waarvan zeven aan de Zaanse Schans. Bezwaren tegen het samen delen van de locatie langs de Zaan bestonden zowel bij het Zaans Museum als bij het museum van vereniging De Zaansche Molen niet of nauwelijks. Er was maar één probleem, of eigenlijk twee. Tussen beide locaties lag een brede vaarweg, De Zaan, een praktisch probleem. Het tweede probleem was van heel andere orde: meer nostalgisch.

"Onze vereniging zat met het molenmuseum op die oude locatie in Koog aan de Zaan al vanaf 1928. Het was ons honk en daarvan afscheid nemen zou heel veel pijn doen", legt bestuurslid Matthijs Ero uit. Toch was er nauwelijks een alternatief denkbaar. De vereniging kreeg van de gemeente

De Zaanse Schans in september 2020.

wel een exploitatiesubsidie, de leden brachten hun contributie in en wissel-exposities zorgden eveneens voor een kleine bijdrage. Al met al weinig toekomst, weinig zekerheid. "Wij besloten toen op het terrein van de oude oliemolen De Haan aan de Kalverringdijk een molenmakerij te bouwen. Ik heb er heel wat tekeningen voor

gemaakt. Maar toen kwam ineens dit terrein eveneens aan de Kalverringdijk in de verkoop, aansluitend op het bezit van de vereniging, en buurmans goed kun je maar eenmaal kopen. Een villa met alles erop en eraan, een grote bedrijfsruimte en twee weilanden. Kosten 2,2 miljoen euro. Hierdoor wijzigden de plannen. Er werd geen

molenmakerij gebouwd, maar het museum werd van Koog aan de Zaan verplaatst naar de Zaanse Schans", aldus Ero. "Ik woon er vlakbij, in molen De Os".

Jarenlang sparen en op de kleintjes letten wierpen toen hun vruchten af, want de vereniging kon het aankoopbedrag helemaal uit eigen zak betalen. Met 3.700 leden die elk jaarlijks een paar tientjes afdragen, wordt de kas natuurlijk goed gespekt.

Maar er was meer geld nodig. Veel meer geld zelfs, "want wij werden meteen met bouwtechnische problemen geconfronteerd. De villa was gebouwd voor bewoning door een beperkt aantal personen, maar nu het geïntegreerd werd in het museum waren er bouwkundige aanpassingen noodzakelijk. De voormalige villa moest onder meer onderdak gaan bieden aan een ontvangstruimte, kadoshop en kantoren. De aansluitende bedrijfsruimte, naar het voorbeeld van een droogloods, moest eveneens ingrijpend worden aangepast om aan museale vereisten te voldoen. Daarnaast wilden wij klimaatneutraal bouwen. De bedrijfsruimte moest ingrijpend worden verbouwd en aangepast aan museale eisen. Al met al verdubbelden de kosten. De oude eigenaar wilde wel onderdelen zoals een bubbelbad terugkopen. Wij kregen een bijdrage van de Bankgiroloterij, en we konden ons oude pand goed verkopen zodat wij de hele financiering prima konden rondbreien". Met de komst van het Museum De Zaanse Molen deed zich het bijzondere feit voor dat er nu twee musea op nog geen kilometer afstand van elkaar kwamen te staan.

"Die twee bijten elkaar niet maar zijn complementair ten opzichte van elkaar", legt hoofdconservator Henk Heijnen uit. Hij is sinds enkele jaren in dienst bij de in 1925 opgerichte vereniging. "Het Zaanse Museum richt zich voornamelijk op de periode vanaf de industrialisatie, terwijl wij ons richten op de eeuwen die daaraan vooraf zijn gegaan".

De Zaanstreek telde in de gloriejaren meer dan duizend molens. Daaronder veel houtzaagmolens. In de Gouden Eeuw maakte Amsterdam een ware booming periode door. Vooral door de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) kwam het geld bijna letterlijk met scheepsladingen binnen. Er werd veel gebouwd waarbij in grote mate

hout als bouw materiaal werd gebruikt, vooral voor de uitdijende scheepsvloot van de VOC. Voor de Zaanse houtzaagmolens was dat een glorie tijd.

Maar ook specerijen, papier, verf en olie voor de consumptie en de verlichting vonden hun weg naar Amsterdam. Dat zorgde voor intensief handelsverkeer over De Zaan.

Maar aan die voorspoed kwam een einde met de komst van de stoommachine, de dieselmotor en later de elektromotor. In drie voorafgaande eeuwen bepaalden zo'n 1.100 molens het silhouet van de Zaanstreek, maar dat veranderde in rap tempo.

Met name de als *rode rakker* aange merkte schilder Frans Mars trok zich deze teloorgang aan en via een artikel in de krant naar aanleiding van de vernieling van oliemolen De Zoeker door een windhoos, deed hij een oproep om op te komen voor het behoud van de Zaanse molens. Hij wist voldoende medestanders te vinden om in 1925 een vereniging op te richten. Maar molens redden is één ding, de vraag wat er vervolgens mee te doen, is een ander. Drie jaar na de oprichting kon de vereniging De Zaanse Molen aan de Museumlaan in Koog

aan de Zaan haar molenmuseum openen. Het zou vervolgens nog elf jaar duren voordat de eerste molen in eigendom kon worden verworven, te weten molen Het Pink in 1939. De door de windhoos vernielde molen De Zoeker werd ter plaatse gerestaureerd, maar in 1968 verplaatst naar het museumterrein van de vereniging aan de Kalverringdijk. Vijf jaar eerder had de houtzaagmolen De Gekroonde Poelenburg (uit 1866-1867) al een plaatsje aan de Zaan gekregen. Met een replica van Het Jonge Schaap verscheen recent een tweede houtzaagmolen, en die twee hadden aan de Schans al gezelschap van verfmolen De Kat (uit 1781-1783), specerijmolen De Huisman (vermoedelijk uit 1786) en oliemolen De Bonte Hen (1975).

"Met die diversiteit onderscheiden wij ons van de molens van Kinderdijk. Daar gaat het alleen om poldermolens", legt hoofdconservator Henk Heijnen uit. Heijnen werd enkele jaren geleden geconfronteerd met de vraag van het bestuur van De Zaanse Molen: Hoe brengen wij ons museum dichterbij onze molens? De Zaan vormde een te groot obstakel tussen de theorie en de praktijk. Toen in

Matthijs Ero in gezelschap van historische voorgangers.

2018 het uit 2009 daterende gebouw aan de Kalverringdijk 30 te koop kwam, bleek dat het antwoord op die vraag. Daar konden de molens van de vereniging verenigd worden met het museum. Omdat het aangrenzende terrein onder de Natura 2000-wet valt, hoefde niet gevreesd te worden voor toekomstige ongewenste bebouwing van de omgeving.

"Maar hoe richten wij dit museum in? Een op een overplaatsen was geen optie. Uiteindelijk werd besloten dat het museum het verhaal van drie eeuwen Zaanse molens moest vertellen, waarbij de originaliteit bewaard moest worden. Eerst moest een ingrijpende interne verbouwing worden uitgevoerd om ruimte te scheppen voor de wereld van windmolens. Wij hebben vervolgens besloten om met thema's te gaan werken zoals bijvoorbeeld Armoede en Rijkdom, Volkskunst en Transport. Van de bekende molens zijn allemaal schaalmodellen gemaakt, maar het meest bijzondere is toch wel het feit dat wij zeven historische figuren hebben ingebracht die de bezoeker audiovisueel door de periode van de 17de tot de 21ste eeuw voeren. In de echte molens mogen bezoekers nergens aanzitten, maar hier mogen zij *aan de knoppen* zitten en dan horen zij de historische figuren – onder wie een vrouw - hun geschiedenis vertellen. Zij schetsen de context van de wereld van windmolens". Heijnen geeft aan dat de molenvereniging haar activiteiten wil verruimen door bijvoorbeeld een educatieprogramma voor molenaars op te zetten. Zo zou via het Middelbaar Beroepsonderwijs een cursus houtbewerking kunnen worden geboden. Energietransitie zou een ander interessant thema kunnen zijn. "Voorop staat dat de vereniging De Zaanse Molen de geschiedenis wil bewaren en toegankelijk wil maken voor de bezoekers van nu, maar door middel van educatieve programma's voor kinderen willen wij die kennis ook voor de toekomst veilig stellen. Het nieuwe museum biedt daartoe samen met de zeven molens aan de Zaanse Schans een perfecte gelegenheid, en wij hopen hiermee het draagvlak voor dit erfgoed te verbreden".

Biksteenmolen De Vlijt

De opening van het molenmuseum vormde het afgelopen najaar ondanks de beperkingen als gevolg van de co-

Vier molens aan de Zaanse Schans, met van links naar rechts De Zoeker, De Kat, De Gekroonde Poelenburg en De Huisman.

Conservator Henk Heijnen bij een vitrine met schaalmodellen van Zaanse molens.

ronamaatregelen een hoogtepunt voor de Zaanse molenwereld, maar ook op bescheidener schaal wisten Zaanse molens de aandacht te trekken. Zo werd aan de Dokter Keijzerstraat in Oostzaan de zaag- en biksteenmolen De Vlijt begin oktober weer officieel in gebruik genomen. Daarmee werd een lang gekoesterde wens van de Stichting Behoud Biksteenmolen (SBB) vervuld.

Biksteenmolens zijn in *Nederland Molenland* een vrij uniek fenomeen. Voor zover bekend zijn er nog twee beschikbaar, te weten De Vlijt in Oostzaan en De Windhond aan de Zaanse Schans. Molenonderzoeker en auteur van het standaardwerk *Elfhonderd Zaanse Molens* Ron Couwenhoven heeft er echter 21 weten te traceren, maar weet zeker dat het er meer zijn geweest.

Buiten de Zaanstreek heeft hij er niet één kunnen ontdekken en hij denkt dan ook dat deze molens typisch Zaanse zijn: "Dus hoe men buiten de Zaanstreek aan schuurmiddelen kwam weet ik niet, maar er was in elk geval geen sprake van grootscheepse handel in de producten uit biksteenmolentjes, want daarvoor was de productiecapaciteit te gering".

Een van die molentjes behoorde toe aan Maarten Bas (1849-1914). Zijn molentje behoorde bij de Diaconie De Kogge in Koog aan de Zaan, de instantie binnen de kerk die verantwoordelijk is voor het maatschappelijk werk van de kerk. Bas verwerkte onder meer afgedankte pelstenen die hij eerst met

Zand-Zeep-Soda waren decennia lang onafscheidelijk in de keuken.

een vuisthamer reduceerde tot *hapklare brokken*. Vervolgens werden die onder de stampers van zijn molentje tot schuurzand verpulverd. Hij verkocht dit zand voor een cent per zak. Dat geld deed hij in de kas voor bejaarden van de diaconie waar hij na een cholera-aanval tot zijn dood verbleef. Andere eigenaren van deze schamele molentjes met een waarde van enkele tientjes probeerden hun schuurmiddel langs de deuren uit te venten om zo een karig inkomen te verwerven. Dat zand vulde in de keuken het derde potje in de rij Zand - Zeep - Soda. Op de boerderij werd het schuurmiddel gebruikt om de melkbussen glimmend schoon te poetsen. Behalve puin werd overigens ook wel glas fijngestampt. Dat kon gebruikt worden op schuurpapier. Aan het eind van de 19de en in de 20ste eeuw werd zelfs kippenvoer fijngestampt.

De Vlijt is oorspronkelijk rond 1900 in Zaandam-Oost gebouwd, maar in 1946 naar een terrein van de familie Van den Broek in Oostzaan verplaatst. "Mijn vader Jaap heeft alleen het molengedeelte gekocht voor 225 gulden en dat op een platte wagen naar de tuin van zijn ouders vervoerd", weet zijn zoon Jan nog. "Hij heeft hem in eerste instantie alleen op een aantal palen gezet want hij moest in militaire dienst. Na drie jaar Indonesië heeft hij na terugkeer de schuur eronder gebouwd met een noodwoning, want na de oorlog was er overal woningnood. Ik ben daar nog geboren. Het werken met het molentje was meer een hobby dan een bijverdienste". Jaap stampte ook oude rode dakpannen fijn. Het rode gruis werd onder meer gebruikt om op zwarte geteerde daken een vrolijk rood laagje aan te brengen. Fijn gestampt glas voldeed bijzonder goed als antisliplaag op bijvoorbeeld molenstellingen.

Rond 1960 is De Vlijt van Jaap van den Broek naar de huidige locatie op

een eilandje verplaatst en heeft daar met enige regelmaat tot 2000 gewerkt. De oude schuur en de noodwoning werden verkocht. De Vlijt raakte steeds verder in verval. In 2015 kwam de molen in bezit van de gemeente Oostzaan. Er werd veel gepraat over het herstel, maar er gebeurde niets totdat Jaaps zoon Jan er in slaagde de Stichting Behoud Biksteenmolen De Vlijt op te richten. De gemeente droeg in 2016 het molentje samen met een onderhoudsbudget van 10.000 euro over aan de stichting. Die kreeg kort daarop een zware tegenvaller te verduren toen tijdens een zware storm het wikenkruis naar beneden kwam, waarbij de roeden overigens goeddeels gespaard bleven en alleen opnieuw opgehekt hoefden te worden. "Wij hebben daarbij veel hulp van Ron Couwenhoven gehad. Bij die overdracht stelde de gemeente een contract op waarin werd bepaald dat zij na het overlijden van Jaap mocht bepalen wat er met De Vlijt zou gebeuren. Ik ben toen in gesprek gegaan en samen met een aantal medestanders hebben wij toen de Stichting tot Behoud van Biksteenmolen De Vlijt opgericht. Daar ben ik als initiatiefnemer voorzitter van. De stichting moet haar eigen broek ophouden, maar is er de laatste jaren met hulp van veel vrijwilligers in geslaagd de molen weer bedrijfsklaar te maken. De steun vanuit het bedrijfsleven is daarbij essentieel geweest. De acht stampers kunnen op windenergie niet alleen weer glas en puin (biksteen)

Sinds oktober van dit jaar pronkt biksteenmolen De Vlijt weer in het Zaanse landschap.

Secretaris Eelco Taams demonstreert de werking van de biksteenmolen.

Het achtkant van de nieuwe molen De Veldmuis in Westzaan (foto Remco Jonker, 2020).

fijnstampen tot schuurmiddel, maar met inschakeling van een separate drijfriem ook een cirkelzaag als afkortzaag laten werken. De Vlijt ligt weliswaar op een eiland, maar wij willen het molentje toch een actieve rol in de samenleving geven. Wij willen excursies organiseren, schoolkinderen betrekken en bezoekers met een kettingpontje overzetten. Ik ben er trots op dat ik zo de erfenis van mijn vader in ere mag houden".

De Veldmuis

Alle goede dingen bestaan uit drie en dat is in de Zaanstreek niet anders. Na ruim een eeuw wordt de skyline achter het Zuideinde in Westzaan weer verrijkt met een zogenaamde schuurmolen. Het is een replica van de voormalige snuif- en lattenzaagmolen De Veldmuis. De oorspronkelijke molen werd tegen het einde van de 17de eeuw door Cornelis Dirksz. op een erf aan de Papenpadsloot gebouwd en ging dienst doen als snuifmolen. Tabaksbladeren werden na 'gesausd' te zijn (bijmengen van kruiden) gedroogd, en met behulp van stampers net zolang bewerkt tot er een fijn tabakspoeder overbleef. In Nederland bestaan nog twee van deze molens, te weten De Lelie en De Ster in het Rotterdamse Kralingen. Met de snuifmolen viel nauwelijks droog brood te verdienen en daarom werd deze door de nieuwe eigenaar Aris Engel omgebouwd tot lattenzagerij. De molen verhuisde toen - een halve eeuw oud - ook naar de andere kant van de straat, waar hij bleef staan tot 1916. In dat jaar werd de bovenbouw gesloopt, terwijl de schuren nog tot 1977 bij houthandelaar Piet Kee in gebruik bleven. Volgens Kee is de bovenbouw naar Amerika verkocht, maar werd het schip dat de romp vervoerde onderweg getorpedeerd en verdween het met de molen naar de zeebodem. Rond 2000 verdwenen de opstallen van de zagerij, die nog lang op een elektromotor draaide; door verval resteerde alleen nog de fundering. In 2004 werden voor het eerst plannen gemaakt voor herbouw van De Veldmuis. Het kostenplaatje vormde jarenlang een obstakel, maar twee jaar geleden werd een particulier gevonden die de opdracht voor de bouw gaf. Remco Jonker van het gelijknamige timmer- en molenrestauratiebedrijf is ondanks zijn jeugd een liefhebber van het ambachtelijke

Opening museum

Bij de opening van het nieuwe museum van vereniging De Zaanse Molen op 25 september jl. moesten de genodigden vanwege de coronabeperkingen in drie groepen worden verdeeld. De eerste groep vormde het decor voor de officiële opening en werd gevormd door sponsors en gemeentelijke vertegenwoordigers.

Nadat conservator Henk Heijnen de totstandkoming van het museum had belicht, legde klimaat- en milieuvorvechtster Marian Minnema de link tussen de molen als duurzame machine en het denken over duurzame energie in deze tijd. Zij wees erop dat de Zaanse molens allemaal uit hout zijn opgetrokken en dat in dit vaak eeuwenoude hout ook al eeuwenlang CO2 is opgeslagen.

Na de openingsceremonie mocht de eerste groep kennismaken met het museum en vervolgens was het de beurt aan de volgende groep die bestond uit relaties van de vereniging De Zaanse Molen. Als laatste groep waren de bouwers en de medewerkers van het project aan de beurt. Vanaf zaterdag 26 september is het museum voor het publiek geopend.

1. Het openingsdoek met de faam die het goede nieuws verkondigt.
2. Het museum is uitgerust met een interactieve videowand.
3. Acht Zaanse gidsen gaan met de bezoekers in gesprek.
4. Molenaar Arie Butterman geeft tijdens de opening uitleg bij het model van papiermolen De Eendragt (foto's vereniging De Zaanse Molen).

De Veldmuis in Westzaan (foto Remco Jonker, 2020).

timmerwerk en heeft met zijn medewerkers aan de hand van oude tekeningen en foto's een natuurgetrouwe replica gebouwd. "Het is een enorme klus geweest, maar het heeft ons allemaal veel voldoening geschonken om op deze ambachtelijke wijze een product te mogen maken. Veel onderdelen hebben wij in de werkplaats gemaakt en het eigenlijk bouwen

deden we uiteraard op locatie". Eind september beleefde de bouw een letterlijk hoogtepunt toen met een hoogwerker de molen op de schuur werd gehesen. Eigenlijk kleeft er maar één 'maartje' aan het hele project. Het staande werk is een kopie van de oorspronkelijke Veldmuis, maar er komt geen gaande werk in de molen. Aan de buitenkant is daar niets van te

zien. De roeden van zestien meter zijn voornamelijk bedoeld voor energieopwekking. Toch is de molen een aanwinst, want visueel wordt het beeld van de Zaanstreek als molenstreek ermee versterkt.

De foto's zonder bronvermelding werden door de auteur gemaakt in september 2020.

Boekbespreking

Siebe Rolle,

De Santpoortse korenmolen.

Over graan, malen, meel en brood vanaf de komst van de oermens in onze streken

Ton Meesters

De laatste jaren verschijnen er met enige regelmaat boeken waarin één molen centraal staat. In *De nieuwe Molenwereld* hebben we aan een aantal van deze publicaties al aandacht besteed. Dit keer is een niet minder dan 212 pagina's tellend werk over molen De Zandhaas in Santpoort het onderwerp van bespreking. Het blijft elke keer weer boeiend om te zien hoe een auteur de molen in een bepaalde context plaatst en welke aanvliegroute wordt gekozen om de betreffende molen te behandelen. Zo koos het in 2018 besproken boek over de molen van Hilvarenbeek alle betrokkenen in en om de molen als uitgangspunt. Dit boek is weer anders van opzet.

Auteur Siebe Rolle, reeds jaren bestuurslid van Stichting Korenmolen De Zandhaas, heeft zijn sporen verdiend met diverse publicaties over de regionale geschiedenis en het ambacht Velsen waartoe Santpoort behoort. Het bestuur van genoemde stichting vond het daarom voor de hand liggend om hem te vragen een boek te schrijven over de molen. Rolle heeft gekozen voor een boek bestaande uit twee delen. In het eerste deel behandelt hij het verbouwen van graansoorten en het malen daarvan vanaf de vroegste geschiedenis van de mensheid, voornamelijk in Europa, Nederland en in het ambacht Velsen. Het tweede deel spitst zich toe op de korenmolen van Santpoort.

Rolle stelt zich in de beschrijving in het eerste deel ten doel om volledig te zijn. Achtereenvolgens worden de oertijd, de oudheid, de middeleeuwen,

de vroeg moderne tijd en de moderne tijd behandeld. Hij begint bij de oermens in Nederland en gaat in op welke wijze Homo sapiens in zijn voeding voorzag. Al omstreeks 2500 voor Christus werd voor het eerst graan verbouwd in Kennemerland. Archeologische opgravingen getuigen daarvan. Zo werden bij Limmen granieten maalstenen gevonden. Iets noordelijker bij Kolhorn werd een wrijfsteen opgegraven. In de eerste helft van de eerste eeuw na Christus worden bij Velsen verschillende forten gesticht door de Romeinen, en ook daar werden bij opgravingen molenstenen gevonden. Rolle volgt verder de geschiedenis om daarbij steeds aan te geven wat de relatie van die tijd was met de voeding van de mens. De leidraad is daarbij steeds het graan. Zo

constateert hij dat rond 1450 de gewone man zich nog steeds op dezelfde wijze voedde als in de Romeinse tijd, namelijk met haverbrij of broodpap. Veel inwoners van Velsen en omgeving waren aangewezen op eigen teelt op kleine velden of aanvoer uit plekken elders uit de omgeving. Ook na de uitvinding van de windmolen werd nog veelvuldig van handmolens en vijzels gebruik gemaakt. De uitvoerige behandeling over graan zal voor sommige lezers te wijldropig zijn en zal in het algemeen voor veel molens opgaan. Aan de andere kant geeft de uitgebreide verhandeling wel degelijk een verdieping aan de geschiedenis van het malen.

Het tweede deel van het boek begint op pagina 51 en behandelt molen De Zandhaas. In dit deel volgt de auteur de geschiedenis van de molen. De eerste vermelding van een windmolen in het ambacht Velsen is in een akte uit 1329. Uit de tekst van de akte valt op te maken dat de molen dan al geruime tijd bestaat. Ook in dit tweede deel probeert Rolle zo volledig mogelijk te zijn en de molen te plaatsen in de gebeurtenissen van de tijd. We worden herinnerd aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten en de opstand van het Kaas- en Broodvolk. Het blijkt dat de geschiedenis van de molen van Santpoort overeenkomt met die van andere molens. De molen werd opgericht in de 13de, mogelijk begin 14de eeuw en was in zijn oudste verschijningsvorm een standerdmolen. In de Tachtigjarige Oorlog werd de molen door oorlogsgeweld vernield. De molen was eigendom van de heren van

Brederode, die de molen verpachtten en ter plaatse het banrecht uitoefenden. Wat de geschiedenis bijzonder maakt is dat in het eerste kwart van de 17de eeuw Santpoort een nieuwe molen kreeg, maar niet in opdracht van de Brederodes. Molenaar Pieter Wollebrantsz. bouwde voor eigen kosten een standermolen, waarvoor hij tegen betaling van erfpacht toestemming kreeg van de heer van Brederode. Helaas maakt Rolle niet duidelijk of dit vroeger vaker gebeurde.

De komst in de 17de en 18de eeuw van blekerijen en buitenplaatsen met prachtige tuinen en bomenlanen in en om Santpoort begon een probleem te worden voor de windvang. Dit deed molenaar Denijs besluiten een nieuwe molen te bouwen, een grondzeiler. Het komt mij voor dat door dit molentype niet de windvang verbeterde. Wel verplaatste hij de molen over een afstand van 17 roeden, waardoor deze meer op *seecker Duijntie of hoogte* kwam te liggen. De molen werd uitgerust met twee koppels stenen. In de verkoopakte van 1724 werd voor het eerst de naam De Zandhaas gebruikt. Enkele tientallen jaren later bleken de problemen met de windvang niet te zijn opgelost. De molen diende hoger te worden opgetrokken om wind te blijven vangen. Volgens het *Noord-Hollands Molenboek* (1981) werd in 1779 een geheel nieuwe molen opgetrokken. Volgens Rolle is de molen in 1779 over een afstand van 120 meter over een aarden helling van 12 meter in zijn geheel verplaatst. De kap en het gaande werk werden daarbij verwijderd. Tevens werd de molen daarbij van een nieuwe onderbouw voorzien. Het werd de molen die we nu nog kennen. Rolle geeft aan dat deze gegevens ontleend zijn aan een artikel van J.S. Visser uit 1938 over het verplaatsen en opvijzelen van de molen. Helaas noemde Visser niet zijn bron, en Rolle kon deze bron evenmin achterhalen. Technisch onderzoek aan het molentijf kan als nog uitwijzen of onder- en bovenbouw bij elkaar horen, of dat gekozen werd voor de bouw van een nieuwe molen. Een belangrijk deel uit het boek gaat over het weer maalvaardig maken van de molen. De man achter dit project blijkt Jos Kors te zijn. In 1983 schreef hij aan het college van burgemeester en wethouders van Velsen dat een maalvaardige molen zijn droom was. Vanaf

bladzijde 111 wordt de uitvoering van deze droom nauwkeurig beschreven. Inmiddels drijft Kors ter plaatse een bloeiende maalterij en winkel. Dat een en ander uiteraard niet vanzelf ging, blijkt uit de door Rolle per jaar beschreven voortgang. Het boek besluit met een bijna 50 pagina's tellend apparaat van bijlagen, literatuur en noten. De bijlagen geven aan hoe volledig Rolle wil zijn in zijn beschrijving van de molen. We treffen overzichten aan van de ontwikkeling en de organisatie van het Frankische Rijk vanaf de 3de eeuw tot en met lijsten van medewerkers bij het bedrijf van Jos Kors. Deze uitgebreide lijsten zullen van het meeste belang zijn voor de plaatselijk geïnteresseerde. Voor de meer in de molen geïnteresseerde liefhebber is bijlage 7 interessant: een beschrijving van het molencolplex in woord en beeld naar de situatie van 2019. Ook wordt hier ingegaan op de historische kleurstelling van de molen, alsmede op een aantal technische zaken die elders in het boek veelal ontbreken, daar het boek vooral geschiedkundig van opzet is.

De publicatie over de Santpoortse korenmolen is een keurig verzorgde en mooi vormgegeven uitgave, waarin de auteur vele gegevens over Velsen, Santpoort en de molen heeft opgenomen van de oertijd tot heden. De publicatie laat zien dat er ter plaatse sprake is van een actieve stichting en een actieve molenaar. Met name zij die geschiedkundig geïnteresseerd zijn, zullen dit boek een warm hart toedragen. Door zijn duidelijke en heldere beschrijving slaagt Rolle erin een breed beeld te geven van de molen in de maatschappij, niet alleen in die van vandaag maar ook in eerdere tijden.

Gegevens publicatie: Siebe Rolle, *De Santpoortse korenmolen. Over graan, malen, meel en brood vanaf de komst van de oermens in onze streken*. Een uitgave van Stichting Korenmolen De Zandhaas, 2019. ISBN 978-90-9032512-5. Met harde kaft, 212 blz., formaat 21,5 x 29 cm. Prijs € 24,95, exclusief € 5 verzendkosten. Het boek is te bestellen via de website www.molendezandhaas.nl of via email info@molendezandhaas.nl. ◻

Foto Amber Dekker, 2018.

Zo vader zo zoon: op bezoek bij Aad en Jannick Schouten

Willem Roose

De viergang van Aarlanderveen vormt al vele decennia een bijzondere molengroep binnen het Nederlandse molenbestand. Vier molenaars zijn in dienst van het Hoogheemraadschap Rijnland en houden, desnoods bij nacht en ontij, de polder op windkracht droog. Met op dit moment een vacature voor bovenmolen nr. 3, gepubliceerd in diverse media, gaan wij op bezoek bij 'buurmolenaar' Jannick Schouten op middenmolen nr. 2. Nog maar recent koos hij op zeer jeugdige leeftijd voor dit bijzondere molenaarsvak. Vader Aad Schouten, ook windmolenaar in hart en nieren, schuift aan. "Moeder natuur is je werkgever".

Lange schaduwen over de 'Droogge-maakte Polder aan de Westzijde van Aarlanderveen' zijn er op deze zonnige nazomeravond begin september. Vanavond geen wild malende molens met wit opspattend water uit de schepraderen, maar volstreekte windstilte. De molens liggen aan de ketting, alleen het kleine molentje Het Haantje, waarover verderop meer, staat nog wat te plakken met volle zeilen. Na buiten te zijn verwelkomd door vader en zoon mag schrijver dezes plaats nemen op de belangrijkste stoel in de woonkamer: voor het raam op het westen, waar de molenaar het weer in de gaten kan houden met een kilometers verre blik over het prachtige ongeschonden pol-

derlandschap. Koffie. Eerst maar eens een diepe duik in het molenaarsverleden van Schouten senior.

Stofkieren

Gaat dit verhaal grotendeels over het poldermolenaarsbestaan, de roots van Aad (1960) liggen bij een korenmolen. Zijn bet-overgrootvader was in 1891 eigenaar geworden van de nog bestaande korenmolen De Hoop in Oud-Alblas en zijn opa (langs zijn moeders kant), Bastiaan de Groot (in de volksmond kortweg 'Saan' genoemd), bestierde in de jaren '60 samen met zijn broer Mink de molen. Saan overleed in 1967 en dat was de start van de molenaars-carrière van de toen zevenjarige Aad:

Molen nr. 2 te Aarlanderveen in vol bedrijf (drone-opname Pieter Jan Schouten, 2016).

In de avondzon staan molen nr. 2 en het wipmolentje Het Haantje (foto Willem Roose, 2020).

"Als je je verveelt kom je maar naar de molen", zei ome Mink. "Iedere dag als ik uit school kwam, ging ik dus naar mijn oma en trok ik mijn stofkleren aan".

Molenvader

Tot zijn 12de bleef Aad zijn dagelijkse gang naar de korenmolen maken. Een jaar eerder had hij naar eigen zeggen *zijn eerste stap gezet* op het erf van de Wingerdse Molen. Deze grote wipmolen staat op slechts enkele honderden meters afstand van De Hoop, maar nog net op het grondgebied van de toenmalige gemeente Bleskensgraaf. Jan Verschoor was destijds de molenaar en was op dat moment net met pensioen, hetgeen in de praktijk betekende dat hij juist veel meer op de wind ging malen. "Mijn moeder zei toen dat ik moest kiezen en zo werd Jan Verschoor – zoals ik hem noem – mijn 'molenvader'". Van hem leerde de jonge Aad de fijne kneepjes van het vak: "Ik kijk door de ogen van Jan Verschoor". In 1981, op 21-jarige leeftijd, werd Aad benoemd tot molenaar van de Wingerdse Molen, die toen - tot 1993 - de officiële bemaling van de polder Wijngaarden was.

Begin jaren '80 was er een grote economische crisis. De werkeloosheid was hoog, hetgeen ook niet voorbij ging aan Aad die destijds bij aannemer Fa. Borsje in Kinderdijk werkte: "Ik zat om de haverklap thuis, soms wel

Vader en zoon Schouten bij het onderste eind van molen nr. 2 (foto Willem Roose, 2020).

Opa Bastiaan ('Saan') de Groot met paard en wagen in 1938.

Molenaar Jan Verschoor bij De Wingerse Molen te Bleskensgraaf. Rechts naast hem de plaatselijke melkboer.

De Wingerse Molen in Bleskensgraaf heeft er de gang in (foto Ton Meesters, 1997).

drie maanden met onbetaald verlof", om er met glinsterde ogen aan toe te voegen: "Ik heb in die tijd wat afgemalen!".

Hoewel het ook in die tijd al vrij gebruikelijk was om het diploma vrijwillig molenaar verplicht te stellen, kon Aad destijds zonder dat getuigschrift aan de slag op de Wingerdse. Toch besluit hij om de opleiding van het Gilde van Vrijwillige molenaars te gaan volgen: "Dat wilde ik zelf!", benadrukt Aad, "maar ik eiste wel dat ik niet meer 'op pad' hoefde". Niet geheel onverwacht stelde het aantal gemaakte praktijken allesbehalve teleur: circa 200 uur op De Hoop, zo'n 1.200 (!) uur op de Wingerdse en ook nog eens 200 op De Kerkmolen in Molenaarsgraaf waar Aad tijdens zijn ambachtsschoolperiode min of meer zelfstandig maalde onder leiding van molenaar Niek Sterrenburg. Ondertussen had Aad wel netjes zijn theorieavonden gevolgd: "Uiteindelijk heb ik toelatingsexamen gedaan in Maassluis en examen in Wateringen", vertelt hij, om er lachend aan toe te voegen "en beide keren ging het ehh... ja, hardachtig!".

Reservemolenaar

Het uiteraard behaalde diploma stelt hem in de gelegenheid om ook met andere molens te gaan malen, o.a. Overwaard molen nr. 4 en de Lage Molen in Kinderdijk. Op laatstgenoemde molen maalt Aad 7 jaar lang om daarna ook op De Peilmolen, ook een buurmolen van de Wingerdse, maar dan weer op Oud-Alblas' grondgebied, aan de slag te gaan. Daar maalt hij 13 jaar lang: "In die periode is ook mijn vrouw Heline zelfstandig met de molen thuis gaan malen, 'draaien met het goedvinden van het toenmalige waterschap', en dan ook zo dat ik de molen moest kunnen blijven zien. Dus dan kon ik met De Peilmolen malen als dat nodig was". Aad gaat ook als instructeur van het Gilde van Vrijwillige Molenaars aan de slag en ondertussen is ook de molenviergang in Aarlanderveen in beeld gekomen: sinds 2005 is hij reservemolenaar op bovenmolen nr. 3 bij de toenmalige molenaar Piet van den Bosch en sinds 2010 vervult hij deze functie voor alle vier de molens. Weer later komt het korenmolenaarsvak alsnog in beeld, maar daarover verderop meer.

Het Haantje

Het Haantje is een klein wipmolentje met een vlucht van 4 meter. Het stond oorspronkelijk in Westzaan en werd in 1958 gebouwd door Klaas Tanger. In 1974 werd het op een schuur geplaatst ten behoeve van de stoffeerderij van Tanger. Daar dreef het een versnipperaar aan voor het maken van kussenvulling. Ook waren er vier stampertjes voor de productie van schelpzand aanwezig. Tanger was vooral bekend als uitgever van tientallen, zo niet honderden ansichtkaarten, van voornamelijk Zaanse molens.

Het molentje werd in 2000 gedemonteerd en verplaatst naar Strijen in de Hoekse Waard. Daar kwamen herbouw en herstel niet echt van de grond, waarna het in 2004/2005 bij de Wingerdse Molen in Bleskensgraaf werd opgebouwd. In 2018 verhuisde het molentje naar Aarlanderveen en werd vlakbij middenmolen nr. 2 opgebouwd.

► 2020 (foto Willem Roose).

Jannick in zijn jonge jaren als molenaar. Achtereenvolgens als molenaar op de weidemolen in Papendrecht (2005), (inzet) lopend tegen het klompenhok om de vang te kunnen lichten van De Wingerdse Molen te Bleskensgraaf (2005), en met molen Het Haantje als grondzeiler op een paar bielzen (2005).

Verantwoording nemen

Terwijl de zon ondergaat en de koffie heeft plaatsgemaakt voor een sapje, zit zoon Jannick alle verhalen van pa nagenoeg zwijgzaam aan te horen: tijd om te anticiperen op zijn verhaal, of tenminste, eerst enige duiding. Aad trouwt in 1992 met Heline en uit hun huwelijk komen twee zonen voort: Pieter Jan die weinig affiniteit met molens heeft en Jannick (1997) die des te meer met molens heeft: "Ik ben er spelenderwijs ingerold, eerst is kruien nog te zwaar en zeilen voorleggen nog te gevaarlijk, maar op mijn 4de of 5de kon ik wel de hoektouwen vastmaken. Door met het vangtouw tegen het klompenhok op te lopen kon ik meer kracht zetten en zo lukte het me op een gegeven moment om de vang te lichten". Een geboren molenliefhebber dus, die er al snel een leuk speeltje bij krijgt als het wipmolentje Het Haantje op het molenerf wordt opgebouwd (zie kadertekst). In 2004/2005 wordt het molentje eerst op een paar bielzen op het erf geplaatst, maar om er bij te komen moet een sloot worden overgestoken en dus moet de jonge Jannick uit de buurt blijven, want hij

heeft nog geen zwemdiploma. Helaas: het bloed kruipt waar het niet gaan kan, "een mens dwingt ruimte", merkt Aad smalend op. In 2007 wordt het een stuk boeiender: het molentje is inmiddels op een schuurtje geplaatst en met vier stampertjes is er een functionerend binnenwerk: "Ik was zo groots als een bezem", merkt Aad lachend op, om er op iets serieuzere toon aan toe te voegen: "maar ik zei wel: 'nu moet je zelf verantwoording nemen!'". En Jannick neemt verantwoordelijkheid: zelfs op koude winteravonden is hij vaak met het molentje aan de slag. "En ik snapte dat wel", lacht Aad.

Inmiddels lonkte de grote molen. Als Jannick zo'n 13 à 14 jaar is en de weersomstandigheden gunstig zijn, laat hij zijn moeder soms naar Aad op zijn werk bellen: of hij alvast mag beginnen?... Aad: "Dan kwam ik 's avonds thuis en dacht ik dat hij om een uur of vier was begonnen, maar nee, dan bleek dat hij al de hele middag aan het malen was", om er enigszins overbodig aan toe te voegen "de molen stond altijd centraal in ons gezin".

Zo vader zo zoon: ook voor Jannick lijkt het behalen van het diploma vrijwillig molenaar overbodig, maar ook hij gaat de cursus volgen. "Ik ging lessen bij Cor Noorlander op de Achtkante molen in Streefkerk, een oudberoepsmolenaar die de 'echte tijd' nog had meegemaakt", vertelt Jannick, "die molen maalde in circuit, maar ik deed alsof hij de polder nog op peil moest houden". Ook op de naastgelegen Kleine Molen is Jannick dan regelmatig te vinden. De toenmalige molenaar haalde de 60.000 omwentelingen per jaar niet (minimaal aantal jaarlijkse omwentelingen, als men voor de draaipremie van de provincie Zuid-Holland in aanmerking wil komen), maar vader en zoon Schouten vulden die leemte. Aad: "Dan zei ik tegen Jannick 'Ga jij er alvast maar naar toe', soms bleven we er zelfs overnachten".

Zo zoon zo moeder

Door al dat molenenthousiasme van vader en zoon raakt ook moeder Heline steeds meer geïnteresseerd in het molenaarsvak. Zoals al eerder ge-

meld mocht zij, onder enige voorwaarden, al zelfstandig met de Windgerdse wip malen, maar doordat zoon Jannick de molenaarscursus ging volgen, kreeg zij er écht aardigheid in. Samen besluiten moeder en zoon de cursus te volgen: samen gaan zij o.a. naar de Zaan en volgen zij de theorieavonden. Samen doen zij met goed gevolg proefexamen op de Pendrechtse Molen bij Barendrecht en landelijk examen op de Hofwegense Molen in Bleskensgraaf. Jannick: "Ik had daar al vaker gemalen met de toenmalige molenaar Dimitri Marangos. Van mijn 12de tot 16de leerde ik voor timmerman en van Dimitri heb ik toen veel geleerd: hij liet mij malen, hij liet mij vrij". Die opleiding tot timmerman zou Jannick nog goed van pas komen als molenaar in Aarlanderveen, maar een vaste betrekking alhier leek aanvankelijk een 'ver-van-mijn-bed-show'....

Aarlanderveen

Zoals gemeld was pa Aad sinds 2005 reservemolenaar in Aarlanderveen. Jannick: "In 2006 - ik was toen 9 - is

Aad als reservemolenaar aan het vangtouw van De Putmolen te Aarlanderveen (foto Piet van den Bosch, 2015).

het voor mij begonnen in Aarlanderveen, het werd een soort verslaving voor mij: altijd als mijn vader moest malen op Aarlanderveen wilde ik mee". De Aarlanderveense molenaars waren op dat moment al geen onbekenden voor Jannick: "Ik kende ze allemaal van verjaardagen". Een nachtje door malen - want dat gebeurt nog met enige regelmaat in Aarlanderveen - was een goede reden om te spijbelen van school. Aad, enthousiast: "Ik belde dan naar school en dan maalden we een hele nacht door en die molen huilen! Dan voel je dat je leeft!". Jannick: "We moesten een keer malen, maar 's avonds werd het windstil: molen in de zeilen maar aan de ketting, komt er vier uur 's ochtends wind, dus ik van 'Pa! Wakker worden! Wind!"". Aad: "Dat was een hele mooie tijd".

Een betrekking als molenaar in Aarlanderveen gaat in 2015 net aan Jannicks neus voorbij als er een vacature komt voor de middenmolen nr. 2: "Ik was toen net iets te jong. Ik baalde daar echt van en had zoiets van 'over een jaar of 10 dan misschien!'. Conform de gevleugelde uitspraak "elk nadeel heb z'n voordeel" bleek dit een jaar later positiever uit te pakken dan Jannick eerder had voorzien. De nieuwe molenaar van de middenmolen gaf er al na een jaar de brui aan waardoor er opnieuw een vacature ontstond. Jannick solliciteerde en werd, na een

Familie Schouten met v.l.n.r. Pieter Jan, Aad, Jannick en Heline (2017)

Jannick aan het vissen op de schouw in de tussenboezem. Op de achtergrond molen nr. 3 (2020).

korte sollicitatieprocedure, aangenomen: als 19-jarige was hij op dat moment een van de jongste molenaars van Nederland en als (semi-)professional zondermeer dé jongste.

Molenaars-Molenmakers

Op dat moment werkte Jannick als molenmaker bij de Restauratiewerkplaats Schiedam. Men was daar bereid om hem de kans te geven molenaar te worden met de nodige flexibele arbeidsuren tot gevolg, maar helaas bleek de afstand al snel een probleem. Gelukkig kon hij ook als molenmaker bij Verbij in het nabijgelegen Hoogmade aan de slag, een werkconstructie zoals ook buurmolenaar Willem Waltman van de ondermolen nr. 1 die heeft. Werken als molenaar op de viergang in Aarlanderveen betekent dat men ongeveer een halve werkweek betaald krijgt, maar tegelijkertijd min of meer 24 uur per dag beschikbaar moet zijn om te gaan malen. Dat vereist enerzijds een tweede (bij)baan, anderzijds hele flexibele werktijden. Dat is op te lossen door als zelfstandige te werken. Zo heeft Johan Slingerland van Putmolen nr. 4 een landbouwbedrijf bij zijn molen. Ook kan werk gevonden worden bij een hele flexibele werkgever. Verbij biedt die flexibiliteit en daardoor kunnen Jannick en Willem altijd naar huis vertrekken (of niet komen opdagen) als er gemalen moet worden. Dat laatste is moeilijk te voorspellen. Jannick: "Moeder natuur is je werkgever. Bij hele natte perioden, zoals laatst in februari, malen we soms een week achter elkaar door. Dan beginnen we om kwart over zes en stoppen om half één 's nachts. Binnen zo'n week wordt er 1 à 2 keer de hele nacht doorgemalen".

Met een vacature op de bovenmolen zal vader Aad de komende weken, of maanden, ook weer regelmatig in Aarlanderveen te vinden zijn. Voor de komende maanden is er een schema opgesteld waarbij de vier reserve-molenaars staan ingeroosterd (naast Aad, ook Frans Verra, Bart Dooren en Leo van der Vlist). Ook op een ander punt lijkt de cirkel weer rond voor Aad: sinds zes jaar heeft hij zijn oude vak als korenmolenaar weer opgepakt. Twee dagen per week werkt hij voor de Stichting de Schiedamse Molens, al is hij ook de eerste die het relativeert: "het is meer ondersteunen

Metselaar Aad Schouten aan het werk op De Knipmolen in Voorschoten (2020).

dan malen, maar wat een beren van molens!". Hij is werkzaam op zowel De Vrijheid, De Walvisch als De Babbersmolen, bij welke laatste hij voornamelijk betrokken is bij de (her-)inrichting van het molenerf. Het had wel tot gevolg dat hij zijn vaste baan in de bouw moest opzeggen: naast zijn werkzaamheden in Schiedam (en Aarlanderveen uiteraard) is hij tegenwoordig zelfstandig metselaar.

Getreuzel

Terwijl buiten de duisternis is ingetreden, is het verleidelijk om er een metafoor in te zien over de toekomst van Aarlanderveen, want wordt het niet ontzettend moeilijk om hier goede, vakbekwame molenaars voor te vinden? Vader en zoon blijken er niet per definitie negatief over gestemd, maar willen wel eerst enige kritische noten kraken. Jannick: "Van het Gilde van Vrijwillige Molenaars word je wel verdrietig, iedereen moet slagen en naar kwaliteit wordt niet meer gekeken. Mensen die één jaar hun diploma

hebben, gaan al molenaars opleiden". Vader Aad spreekt over 'wakker schudden': "Het gilde zou een visie moeten ontwikkelen. Het wezenlijke verschil tussen de *vrijwillige* molenaar en de molenaar is de benadering van de molen. De vrijwilliger wil mensen rondleiden, de molen in de belangstelling zetten met vlaggen en andere toeters en bellen, maar de molenaar benadert de molen als een werktuig waar hij mee wil malen! Het is tegenwoordig veel getreuzel en aan bezoekers vertellen hoe het vroeger was; dat noem ik géén molenaars meer!". Hij vervolgt: "Het gaat om de passie voor de molen als werktuig, niks gedoe met vlaggen, niks gedoe met bezoekers. Laatst bood ik iemand aan om een hele middag lekker te gaan malen op een molen en dat deed hij dan niet want dan is hij alleen op de molen - wat ik juist goed vind! - en dan komen er geen bezoekers" (misprijzend gebaar). Vooruit, enige relativering: "De vrijwillige molenaars vervullen zeker een positieve rol in het molenbehoud, laat dat duidelijk zijn, maar het heeft onzes inziens niets te maken met het ambacht van de molenaar".

Passie

Dit gezegd hebbende: wordt het niet ontzettend moeilijk om goede vakbekwame molenaars voor Aarlanderveen te vinden? Daar waren we gebleven. Aad trekt de vraag breder: "Het zou moeten gaan over de vraag 'Hoe houden we het ambacht van molenaar in stand?'. Je moet een molen benaderen als maalwerktuig en dan heb ik het over alle soorten molens: korenmolens, poldermolens, oliemolens, zaagmolens enzovoorts. Kijk, het gilde leidt vrijwillige molenaars op, maar dat is iets anders dan molenaars. Een molenaar word je pas als je je verder gaat verdiepen". Aad verwijst naar de situatie in Schiedam waar diverse (koren)molenaars in loondienst zijn van de Stichting de Schiedamse Molens. Deze constructies, waarbij molenaars in loondienst komen van een stichting met gelden van het Rijk en een sterk stimulerende rol van De Hollandsche Molen hierin, hebben wat hem betreft de toekomst: "Natuurlijk, er zijn nog een paar particuliere (koren)molenaarsbedrijven, maar een loondienstconstructie als in Schiedam biedt meer zekerheden voor de toekomst. Denk ook aan Tim Doeves en Simon Jelle-

Terug in het korenmolenaarsvak. Aad tapt de mengketel af in De Distilleerketel in Delfshaven. Deze molen werd tot voor kort geëxploiteerd door de Stichting De Schiedamse Molens (2020).

ma, ook molenaars in loondienst maar dan als zaagmolenaars in Zaandam en IJlst. En Arie Butterman, met inmiddels zijn zoon Ron als papiermolenaars op De Schoolmeester, ook zo'n constructie". Jannick: "En vergeet ook de Stichting Molenviergang in Aarlanderveen niet en de medewerking van het Hoogheemraadschap Rijnland hier" (zie ook kadertekst 'Convenant'). Eerlijk, zonder een paar hulpgemalen (hier misprijzend 'het ding' genoemd) gaat het in Aarlanderveen ook niet, maar het gaat om – daar is dat woord weer – passie: "dus die gemalen moet je niet nodeloos gebruiken".

Convenant

Begin jaren '90 hangt het voortbestaan van de molens in Aarlanderveen als werkende viergang aan een zijden draadje. Na een hoop procedures was het toenmalige waterschap De Oude Rijnstromen vastbesloten de viergang buiten bedrijf te stellen en twee grote gemalen te bouwen. Te elfder ure wordt gelukkig een akkoord bereikt tussen de vier betrokken partijen, hetgeen resulteert in een convenant dat op 15 december 1994 wordt ondertekend.

De Stichting Molenviergang Aarlanderveen, overigens al sinds 1963 eigenaar van de molens, stelt de molens voor bemaling ter beschikking aan het Hoogheemraadschap van Rijnland. Deze partij betaalt ook de salarissen van de molenaars. De provincie Zuid-Holland en de gemeente Alphen aan den Rijn zorgen voor aanvullende financiële middelen in de exploitatietekorten. Een polder met vier bedrijfsvaardige molens en vier poldermolenaars op de loonlijst heeft immers aanzienlijk hogere kosten dan een polder met een simpel elektrisch gemaal.

Een compromis bij het convenant van 1994 is dat er twee kleine hulpgemalen komen. Het convenant wordt steeds met 10 jaar verlengd.

Al met al zijn de heren toch redelijk optimistisch als het over de toekomst van het molenaarsvak gaat, ook als het om 'veeleisende' betrekkingen gaat, zoals in Aarlanderveen. Aad: "Het is echt een praktijkvak. Ik ben 30 jaar

Uit de oude doos: instructeur Aad Schouten op de Wingerdse wip met toenmalige leerling Karel Streumer (foto Peter Paul Klapwijk, 1993)

instructeur geweest en heb tientallen mensen opgeleid, maar er komt altijd een handjevol bovendien, zeg maar 'de kwartjes tussen de dubbeltjes' en daar heb ik zelf niets aan gedaan!". Ook de grootse prestaties van de korenmolenaars tijdens de coronacrisis worden genoemd: "Dát zou De Nederlandsche Molen moeten stimuleren, het ambacht in stand houden, ook zorgen voor de biotopen...".

Het is aardedonker in de Drooggemaakte Polder aan de Westzijde van Aarlanderveen, aan de horizon doemen de lichten op van Alphen aan den Rijn. Tijd om tot een afronding te komen: dus die nieuwe molenaar voor de bovenmolen gaat er wel komen? Aad: "Ja, dat gaat lukken". Jannick:

"De spoeling is dun, maar gelukkig is er altijd maar één nieuwe molenaar tegelijk nodig".

Inmiddels is in oktober bekend geworden dat een nieuwe molenaar voor molen nr. 3 gevonden is. Het is Joël Grootendorst uit Ottoland, een kleinzoon van Evert de Groot, de huidige beroepsmolenaar van korenmolen De Hoop in Oud-Alblas. Joël is geboren in 1997 en nog iets jonger dan Jannick. Hij was tot op dit moment tweede molenaar op De Westermolen in Langerak. Een nieuwe generatie poldermolenaars is aangetreden.

Foto's zonder bronvermelding zijn afkomstig uit het archief van de familie Schouten. ◻

'Het ding' glimmend in de avondzon (foto Willem Roose, 2020)

Molens en vuurwerk

Dick Kenbeek

Molens en vuurwerk vormen geen gelukkige combinatie. Heel wat molenaars en moleneigenaren zitten tijdens de jaarwisseling in spanning hoe die voor hun molen of molens zal uitpakken. En molenliefhebbers checken regelmatig de media of er niet ergens een molen getroffen is door brand. Tijdens de jaarwisseling van 2019/2020 was het goed raak. Twee molens werden

het slachtoffer van brand, zeer waarschijnlijk veroorzaakt door vuurwerk. Verschillende zaken vielen op: de schok bij en het meeleven van de omgeving, de roep om een vuurwerkverbod, de hoge verzekeringspremies en iets met rietdouwjes die de schade minder erg gemaakt zouden hebben. Voor *De nieuwe Molenwereld* aanleiding deze aspecten nader te onderzoeken.

De Oortmanmolen

Het eerste slachtoffer was de Oortmanmolen in Lattrop. Laat in de ochtend op Oudejaarsdag zien twee buurjongens rook uit de kap komen en bellen onmiddellijk de brandweer. Bij aankomst zijn er vlammen aan de buitenkant van de rietgedekte kap te zien. Er worden stukken riet weggehaald en even na twaalfen wordt het sein 'brand meester' gegeven. Over de oorzaak valt niets te zeggen, maar volgens buurtbewoners en de molenaars is het zeer waarschijnlijk dat vuurwerk de oorzaak is. Een van de molenaars zegt dat haar vrees werkelijkheid geworden is. "Dit is waar ik altijd bang voor ben tijdens Oud en Nieuw en nu is het echt gebeurd". Ze voegt eraan toe: "Na Oud en Nieuw maken we altijd de omloop van de molen schoon en dan ligt er altijd vuurwerk op". Ook de omwonenden zijn geschokt: "Dit is zo'n mooie plek". De schade valt gelukkig mee. Begin februari is het rietdek hersteld, de waterschade verholpen en draait de molen weer.

De Ceres

Bij de Ceres in Bovenkarspel is de schade vele malen groter. Op Oudejaarsavond wordt rond tien uur 's avonds de brandweer opgeroepen voor een brand. Bij aankomst slaan de vlammen al uit de molen en wordt direct opgeschaald naar een grote brand. Drie brandweerauto's en een hoogwerker uit Bovenkarspel en drie omliggende posten gaan de vuurzee te lijf. Het lukt de omliggende gebouwen te behouden waaronder zorgbakkerij De Molenwiek. Rond middernacht is het vuur goeddeels gedoofd en schaalde de brandweer af. De volgende ochtend wordt de omvang van de schade pas goed duidelijk. De molen staat weliswaar nog overeind met kap en roeden maar is zwaar geblakerd. Dankzij het bluswater is de begane grond vrijwel onbeschadigd, maar dat is dan ook alles. Buurtbewoners hebben op de bewuste avond gezien dat er vuurwerk richting de molen is afgestoken en op het erf worden overdag resten van vuurwerk gevonden. Algemeen gaat men ervan uit dat ook hier vuurwerk de oorzaak is.

Molen Ceres tijdens het nablussen op de dag na de brand (foto molenaars Ceres).

Met de kap op de grond kon de schade beter worden opgenomen (foto molenaars Ceres).

De impact op het dorp is groot. Behalve een favoriete trouwlocatie was de Ceres een opleidingsplaats voor vrijwillige molenaars, leverde de molen meel aan de zorgbakkerij en was het een plek waar talloze schoolkinderen kennismaakten met dit typisch Nederlandse erfgoed. De burgemeester van Stede Broec, waartoe Bovenkarspel behoort, verwoordt het op de nieuwjaarsreceptie zo: "Het voelde als een valse start op Oudejaarsavond. Onze geliefde molen Ceres is zwaar beschadigd en dat heeft ons allen geraakt". Het wekt dan ook geen verbazing dat een lokale politieke partij dezelfde ochtend een crowdfundingactie opzette voor het herstel van de molen. De molen is weliswaar verzekerd, maar voor een bedrag dat aanzienlijk lager is dan de herbouwwaarde. De actie is gekoppeld aan de bankrekening van Stichting De Westfriese Molens, eigenaar van de Ceres, en diverse andere initiatieven haken hierbij aan. Tot ieders verbazing is een inwoner van Nibbixwoud - die de molen een goed hart toedraagt - ook een actie begonnen via een website. Aan die website zijn echter kosten verbonden en dat valt niet in goede aarde. De molenaars willen liever dat alles via één punt gaat. Deze actie stopt daarom maar heeft niettemin € 2600 opgeleverd. Uiteindelijk wordt alles gecoördineerd via het Molenfonds van De Holland-

sche Molen, dat half januari een grote inzamelingsactie start. De response op alle acties is groot en dat zal hopelijk een positieve invloed hebben op belangrijke subsidieverleners. Eind september staat de teller op € 39.000 totaal. Lokaal worden spontaan allerlei activiteiten gestart. Een bakker verkoopt molenbroden en een lokale brouwerij speciaalbier. Andere ondernemers doen toezeggingen en kinderen van de in de wijk gelegen basisschool zamelen statiegeld in en verkopen eigen molenkunst. Er wordt een pubquiz gehouden en de opbrengst van de alternatieve kermis (vanwege de coronacrisis) gaat ook naar de Ceres. Collega-molenaars laten zich niet onbetuigd, zoals die van De Adriaan in Haarlem en De Herder uit Medemblik.

Vuurwerkverbod?

Vertegenwoordigers van De Hollandse Molen zijn na de brand snel ter plaatse en directeur Nicole Bakker pleit voor vuurwerkvrije zones rondom molens, daarmee aanhakend op de landelijke discussie rond vuurwerk tijdens de jaarwisseling. Lokale partijen pleiten voor vuurwerkvrije zones niet alleen voor molens maar voor alle monumentale gebouwen in heel West-Friesland. Verschillende andere molenorganisaties sluiten zich hierbij aan, zoals Stichting De Schiedamse Molens die zeven molens in eigendom heeft en Molen-

stichting Alkmaar. En dat geldt ook voor de Rijnlandse Molenstichting, die ruim veertig molens in Leiden en omstreken in eigendom en beheer heeft. Voorzitter Wim Bos stuurt in februari een brief naar alle gemeenten in de regio en in het bijzonder naar Leiden, Leiderdorp en Kaag en Brasem, die samen het leeuwendeel van de regionale molens op hun grondgebied hebben staan. Er is een foto bijgevoegd van De Munnikenmolen in Leiderdorp met vuurwerkrestanten op het erf.

Gemeenten zullen zich in de laatste maanden van het jaar hopelijk nog buigen over de vraag welke gebieden vuurwerkvrij moeten worden. Het gaat hierbij overigens niet alleen om de jaarwisseling, maar ook om evenementen waarbij wensballonnen of ander brandbaar materiaal de lucht in gaan. Die wensballonnen hebben in Kinderdijk al eens tot grote bezorgdheid onder de molenaars geleid.

Het kabinet heeft in reactie op de gebeurtenissen rond de laatste jaarwisseling in januari een verbod ingesteld voor vuurwerk 'categorie F3', ingaande bij de jaarwisseling 2020 - 2021. Hieronder vallen groot vuurwerk zoals Chinese rollen en 'single shots'. Maar consumentenvuurwerk in de categorie F2, waaronder vuurpijlen en cakeboxen, zijn nog wel toegestaan. Directeur Nicole Bakker van De Hol-

*Een molenbrand vernietigt altijd materiaal waarin de tijd zijn sporen heeft nagelaten. Die sporen zijn on-
vervangbaar. Daarnaast heeft een brand financiële, en in onze tijd ook vaak emotionele gevolgen. Behalve bij direct betrokkenen blijkt de molen ook in een grotere kring sympathie te wekken en niet zelden komt het dan tot herbouw, vooral als de molen een dominante positie innam in het stads- of dorpsbeeld.*

De molen in Stiens, die men nog maar dertien jaar tevoren tot werkende korenmolen had gecompleteerd door een houten achtkant op de overgebleven stenen voet te plaatsen, ging op 1 januari 1992 door een felle brand verloren. De oorzaak was een vuurpijl die in het riet belandde. De molen werd wederom herbouwd (dia A.J. de Koning, collectie Vereniging De Nederlandsche Molen).

landsche Molen stelt daarop: "Dit besluit is onvoldoende, daar schieten wij niets mee op. Het betekent dat het risico op molenbranden groot blijft. Wij willen geen half werk, want molens zijn uiteindelijk alleen gebaat bij een algeheel vuurwerkverbod".

Mocht het hier niet toe komen, dan zal De Hollandsche Molen alle molen-eigenaren en molenaars aansporen om in hun gemeenten druk uit te oefenen op de politiek om tot algeheel vuurwerk-vrije zones rond molens te komen. De vereniging heeft hiervoor een hand-leiding ontwikkeld die voor belang-hebbenden verkrijgbaar is.

In de gemeente Noordwijk werd door het college van B&W in augustus be-sloten dat voor de Hoogewegse Molen geen vuurwerk-vrije zone noodzakelijk is, omdat de kans op brand volgens haar klein - maar niet verwaarloosbaar - zou zijn. Daarbij is de nabij gelegen Hoge-veense Molen echter over het hoofd gezien, die in ieder geval kwetsbaar is vanwege bebouwing dicht in de buurt. Niet lang hierna werd het besluit her-zien: voor beide Noordwijkse molens gaat nu een vuurwerk-vrije zone gelden.

Johan Bakker uit Moerkapelle heeft ooit een lijst opgesteld van molen-branden vanaf 1945, en van een aantal van die branden zijn de oorzaken be-kend. Dat geeft het volgende beeld:

Oorzaak brand	Aantal	%
Brandstichting	24	41
Blikseminslag	16	28
Storm	11	19
Vuurwerk*	7	12
Totaal	58	100

* inclusief Lattrop en Bovenkarspel

Van de zeven vuurwerkgevallen hebben er twee tot een totale verwoesting ge-leid (Stiens en Akersloot), een tot zware schade (Bovenkarspel) en de overige vier tot lichtere schade.

Opvallend is dat deze branden allemaal na 1960 hebben plaatsgevonden. Dit lijkt samen te gaan met het feit dat veel molens in een intensiever bewoon-de omgeving zijn komen te liggen en met een toegenomen gebruik van sier-vuurwerk door particulieren.

Zo op het oog lijkt brand door vuur-werk, in vergelijking met de andere oorzaken, wel mee te vallen. Dat klopt echter niet, omdat het om vermijdbare gevallen gaat en elke door brand ver-

woeste of beschadigde molen er één te veel is. En ook als er herstel of herbouw plaatsvindt, gaat er onvervangbaar his-torisch materiaal verloren. Daar komen nog de zorgen bij van al die molenaars en vrijwilligers die zich afvragen of zij de jaarwisseling al dan niet op hun mo-len moeten doorbrengen om indien nodig direct te kunnen ingrijpen.

Molenaar Anton Wolters van De Lelie in Ommen deed dat jarenlang in de tijd dat hij brandweerman was. De slangen en brandblussers lagen en stonden dan klaar. Eén keer kon hij zo een begin-nend brandje blussen, toen een vuur-pijl op de rieten kap terecht kwam. Er is dus alle reden om te streven naar vuurwerk-vrije zones rondom molens.

Brandverzekering – een molensteen

De brandverzekering hangt bij veel moleneigenaren als een molensteen om de nek. Zo ook bij Stichting De West-friese Molens met 14 molens in eigen-dom. In 2003 besloot de stichting haar molens noodgedwongen nog maar voor een derde van de herbouwwaarde te verzekeren. Een volledige verzekering was onbetaalbaar geworden en de situatie is in de jaren daarna niet ver-beterd. Met als consequentie dat de Ceres voor € 204.000 verzekerd was, onvoldoende om de opgelopen schade te dekken.

Bij Molenstichting Alkmaar zijn de zeven molens wel tegen herbouwwaar-de verzekerd, wat neerkomt op een premie van bijna € 12.000 per jaar. Deze Stichting kan dat nog opbrengen dankzij de nodige giften en donaties, maar toch. Dit bedrag zou ook aan onderhoud besteed kunnen worden. De Rijnlandse Molenstichting betaal-de in 2020 € 73.856 premie voor haar molens. Ieder jaar is het een punt van discussie, maar de molens zijn nog steeds tegen herbouwwaarde verzekerd. Het bedrag drukt zwaar op de begro-ting en gaat ten koste van het reguliere onderhoud, terwijl er jaarlijks hiervoor sowieso al een tekort is. En verzekeraars eisen van tijd tot tijd een nieuwe tax-atie, wat weer leidt tot nog hogere premies.

Al jaren wordt er in het molenveld voor gepleit dat subsidiegevers zoals rijk en provincie bijdragen in de verzekerings-kosten. In 2010 is een door De Hol-landsche Molen ingestelde Werkgroep Verzekeren hiermee aan de slag gegaan. Na onderzoek heeft de werkgroep

onder andere voorgesteld de premie subsidiabel te maken binnen de onder-houdsregeling, nu SIM geheten (Sub-sidieregeling Instandhouding Monu-menten). Hierop is door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) in-dertijd afwijzend gereageerd. Het zou in strijd zijn met Europese regelgeving en het gelijkheidsbeginsel ten opzichte van andere monumenten (waarom de een wel en de ander niet). En ook zou subsidie ten koste gaan van het regu-liere onderhoud, omdat er in de rege-ling nu eenmaal een maximum zit.

In het molenveld is een aantal keren voorgesteld zelf een vorm van verzeke-ren te organiseren. De gedachte is dat moleneigenaren jaarlijks een bedrag in een gezamenlijk fonds stoppen, waar-uit bij een calamiteit een uitkering gedaan wordt. Een soort olieslagers-contract anno 2020, analoog aan de vroegere onderlinge regeling van de Zaanse oliefabrikanten.

Dat is een heel aantrekkelijke gedachte, waar in de praktijk echter heel wat ha-ken en ogen aan blijken te zitten. Om er maar één te noemen: het verzekeren van zaken en personen is in Nederland aan strenge regelgeving gebonden. De Onderlinge Brandwaarborgmaat-schappij voor Molenaars is destijds ontbonden omdat men daaraan niet meer kon voldoen. En er zijn meer zwaarwegende argumenten die dit geen begaanbare weg maken.

De conclusie is dat op het oog voor de hand liggende oplossingen in de huidige praktijk niet of nauwelijks uit-voerbaar zijn.

Het ministerie is inmiddels begonnen met de evaluatie van de SIM. Daarbij is het onderwerp verzekeren ook als aandachtspunt aangemeld, en vooral de hoogte van de premies. Er zal door het monumentenveld gekeken worden welke premieniveaus er zijn en welk gedeelte eigenlijk boven normaal ligt door hogere risico's vanwege de monu-mentale status.

In het meest positieve geval kan de uit-komst zijn dat alleen het meerdere (boven normaal) gesubsidieerd zal wor-den. We zullen er op enig moment wel meer van horen, maar de molensteen zal blijven hangen, hoe je het ook wendt of keert. Misschien wordt die steen wel wat lichter.

Riettoewtjes

'Riettoewtjes redding voor geraamte

De belangrijkste onderdelen van het ernstig gehavende spoorwiel bleken toch nog te redden. Zie de volgende opname (foto molenaars Ceres).

molen Ceres' kopte het *Noordhollands Dagblad* op 1 januari. Dat wordt onderschreven door molenaar Johan Ooijevaar. Hij weet nog dat bij het aanbrengen van nieuw riet de rietdekker doelbewust het riet met touw tegen de molenromp heeft gebonden in plaats van met staaldraad. De opzet? "Dat in geval van brand de touwtjes meteen doorbranden en het brandende riet loslaat." Een omstander beaamt dat: "Dat riet kwam als een brandende deken naar beneden" (en dat is gunstig voor het bluswerk).

Het bovenstaande suggereert dat er voor het vastmaken van riet aan een molenromp en -kap twee opties zijn: touwtjes en staaldraad. Dat is niet het geval. Johan Bakker maakte mij attent op uitvoeringsrichtlijn 4004 voor het dekken van (onder andere) molens met riet. Deze richtlijn is in 2015 vastgesteld door het Centraal College van Deskundigen Restauratiekwaliteit, waarbij ook de RCE betrokken was. Hierin staat duidelijk dat uitgangspunt voor het dekken van achtkanten en ondertorens naaien is, dus met gebruik van touw. Dat is de norm, en het gebruik van staaldraad niet.

Op zich heeft staaldraad voordelen, het scheelt namelijk in mankracht en dus in kosten. Bij het gebruik van riettouw is er buiten en binnen iemand nodig (de binnennaaiër), en dat is bij staaldraad niet het geval. Voor steile oppervlakken zoals bij molens is staaldraad

trouwens niet geschikt, omdat het riet er onderuit zou kunnen glijden. Dat is zeker zo na verloop van tijd, als het riet dunner wordt.

Dat wil niet zeggen dat in de praktijk draadstaal nooit gebruikt wordt. Mij is in ieder geval één geval bekend van een wipmolen waar een aantal jaren geleden het riet op de ondertoren vernieuwd werd met toepassing van staaldraad. Maar wellicht zijn er meer voorbeelden.

Blijft over de vraag of riettouwtjes gunstig zijn in geval van brand. Dat kan zo zijn, maar er zijn nogal wat voorbeelden waar na het blussen er weinig bruikbaar meer restte (Akersloot, Stiens, Overwaard nr. 2 in Kinderdijk, Burum). Veel zal ook van andere factoren afhangen, zoals tijdstip van ontdekken, de toegankelijkheid van het terrein, de ontwikkeling van de brand, de aanrijtijd en de inzet van materieel. In het geval van de Ceres is er veel lof voor de inzet van de brandweer.

Hoe het de Ceres verder vergaan is

Na de brand wordt de boel waar nodig gestut en op 7 januari 2020 worden de nog gawe roeden gestreken en de kap gelicht. Er wordt een begin gemaakt met het opbouwen van steigers om de molen heen, zodat er rondom gewerkt kan worden. Ook moet er een dak op de molen komen om droog aan de slag te kunnen.

In de tweede helft van januari wordt de bouwkundige staat onderzocht, wat uiteindelijk moet uitmonden in een bestek. Een bouwhistorisch onderzoek staat ook op de planning. Er worden vrijwilligers gevraagd om te zijner tijd roet te komen schrapen van de geblakerde balken.

De molenaars zitten niet bij de pakken neer. Twee man gaan spelt malen op De Herder in Medemblik en twee anderen tarwe op molen De Hoop te Wervershoof. Zo kan onder andere de zorgbakkerij beleverd blijven worden met grondstoffen. Bij De Herder zijn ze blij met de extra handen, omdat ze al een tijd kampen met onderbezetting. Door het slechte weer is begin maart het zeil om de steigers heen (ter afscherming) nog steeds niet aangebracht. Dat is een flinke klus waar windstil weer voor nodig is.

Op 4 maart is er een belangrijke vergadering van De Westfriese Molens met vertegenwoordigers van de RCE en De Hollandsche Molen over hoe het nu verder moet met de Ceres. Gelukkig staan alle neuzen dezelfde kant op en er is overeenstemming over wat er moet gebeuren. Naar schatting kan veel van het oorspronkelijke materiaal behouden blijven en moet er 20% vernieuwd worden. Molenaar Johan Ooijevaar ziet dat somberder in, hij houdt het laatste op 40 – 50%. Half maart wordt door zes vrijwilligers,

helemaal ingepakt en voorzien van mondkapjes, begonnen met roetschrapen. Het is monnikenwerk, maar wel een karwei dat gedaan moet worden. Half april is het bestek gereed en kan er door de molenmaker een prijs opgegeven worden. Op grond daarvan kunnen de subsidie-aanvragen de deur uit en sponsoren benaderd worden. Begin augustus zijn er de eerste tekenen van naderend herstel: Het Jonge Schaap in Zaandam zaagt de rietlatten voor de Ceres. Deze zijn een stuk dikker dan normaal, ter versteviging van door de brand verzwakte balken. Het zagen voor de van oorsprong Zaanse molen gebeurt gratis als steun voor het herstel.

Wat later in augustus wordt de opdracht voor de eerste fase van het herstel verleend dat op maandag 24 augustus van start gaat. Het omvat het constructief weer stevig en stabiel maken van de romp en het dekken daarvan met riet. Het molenmakerswerk wordt uitgevoerd door de firma J.K. Poland uit Broek op Langedijk, de vaste molenmaker van de Ceres. Het rietdekkwerk wordt uitgevoerd door de firma 't Eiland uit Schagerbrug in de persoon van Menno Kooijman. De roeden hebben nauwelijks schade opgelopen en liggen al weer keurig geschilderd bij de molen. De bovenas is na keuring geschikt gevonden voor hergebruik.

De kosten van de eerste fase zijn gedeckt door de uitkering van de verzekering à € 204.000. Voor het totale herstel is echter een bedrag van € 697.000 nodig. In december verwacht men bericht van de provincie over subsidie van die kant.

In september is de Ceres één van de vier kandidaten voor de Bank Giro Loterij Molenprijs 2020 met de slagzin 'Geef Ceres weer de wind in de zeilen'. Met 45% van de uitgebrachte stemmen wordt de Ceres een sterke winnaar, en dat is een enorme opsteker voor Stichting De Westfriese Molens. Het gewonnen bedrag van € 75.000 zal worden gebruikt om het wickenkruis met toebehoren (in de ruime zin van het woord) weer in goede staat te brengen.

Een opsteker is ook dat de kap in betere staat verkeert dan werd gedacht, ter plaatse hersteld kan worden en niet in onderdelen naar de molenmakerswerkplaats vervoerd hoeft te worden. Op 1 oktober is het molenmakerswerk

Het schoongeschrapte spoorwiel van de Ceres in de werkplaats van de molenmaker (foto Jan Poland).

opgeleverd, veertien dagen eerder dan gepland. De rietdekker gaat op 1 november aan de slag en verwacht het karwei voor de kerst gereed te hebben. Dat is nodig, want de huur van de rondom de molen gebouwde steiger loopt eind december af.

De molen heeft in zijn werkzame leven - tot circa 1970 - altijd met Oudhollands tuig gewerkt. Dat was mogelijk omdat er ook mechanisch gemalen kon worden. Bij de grote restauratie in de jaren negentig werden echter fokken aangebracht. De huidige molenaars hebben toch liever weer een traditionele optuiging, en de Stichting heeft daarmee ingestemd. Het is de bedoeling de onderste borden als automatisch werkende remkleppen uit te voeren.

Tot slot

Eind oktober verschijnen in de dag- en weekbladen en op het internet de eerste berichten over vuurwerkvrije zones. Een aantal gemeenten, waaronder steden als Rotterdam en Nijmegen, heeft voor de jaarwisseling een totaal vuurwerkverbod afgekondigd, onder meer vanwege de coronacrisis. Volgens de berichten zou er om dezelfde reden wel eens een landelijk vuurwerkverbod kunnen komen. Als dit nummer van *De nieuwe Molenwereld* uitkomt, zal daar meer duidelijkheid over zijn.

Op de molencontactdag van 9 oktober, die te volgen was via een livestream, gaf Leo Endedijk (Hoofd Belangen-

behartiging van De Hollandsche Molen) een presentatie over de verzekeringsproblematiek. Hij noemde onder meer een aantal getallen, gebaseerd op een representatieve 'steekproef', die inzicht geven waar het bij verzekerde bedragen en premies om gaat. Het gemiddelde verzekerde bedrag bedraagt € 1.160.493, uitgaande van de herbouwwaarde van de molen. De bijbehorende premie bedraagt € 2138, met flinke uitschieters naar beneden en naar boven (€ 500 - € 4000). Het laatstgenoemde bedrag zal gelden voor een vereniging als De Zaanse Molens met zijn grote industriemolens. Leo Endedijk had op grond van deze gegevens ook de totale waarde van het Nederlandse molenbestand uitgerekend: € 1,5 miljard. Een kapitaal bedrag en de conclusie is dan ook: molens zijn van onschatbare waarde!

Een oplossing voor de verzekeringspremie is overigens nog niet in zicht. Een mogelijkheid zou kunnen zijn het plafond van de SIM te verhogen, dat al een aantal jaren op € 60.000 staat. De overheid is hier aan zet. Wat in ieder geval duidelijk is geworden, dat is dat het al of niet gebruiken van riettoewtjes geen issue is of zou moeten zijn. En met de Ceres zal het ongetwijfeld goed komen.

Met dank aan:

Johan Bakker (†), Erik Stoop, Leo Endedijk, Bart Slooten.

